

מסגרות מדיה
כתב עת ישראלי לתקשורת

מערכת כתב העת

תמר אשורי, אוניברסיטת בן-גוריון ומכללת ספיר
שושנה בלום-קולקה, האוניברסיטה העברית
הלל נוסק, המכללה למנהל – המסלול האקדמי
עקיבא כהן, אוניברסיטת תל-אביב
תמר כתריאל, אוניברסיטת חיפה
נועה לפלר-אלפנט, נציגת הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו
מוטי נייגר, המכללה האקדמית נתניה
רבקה ריב"ק, אוניברסיטת חיפה
עמית שכטר, אוניברסיטת מדינת פנסילבניה
תמיר שפר, האוניברסיטה העברית

מסגרות מדיה

כתב עת ישראלי לתקשורת

3

עורך

עקיבא כהן

תשס"ט

האגודה הישראלית לתקשורת
הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו

**Media Frames:
Israeli Journal of Communication**

Akiba A. Cohen, Editor

עריכת לשון: מירי הורביץ בת-משה
עיצוב השער: ליאור נייגר
ההפצה: האגודה הישראלית לתקשורת
בית הספר לתקשורת
המכללה האקדמית נתניה
רחוב האוניברסיטה 1
נתניה 42365
www.israel.com.asso@gmail.com

©

כל הזכויות שמורות
לאגודה הישראלית לתקשורת
בית הספר לתקשורת
המכללה האקדמית נתניה
רח' האוניברסיטה 1
נתניה 42365

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם,
לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט
בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני
או אחר כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה
אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מן המו"ל.

מסת"ב 978-965-493-337-7 ISBN

נדפס בישראל
בית הדפוס "פרינטיב", רחוב בית הדפוס 20, ירושלים

תוכן העניינים

דבר העורך

ז

מאמרים מקוריים

גבי וימן, יונתן כהן וענבל בר-סיני
"כוכב מושפל": בחינת הקשר

1 בין השפלה בתכניות מציאות ובין הנאת הצופים מהן

מיכל חמו

"פול דוסים... מלא משפחות": מגננונים טקסטואליים לייצוג מורכב
של זהות ישראלית בתכנית המציאות "סוף הדרך 2"

27

מיכל פיק חמו

55 לכודים בין דרמה משטרית ובין מלודרמה חברתית

עמית לביא דינור ויובל קרניאל

הזכות לדעת מול הצורך בנחמה – עיתונאים ורופאים בין פרופסיונליות
לפטריוטיזם: סיקור מחלתו של ראש הממשלה אריאל שרון
בעיתונות הכתובה בישראל

83

סקירת ספרים

המלכוד הדמוקרטי: חופש הביטוי וסייגיו

רפאל כהן אלמגור, תל אביב: ספריית מעריב, 2007, 507 עמודים

125

משה נגבי

129

יובל קרניאל

הרדיו הפיראטי בישראל

יחיאל לימור וחנן נוה, חיפה: פרדס הוצאה לאור, 2007, 253 עמודים

137

דורית ענבר

141

עמית שכטר

New media and innovative technologies

Edited by Tal Samuel-Azran & Dan Caspi, Beer Sheva: Ben
Gurion University Press, 2008, 295 pages

147

שיזוף רפאלי

153

ג'יימס כ"ץ

The wonder phone in the land of miracles: Mobile telephony
in Israel

Akiba Cohen, Dafna Lemish, & Amit Schejter, Cresskill,
NJ: Hampton Press, 2008, 230 pages

161

יורם קלמן

167

ריץ' לינג

172

תקצירים לועזיים

דבר העורך

עברה עוד מחצית שנה, והגיליון השלישי של "מסגרות מדיה" בפניכם. בגיליון זה ארבעה מאמרים מקוריים וארבעה צמדים של סקירות ספרים חדשים העוסקים בהיבטים שונים של "כאן ועכשיו" בתקשורת בישראל.

שני המאמרים הראשונים עוסקים בתכניות המציאות (הריאליטי), שנדמה כי הן תופסות מקום הולך וגדל בנוף שידורי הטלוויזיה בישראל, כמו גם בעולם. אמנם לא אנו המצאנו סוגה זו, אך הפופולאריות שלה הולכת וגדלה, ועמה הולכות ומתרבות שאלות ערכיות קשות.

מאמרם של גבי וימן, יונתן כהן וענבל בר-סיני מתאר מחקר המנסה לבחון את הקשר בין תפיסת ההשפלה בתכניות מציאות ובין הנאה מן התכניות. ברוב תכניות המציאות קיימים רכיבי השפלה הננקטים בתדירות גבוהה, בעיקר השפלת המורחים למיניהם. הנחת המחקר היא כי ההשפלה מעצימה את הריגוש, מקדמת את ההנאה מן התכניות ומרתקת את הצופים. במסגרת ניסוי מעבדתי רב-משתני בדקו החוקרים שלוש השערות. ההשערה המרכזית הייתה שככל שמידת תפיסתה של ההשפלה בקטע מתכנית מציאות תהיה גדולה, כך תהיה מידת ההנאה של הצופים מקטע זה. לא כל השערות המחקר אוששו במלואן. על אף היקפו המצומצם של המחקר ותקפותו החיצונית המוגבלת עקב השימוש בחומרים משתי סדרות בלבד, עשוי מחקר גישוש זה להוות פתח למחקר אמפירי נוסף על אודות ז'אנר מטריד זה.

מיכל חמו, מחברת המאמר השני, עוסקת בתכנית מציאות ישראלית מקורית, "סוף הדרך 2", שהופקה ושוודרה בשנת 2005 בשיתוף הארגון "צו פיוס" ואשר התמקדה במוצהר בקידום סובלנות ובידאלוג בין דתיים לחילוניים בחברה היהודית-ישראלית. המחקר בוחן את ניהולו של מתח פנימי, הקיים לעתים בסוגת הריאליטי, בין ייצוג מגוון של זהויות, העשוי לתרום לקידום ערכים פלורליסטיים, ובין התבססות על ייצוגים סטראוטיפיים, המגבילה פוטנציאל חיובי זה. ניתוח העיצוב הטקסטואלי של זהויות בתכנית הספציפית מעלה שלושה מנגנונים לייצוג מורכב של זהות: (א) הקפדה על שונות פנימית בקרב משתתפי התכנית הדתיים באופן המדגיש את המורכבות ואת הגמישות של זהות דתית; (ב) עיצוב אירועים

במבנה נרטיבי – מעבר הדרגתי מנקודת מוצא פשוטה לתמונה עשירה; (ג) הבלטת החשיבות של ההצטלבות בין דתיות ובין ממדי זהות נוספים, בעיקר מגדר.

המאמר השלישי, מאמרה של מיכל פיק חמו, דן בברייחתו של בני סלע מידי סוהריו בנובמבר 2006, מחדל משטרתי שמיד עם התרחשותו הפך לאירוע תקשורתי. לפי המאמר, האירוע, שנחשף בכפוף לתנאי התרבות הפופולארית, ותקופת מלחמת לבנון השנייה, שהדהדה ברקע, הכתיבו את אופן העברת המידע לציבור כמו גם את התפתחויות האירועים אשר שינו את תפיסת הזמן הלאומי מזמן קלנדררי לזמן שנקצב על פי ציפייה בלתי פוסקת להתפתחותו. המאמר מאפשר לעקוב אחר השימוש שעשו אמצעי תקשורת שונים בטקטיקות של יצירת מתח הנע בין דפוס "דרמה משטרית" ובין דפוס "מלודרמה חברתית". במאמרה מציעה החוקרת כי טקטיקות אלו הן שהכתיבו את העניין הציבורי המתמשך באירוע, את הציפייה הבלתי פוסקת להתפתחותו, אך גם את "ההפקה" הדרמטית של הלכידה ואת השאלות המוסריות והפוליטיות שנלוו לה.

מתח מסוג אחר בסוגיה אמיתית נוספת – מחלתו של ראש הממשלה בעבר אריאל שרון – נבחן במחקרם של עמית לביא דינור ויובל קרניאל. במחקר זה ניתחו השניים את הסיקור התקשורתי ב"מעריב", ב"ידיעות אחרונות" וב"הארץ" לאורן של שתי שאלות עיקריות: (א) כיצד מסקרת העיתונות הכתובה משבר לאומי שמקורו בתחום הבריאות והרפואה? (ב) באיזה אופן מלמד סיקור אשפוזו של שרון על טשטוש הגבולות בין הפרופסיונלי ובין הפטריויטי? מתברר כי האירוע קיבל בולטות, חשיפה וסיקור מקיפים, אך העיתונות הכתובה החמיצה במידה רבה את חשיבות האירוע הראשון מבחינה פוליטית ומדינית, שגתה בהבנת משמעותו לעתיד ונתנה במה בולטת בעיקר לעמדתם של ראש הממשלה ושל יועציו ש"הכול בסדר, ואפשר להמשיך קדימה". בסיקור האירוע השני שקעה העיתונות באופן בולט ברגשנות ובפטריויזם, בדפוס פעולה של עיתונות מגויסת, ומילאה באופן חלקי בלבד את חובתה ואת תפקודיה המרכזיים בשירות זכות הציבור לדעת.

במדור סקירת ספרים מובאות כאמור ארבע ביקורות: הראשונה – על ספרו של רפאל כהן אלמגור, "המלכוד הדמוקרטי: חופש הביטוי וסייגיו"; השנייה – על ספרם של יחיאל לימור וחנן נוה, "הרדיו הפיראטי בישראל"; השלישית – על ספרם של טל סמואל-עוזן ודן כספי, *The media and innovative technologies*; והרביעית – על ספרם של עקיבא כהן, דפנה למיש ועמית שכטר, *The wonder phone in the land of miracles: Mobile telephony in Israel*. שני הספרים האחרונים, הכתובים באנגלית, נסקרו בידי חוקר ישראלי וחוקר שאינו ישראלי. למען השקיפות אני מבקש לציין שכל הטיפול בסקירת ספרי, כולל בחירת הסוקרים, נעשה, ללא התערבות, בידי רבקה ריב"ק, חברת ועדת המערכת.

התגובות שקיבלנו לגבי מדיניות פרסום של שתי סקירות על אותו הספר היו חיוביות ביותר. אנו מקווים להמשיך במתכונת זו, אולם מלאי הספרים החדשים העוסקים בתקשורת בישראל (בעברית או בלועזית) כמעט מוצה. אנו מקווים לשמוע על ספרים חדשים שנוכל לסקר באכסניה זו גם בהמשך. לבסוף, אולי בזכות שני הגיליונות הקודמים, חלה לאחרונה עלייה מסוימת בקצב הגשת מאמרים לפרסום ב"מסגרות מדיה". אני רוצה להאמין שהדבר משקף את התקבלותו של כתב העת בקהילה הקטנה שלנו. אני מבקש לעודד את הקוראים להגיש עוד עבודות מקוריות שלא נתפרסמו בביטאון אחר. יש גם מקום לקוות שעם הזמן יעריכו גם המוסדות להשכלה גבוהה פרסומים בעברית למטרות קידום, אבל לשם כך יש תחילה לכתוב אותם וגם לפרסמם. ובכן, כתבו נא ושלחו.

פרופ' עקיבא כהן

מאמר מקורי

"כוכב מושפל": בחינת הקשר בין השפלה בתכניות מציאות ובין הנאת הצופים מהן

גבי וימן, יונתן כהן וענבל בר-סיני*

"אם בחרת להיות מורה, אז למה את צריכה את הביזוי הזה, לעמוד כאן ולקשקש?" (דוד דביר, שופט בתכנית "נולד לרקוד", למתמודדת אוראל, 24.11.06, ערוץ 2)

תקציר

תכניות המציאות זוכות להצלחה רבה בישראל ובעולם כולו. יש בהן התמודדות חושפנית, ונוקשה לעתים, על פרס, על תואר או על תפקיד נכסף. אך בנוסף להכרת הזוכים יש בתכניות אלה גם השפלה של המתמודדים או של המפסידים. על שכיחות ההשפלה בסוגה טלוויזיונית זו אפשר ללמוד גם ממחאותיהם הרבות של צופים נזעמים שיצאו נגד השפלת מתמודדים. להשפלה בתכניות אלה פנים רבות: מתיחת ביקורת אישית על מתמודדים כושלים והטחת עלבונות בהם מפי השופטים, חשיפת הכושל בצערו, התפלשות פומבית בבוץ, הצגת תמונות מביכות ביותר של משמניהם או של צרותיהם המשפחתיות, אכילת חיות ושרצים לשם הישרדות, השפלת אחרים כדי להרחיקם מן ההתמודדות ועוד. ההנחה הסמויה של מערכות ההפקה היא כי ההשפלה היא גורם לריתוק קהלים, להגברת ההנאה מן

* ד"ר גבי וימן הוא פרופסור מן המניין בחוג לתקשורת באוניברסיטת חיפה (weimann@soc.haifa.ac.il). ד"ר יונתן כהן הוא מרצה בכיר בחוג זה (jcohen@com.haifa.ac.il). ענבל בר-סיני הייתה סטודנטית לתקשורת באוניברסיטת חיפה.

ההתמודדות, לקידום המתח והריגוש של הצופים ולהצלחת התכניות. האם אכן ההשפלה תורמת להצלחת התכניות? על שאלה זו מנסה מחקר זה לענות. במערך ניסויי נבדק אם קיים קשר בין תפיסת ההשפלה ובין ההנאה שמפיקים הצופים מן התכנית. המערך הניסויי כלל הפעלת משתנים בלתי תלויים, ובהם סוג ההשפלה (ביזוי או העלבה) וסדר הצגת הקטעים (מידת חומרת ההשפלה: עולה או יורדת), ומידת ההנאה מרצף הקטעים שימשה כמשתנה תלוי. ממצאי הניסוי מצביעים על קשר מובהק והפוך מזה ששוער: ככל שעוצמת ההשפלה עולה, כך מידת ההנאה יורדת. אמנם למחקר ראשוני זה יש מגבלות הקשורות לסוג התכניות שנבדקו ולבדיקת ההשפעה לטווח קצר, אך יש בו כדי לעודד מחקר עתידי שירחיב את היריעה מבחינת התכנים וטווח הזמן. ממצאי המחקר נידונים בהקשר מדיניות הפיקוח של גופי הרגולציה בישראל על שידור תכניות ריאליטי בה.

מבוא

"תכניות ריאליטי הן כמו גלדיאטורים עכשוויים שמאורגנים על ידי תאגידים ובעלי הון על גבם של אנשים", טען המחזאי וסרמן בעקבות ההצגה "הזירה" שהעלה ב-2005 בתאטרון עכו. "אנשים מתבזים בכדי לשרוד, והצופים מריעים". ועל הקהל של מופעים אלה הוא מזהיר: "צריך שיהיה ברור שהקהל שצופה הוא משתף פעולה. אם אנשים לא יצפו בתכניות האלה והרייטינג שלהן יצנח, הן ירדו. ברגע שפתחת והסתכלת אתה שותף מלא להתעללות ולביזוי. אני חושב שמוטלת על הצופים אחריות מוסרית, ואני רוצה שיבינו שאם הם צורכים תכנית שמשפילה אנשים, הם שותפים מלאים להשפלה. זה מה שרציתי להשיג – לתת לקהל תחושה שהוא שותף מלא לאירוע, ואז לאט לאט לגרום לו להבין במה הוא שותף" (יודילוביץ', 2005).

לאחר הצלחתן בארצות הברית ובעולם המערבי הגיעו תכניות הריאליטי גם לישראל. בכל ערב וערב משודרת לפחות תכנית ריאליטי אחת בערוצים המסחריים, ותכניות אלה זוכות ברובן להצלחה מרשימה במונחי צפייה (רייטינג).¹ את לוחות הרייטינג של השנים האחרונות מובילות בקביעות תכניות ריאליטי, ובהן "כוכב נולד", "משפחה חורגת", "סופר נני", "השגריר", "הדוגמניות", "נולד לרקוד", "הישרדות", "לרדת בגדול" ועוד. בתכניות אלה יש התמודדות, חושפנית, ונוקשה לעתים, על פרס, על תואר או על תפקיד נכסף. אך תכניות אלה אינן רק מכתירות "מנצחים": הן גם רומסות את הכושלים. על שכיחות ההשפלה בסוגה טלוויזיונית זו אפשר ללמוד גם ממחאותיהם הרבות של צופים נגד השפלת מתמודדים.²

להשפלה בתכניות אלה פנים רבות: מתיחת ביקורת אישית על מתמודדים כושלים והטחת עלבונות בהם מפי השופטים, חשיפת הכושל בצערו, התפלשות פומבית בבוץ, הצגת תמונות מביכות ביותר של משמניהם או של צרותיהם המשפחתיות, אכילת חיות ושרצים לשם הישרדות, השפלת אחרים כדי להרחיקם מן ההתמודדות ועוד.

מדוע שכיח כל כך ממד ההשפלה בתכניות הריאליטי? ההנחה הסמויה של מערכות ההפקה היא כי ההשפלה היא גורם לריתוק קהלים, להגברת ההנאה מן ההתמודדות, לקידום המתח והריגוש של הצופים ולהצלחת התכניות (Stanley, 2002). ביום עיון שהוקדש לתכנית "הישרדות" טענה רות מנדל ליאור, עורכת התכנית, כי המטרה היא "למשוך את הצופים". לדברי הביקורת על מניפולציות והשפלה בתכנית השיבה: "כשאני עושה טלוויזיה, אני עושה בידור. אני לא באה לתקן את העולם. ריאליטי הוא לא ז'אנר מחנך". גם אייל אלקבץ, עורך ובמאי הסדרה, טען בלהט כי "זה יוצר טלוויזיה טובה. הוספנו נגיעות של הומור וטראש, כי זה מה שהקהל הישראלי אוהב".³

האם אכן ההשפלה תורמת להצלחת התכניות? על שאלה זו ינסה מחקר זה לענות. נבדוק אם אכן הצופים תופסים מופעים והתנהגויות מסוימות בתכנית כהשפלת המתמודדים. אם שאלה זו תיענה בחיוב, נבחן אם קיים קשר בין תפיסת ההשפלה ובין ההנאה שמפיקים הצופים מן התכנית. האם ההנחה הסמויה כי השפלה מקדמת הנאה ומרתקת צופים היא נכונה?

מהי סוגת הריאליטי?

תכניות המציאות הן כנראה התופעה הטלוויזיונית הבולטת בעשור האחרון במרבית מדינות העולם המערבי, אם כי לאחרונה אימצו את המתכונת גם חברת שמרניות באסיה, במזרח התיכון, באפריקה ועוד. תכניות המציאות אינן חדשות: בשנות החמישים שודרו בארה"ב תכניות כמו "מלכה ליום אחד", שבהן המתמודדות ניסו לשכנע קהל צופים במצוקתן הכואבת (בעל נכה, מחלות קשות, עוני וכדומה) כדי לזכות בכתר המלכה-ליום-אחד ובפרסים ובמתנות שהורעפו על "המלכה" באותו יום. ב-1973 שודרה בטלוויזיה האמריקנית הסדרה "משפחה אמריקנית", והיא עוררה מחלוקת. הסדרה עקבה אחרי משפחה לאוד, משפחה אמריקנית טיפוסית לכאורה. יוצרי הסדרה הציבו מצלמות בבית המשפחה, ולאורך הפרקים קרו אירועים לא צפויים: האישה הודיעה לבעלה כי היא מתכוונת להתגרש ממנו (וכך אכן קרה זמן קצר לאחר שידור התכנית), ואחד מבני המשפחה "יצא מהארון" מול המצלמות. בעקבות השידור התעורר באמריקה

ויכוח ציבורי שבו נשאלו שאלות אחדות, כמו באיזו מידה נוכחותן של המצלמות יצרה את האירועים שתועדו בה, ומהי מידת הלגיטימיות המוסרית של הסדרה. הסדרה לוותה בהרצות, ורשתות טלוויזיה אחרות ברחבי העולם התחילו אף הן לשדר סדרות דומות שהתפתחו לכיוונים שונים. כיום, כמעט בכל מדינות העולם מוקרנות תכניות מציאות מקומיות וגם סדרות מיובאות או במתכונת מיובאת. סוגת הריאליטי כוללת כמה תת-סוגים, ובהם שעשועונים שבהם תחרות פרסים ("הישרדות", "אפקט הפחד", *Big Brother*, "המבצר" ועוד), תחרות כישרונות בחיקוי של מבחני בד ("כוכב נולד", *American Idol* וכדומה), תכניות בסגנון תיעוד מציאות (תיעוד ידוענים כמו *The Osbournes*, תיעוד החלפת בני זוג כמו *Wife Swap*, תיעוד חיים במציאות היסטורית כמו *The 1900 House*), תכניות שידוכים ("דאבל דייט" או "קחי אותי שרון" בישראל, *Blind Date* בארה"ב), תכניות מתיחות ומצלמה נסתרת וכן תכניות מהפך והגשמת חלומות ("הברבור" ודומות לה).

קשה להגדיר את תכניות המציאות שכן יש בהן מגוון רחב של תת-סוגים. עם זאת אפשר לאפיין על פי מאפיינים קבועים של מרבית התכניות בסוגה זו: משתתפים בהן "אנשים פשוטים" (לעתים לצד ידוענים ו"כוכבים"), ורובן מבוססות על תחרות שבסופה מוענק לזוכה פרס – כסף, מכונת, דירה, חוזה דוגמנות או מעמד "שגריר" בחו"ל, הצעת נישואים או ניתוח פלסטי לשיפור ההופעה. בוקר (Booker, 2004) הציעה מתווה של המכנה המשותף לכלל תכניות המציאות, ולפיו ההפקה מציגה תבנית, מסגרת ונושא בעלי מוטיב אחיד (שירה, ריקוד או תכנית היכרות), אולם כלל האירועים המתרחשים בתבנית זו חדשים, מקוריים ובלתי צפויים מראש, שכן הם תלויים בהתנהגותם ובמעשיהם של "האנשים האמתיים". את האפיון המדעי של סוגת הריאליטי הציעו נבי, בילי, מורגן וסטיט (Nabi, Biely, Morgan & Stitt, 2003) וכן היל (Hill, 2005). האפיון מגדיר תכניות אלה כתכניות המציאות אנשים אמתיים בעת שהם חווים אירועים מתוכננים או אמתיים. לתכניות אלה יש חמשת המאפיינים הבאים: (א) אנשים מציגים את עצמם (ואינם מגולמים בידי שחקנים); (ב) לפחות חלק מן התכנים מצולם מחוץ לאולפן: בסביבות מגורים, עבודה או בילוי של המצולמים; (ג) אין תסריט קבוע מראש; (ד) האירועים בתכנית מוצגים בהקשר עלילתי; (ה) המטרה העיקרית היא לבדר את הצופים.

"סודות ההצלחה" של סוגת הריאליטי

תכניות המציאות רווחיות במיוחד שכן הן משלבות הפקה זולה יחסית עם הצלחה רייטינגית: אין צורך בתסריט, אין צורך בשחקנים מקצועיים ויקרים,

והוצאות ההפקה הן לרוב מינימליות. תכניות מציאות נחשבות לעסק המייצר רווחים אדירים. הממד המרכזי של חלק ניכר מתכניות המציאות הוא התחרות האכזרית בין המתמודדים. לריגוש יש תפקיד מרכזי: אנו צופים במה שנראה כגרסה מודרנית המכליאה קרבות גלדיאטורים וקרקס. כללי המשחק של התכניות הללו מבוססים על שיסוי המשתתפים זה בזה. אושרו של הזוכה יכול להיות מושג רק באמצעות כישלונם והשפלתם של המשתתפים האחרים במעין "משחק סכום אפס". אחד הרגעים האהובים ביותר על במאי התכניות מתרחש כאשר המצלמה מלווה בפעם האחרונה את המפסידים ברגעי כישלונם, שבורים ודומעים ברגע סילוקם מן התכנית. בניסיון להתחקות אחרי סוד הצלחתן של תכניות הריאליטי זוהו שבעה גורמים, ואלה הם:

1. **מציאות ובדין:** תכניות טלוויזיה מסוגות שונות זוכות להצלחה בזכות יכולתן לשקף מציאות, לקרב אל המציאות, להסביר מציאות או לנבא מציאות. המציאות חלחלה גם אל תכניות שאינן מציאותיות, אל תכניות בידור ושעשועים, בתהליך שכינה קלדוול (Caldwell, 1995). בתהליך זה עובר הדגש מתסריט או טקסט טלוויזיוני אל התמונה ואל ייצוג מציאות באמצעות תמונות. כאן נעזרת הטלוויזיה בטכניקות הייחודיות למדיום זה: שחזור אירועים אמיתיים, "הילוכים חוזרים" של אירועים מצולמים, עיבוד גרפי של תמונות וקטעי סרטים, שימוש בסרטי חובבים, יציאת המצלמות ל"רחוב" תוך כדי שימוש בצילומים תזזיתיים של מצלמות כתף ועוד.

2. **חדשנות:** יש בסוגת הריאליטי רכיבים רבים של חידוש, של הפתעה (או מניפולציות של הפתעה). אמנם זה אינו תוכן טלוויזיוני חדש, אך הוא "הסתעף" לכיוונים חדשים (מירוץ לדירה, מירוץ לשרידות, מירוץ לכבוש חתן, מירוץ לתפקיד "שגריר" או "דוגמנית" וכדומה). סוגת הריאליטי קיימת שנים רבות, אך היא לבשה פנים חדשות, היא מתחדשת מדי פעם בפעם בתת-סוגה חדשה או בתכנים חדשניים ויוצקת רעננות מתחדשת לסוגה ותיקה.

3. **מציצנות:** בספרו "אומה של מציצנות" (Voyeur Nation) קלוורט (Calvert, 2000) משייך את תכניות הריאליטי לתופעה כללית יותר של "מציצנות מתווכת". על פי קלוורט, "מציצנות מתווכת" היא צריכת תמונות ומידע על חייהם האמיתיים לכאורה של אחרים, לעתים קרובות באופן חד-צדדי ותוך כדי חדירה לפרטיותם, בדרך כלל למטרות בידור, באמצעות אמצעי התקשורת. הצצה לפרטיותם של אחרים, המסקרנת רבים מאתנו,

מלווה בהרגשת אי-נעימות, אך "מציצנות מתווכת" באמצעות התקשורת חוסכת מאתנו את אי-הנעימות ומאפשרת גישה קלה לפינות הפרטיות והאינטימיות ביותר.

4. קלות ההפקה והיצוא: מנקודת הראות של מערכת ההפקה אלה תכניות זולות, קלות להפקה, נוחות מאוד להפצה וליצוא לשווקים עולמיים. יש בהן רווחים מובטחים בזכות רייטינג גבוה וגם אפשרות למכור את התכניות עצמן או למכור את הפורמט או את הרעיון לזכיינים אחרים או למדינות אחרות. כך לדוגמה, הפורמט של "מי רוצה להיות מיליונר" נמכר ל-103 מדינות נוספות, והצלחה שיווקית בין-לאומית דומה רשמו תכניות ריאליטי כמו "הישרדות".

5. אשליית ההשתתפות: נייגר ויוסמן (2005) מייחסים את הצלחת הריאליטי לאשליה של ההשתתפות הדמוקרטית. הצופים יכולים לקדם או להדיח מתמודדים ולהשפיע על השבת מועמדים מודחים, וכל זאת בקלות יחסית: הם יכולים להצביע בשליחת מסרון או באינטרנט. לכאורה יש לקהל היכולת לקבוע את המשך העלילה ואת המנצחים והמפסידים, ובכך מקדמים אצלם את הרגשת ההזדהות, את המעורבות בצפייה ואף את ההנאה ממנה.

6. שימושים וסיפוקים: אחת התאוריות המרכזיות באופן טבעי הייתה "גישת השימושים והסיפוקים" (uses and gratifications). גישה זו, המניחה כי הצופים מונעים מצרכים שונים (קוגניטיביים, ריגושיים, חברתיים, אסקפיסטיים), אומצה גם בידי חוקרי תכניות הריאליטי. נבי ואחרים (Nabi, Biely, Morgan & Stitt, 2003) הציעו את ארבע קבוצות הצרכים הבאות וברדקו אותן לגבי צופים בתכניות הריאליטי: (א) הסחה: בריחה מן השגרה, הפגת מתחים, הדחקת צרות ובעיות; (ב) יחסים אישיים: צפייה כפעילות של התחברות לאחרים, התערות חברתית, ניהול יחסים פארא-חברתיים עם דמויות; (ג) זהות אישית: פיתוח הכרה עצמית, חיזוק הערכה עצמית; (ד) מעקב: להיות In, לדעת מה קורה, לדעת על מה מדברים. במחקר נמצא כי המניע העיקרי של הצופים הקבועים בריאליטי היה הרצון להתבדר, במקום השני צוינה האפשרות להציץ לחייהם של אחרים, ובמקום השלישי – ניהול יחסים פארא-חברתיים עם הדמויות בתכנית (הזדהות עם דמויות או פיתוח רגשי דחייה כלפיהן).

7. תשוקות וגירויים: פיתוח מתקדם של גישת השימושים והסיפוקים הוא "תאוריית הרגישות" (sensitivity theory) של סטיבן רייס (Reiss, 2000). לפי גישה זו, אנשים מונעים מתשוקות ספציפיות (desires), ולכן הם רגישים יותר לגירויים הרלוונטיים לסיפוק תשוקות או מאווים אלה. גישה זו מצביעה על 16 סוגי תשוקות שסדר העדיפות שלהם שונה מאדם לאדם, ושינויים אלה מסבירים דפוסי התנהגות שונים והנאה מדברים שונים. צפייה בטלוויזיה היא דרך למציאת מענה למאווים, בעיקר על פי הגירויים שכל תכנית מספקת. מגוון המאווים של 16 הסוגים השונים הופעל במחקר שערכו רייס ווילטץ (Reiss & Wiltz, 2004) באשר לצפייה בתכניות הריאליטי. הם מצאו כי לתכניות הריאליטי היו שני מניעים בולטים. המניע העיקרי לצפייה בתכניות ריאליטי היה התשוקה למעמד (סטטוס), והיינו הרצון להרגיש חשוב, חזק ומקובל. צפייה בתכנית מציאות התקשרה למניע זה בשני אופנים: ראשית, הצופים מרגישים עליונות על המשתתפים בתכניות, אשר לעתים קרובות מוצגים ככישלונם, בעליבותם או במצבים מביכים; שנית, המסר הסמוי בתכניות אלה הוא שגם לאיש "הפשוט", ל"אדם הקטן", יש סיכוי להצלחה, יש אפשרות להגיע לחשיפה ולפרסום בהיקף מרשים. המניע השני בחשיבותו היה "נקמה": דווקא צופים קבועים בתכניות אלה הדגישו צורך זה יותר מאלה שאינם צופים קבועים. התשוקה לנקמה נשענת על הנאה מצפייה בהתמודדות, בתחרות וגם בכישלון של מי שרוצים בכישלונם. יש כאן בהחלט ביטוי מסוים לקשר פארא-חברתי שבו הצופים מזדהים עם דמויות גם באופן שלילי: ברצון לראותן מובסות, נכשלות, מושפלות.

מחקרים שבדקו את תכניות הריאליטי הטיחו בהן ביקורת נוקבת, והיו אף מי שהרחיקו לכת וטענו כי תכניות המציאות הן מיקרוקוסמוס של כל התופעות ה"רעות" בעולם המודרני (Rome, 2002). כדי לבטא את ביקורתם היו חוקרי תקשורת שיצרו צירופים מילוליים המתארים את המניפולטיביות של תכניות ריאליטי: דירי (Deery, 2004) טבע את המונח advertainment, המורכב מן המילים advertising & entertainment, בטענה שתכנית המציאות משמשת קרקע נוחה לפרסום ולמשיכת לקוחות במעטה בידור, ואילו בוקר ווייט (Booker & Waite, 2005) טבעו את המונח humilitainment, הממזג בין צמד המילים humiliation & entertainment כדי לתאר את ממצאיהם כי תכניות המציאות מכילות יותר השפלה מזו שבדרמות כתובות. חוקרי סוגת הריאליטי מצביעים על שכיחותה הגבוהה של השפלה בתכניות אלה: יש המסבירים זאת ביכולת הצופים ליהנות מחשיפת

רגשות מלאה של המתמודדים בתכנית, חשיפה המגיעה לשיאים במצבי השפלה (Aslama & Pantti, 2006).

השפלה בתכניות הריאליטי

"יקירתי, את עכשיו מתחרה בתכנית ריאליטי. במשך 15 ימים השפלה תהיה שמך האמצעי" (Deegans, 2003). השפלה קשורה לרגש אנושי בסיסי: הבושה (Lewis, 1971; Nathanson, 1987). הבושה היא תגובה המתעוררת לרוב אצל אדם כאשר כישלונותיו נחשפים מול אחרים (Jacobson, 1954). אל הבושה מצטרפות האכזבה והרגשת הכישלון כאשר הזהות העצמית סופגת פגיעה אנושה (Steinberg, 1991). לפי מחקרים שונים, הזהות העצמית נפגעת ומעוררת עמה רגש עז של השפלה בעיקר בשני מצבים: הראשון הוא הלבנת פני אדם ברבים (בנזימן, 2006), והשני הוא ביזוי, הכולל את עיסוקו של האדם ב"דוחה" (קריסטבה, 1980). בשני סוגים אלה של השפלה יעסוק מחקרנו.

בנזימן טוען כי לשני המונחים, "להשפיל" ו"להלבין פנים", משמעות זהה: השניים מהווים פגיעה בכבודו של אדם באמצעות העלבתו. המלבין פניו של אדם מבקש לגמדו, להנמיך את זקיפות קומתו של הזולת, שהרי שורש המילה "השפלה" מעיד שהיא נגזרת מאותו שורש שנגזרת ממנו גם המילה שָׁפַל. לפי בנזימן, העלבתו של אדם והלבנת פניו בהכרח מחללות ומטמאות את זהותו העצמית. הוא טוען כי פניו של אדם מבטאים את מהותו הפנימית; הפנים הם הביטוי החיצוני של פנים האדם. לפיכך הלבנת פנים כמוה כמחיקת פנים, דהיינו התייחסות שאיננה מכבדת את אישיותו ואת אנושיותו של האדם. הפגיעה באנושיות האדם באמצעות השפלתו והעלבתו מוצאת ביטוי במחקרים נוספים. במחקרו של Margalit (1996) השפלה מוצגת כהתייחסות לבן אנוש כאילו היה חפץ בלבד, כלי, חיה, תת-אדם או אדם נחות.

שיק (Schick, 1997) מבחין בין השפלה ובין בושה או פגיעה בכבוד העצמי. לפיו, מה שמגדיר השפלה אינן רק הבושה שיש בסיטואציה או הפגיעה בכבוד העצמי אלא ההרגשה שהאדם המשפיל נהנה מן ההשפלה. המייחד את ההשפלה היא ה-gloating, השמחה לאידו של המושפל. לטענתו, גם אם בחברה אין דרך למנוע כישלונות מבישים מאנשים או מצבים שבהם הכבוד העצמי שלהם נפגע, ההנאה ששואבים אחרים מן הכישלון היא מה שמייחד את ההשפלה, ולכן השפלה, להבדיל מבושה, ניתנת למניעה (לעומת כישלונות).

בתכניות מציאות העיסוק בכישלון הוא חלק מחוקי הז'אנר, בין אם הדבר נעשה "באופן ממוסד" על ידי השופטים (כמו ב"כוכב נולד"), ובין אם הוא נעשה

"באופן מזדמן" על ידי משתתפים אחרים, שמטרותיהם מושגות באמצעות כישלוננו של האחר. כך או כך, יש מי שנהנה מזה ומתמקד בכישלון האחר, מה שהופך את הכישלון להשפלה. לונדי, רות ופארק (Lundy, Ruth & Park, 2008) מדווחים במחקרם כי הצופים בתכניות מציאות מצאו בהן מידה גדושה של השפלה, בעיקר מסוג כישלון חברתי צורם. ניכר שמפיקי הריאליטי מאמינים שגם הקהל נהנה מן ההשפלה של המתמודדים, שכן העיסוק בכישלונות, הניתוח שלהם וההנאה מהם מהווים חלק מרכזי בתכניות. כך לדוגמה האמירות הבאות מפי השופטים למתמודדים באודישנים של התכנית "נולד לרקוד"; אמירות אלה שימשו אותנו במהלך הבדיקה האמפירית, והן מדגימות את המרכזיות של ההשפלה בז'אנר:

"אם אלווין איילי [הכוריאוגרף] היה חי, הוא היה מת, אם היה רואה [את] הביצוע של המתמודדת" (אונה הולברוק, 29.11.06).

"את לא מבינה מה עשית. עשית רע לדבר הכי טוב שאלווין איילי יצר אי פעם [...] את ברגע זה קלקלת וחירבת [את הכוריאוגרפיה שיצר] [...] אני פשוט מתבייש במה שראיתי [...] מי שנתן לך את היצירה בידיים, לחתוך לו את הידיים" (דוד דביר, 29.11.06).

"הבחירה והביצוע גובלים בעיוורון מוחלט לדבר האמתי, זה על גבול של לבזות את מה שהוא יצר" (עידו תדמור, 29.11.06).

"אם בחרת להיות מורה, אז למה את צריכה את הביזוי הזה לעמוד כאן ולקשקש, ושהתלמידים שלך יראו מה שאת עושה, כי אני חושב שזה פשוט לא ראוי לשום דבר. זה הג'ז הכי זול שאני ראיתי ביומיים האלה [...] (דוד דביר, 24.11.06).

מה שברור מדוגמאות אלה הוא שהשופטים אינם מסתפקים בפסילת המועמד, אלא הם משקיעים מאמץ בניסוח דבריהם כך שיגרמו לצופים ליהנות מן השיפוט השלילי. הציפייה היא שהצופים ייהנו מהשפלת המועמדים מעבר להנאתם מן המתח של התחרות או מהזהדותם עם המנצחים. גם מחקרם של לונדי ושותפיו (Lundy, Ruth & Park, 2008) באשר לדפוסי צפייה בסדרות הריאליטי מגלה כי הצופים זיהו רמות גבוהות של השפלה כרכיבים חיוניים של תכניות אלה. סוג שונה של השפלה כרוך בביזוי ובעיסוק בהתנהגות דוחה. ג'וליה קריסטבה, בספרה "כוחות האימה: מסה על בזות" (1980), מפרשת את המושג "בזות" כגועל ממזון, מלכלוך, מפסולת ומרפש, כמו גם מהפרשות וכיוצא באלה. כל אלה מעוררים דחייה ובחילה, ומי שמוצג כעוסק בכל אלה נקשר לביזוי, להשפלה. אפקט אחר מצוי בהגדרה נוספת של קריסטבה את הבזות כ"צומת של פוביה,

אובססיה ופרוורסיה"; לפיו מחד גיסא, הבזות מעלה באדם רצון עז להפנות עורף לדוחה, ומאידך גיסא, היא מתקשרת לאיסור הבראשיתי שלנו אשר מכונן את התשוקה אל מה שאינו אפשרי ואינו ממומש. בתכניות ריאליטי רבות נדרשים המשתתפים להתנסות בביזוי מסוג זה, והדוגמאות השכיחות הן אכילת שרצים, מגע עם יצורים דוחים (נחשים, תולעים ועוד) והימצאות במצבים מעוררי בחילה וגועל. כך למשל, הקטע ששימש למחקר זה נלקח מן התכנית האמריקנית *Fear Factor* ("אפקט הפחד"), ובמסגרתה נתבקשו המתמודדים לאכול קערה מלאה בגבינה מקולקלת מעורבת בתולעים חיות (ראו תיאור בפרק השיטה).

השערות המחקר

מחקרים מצאו כי השפלה מביאה עמה הנאה לשני גורמים: הגורם הראשון הוא האדם המשפיל והנהנה מכך (Schick, 1997); הגורם השני המפיק הנאה הוא מענייננו במחקר זה: העד למעשה ההשפלה. בוקר (Booker, 2004) ממליצה למי מקוראיה שטרם חווה "שמחה לאיד" לאוץ ולצפות בתכניות מציאות. היא משווה את תכניות המציאות לאירוע בהיסטוריה הקרוי "המלחמה על הדוב", ובמסגרתו עדת כלבים המשחרים לטרף נשלחים להמית דוב גדול לעיניו המשתאות של קהל רב. כבר בעת העתיקה, היא טוענת, השכילו להבין הפוריטנים כי יש לעקור אירועים מסוג זה מן התרבות, ולא על שום סבלו של הדוב, כי אם על שום הנאת הצופים. בהינתן ממצאיהם של חוקרים המצביעים על קיומה של השפלה בתכניות ריאליטי (Booker, 2004; Booker & Waite, 2005) ועל כך שהשפלה מעניקה גם למתבונן בה הרגשת עליונות והנאה (Schick, 1997) או יכולת ליהנות מחשיפת רגשותיהם של המתמודדים (Aslama & Pantti, 2006), נשער שלוש השערות, ואלה הן:

(א) ככל שמידת תפיסתה של ההשפלה בקטע מתכנית ריאליטי תהיה גדולה, כך תהיה מידת ההנאה של הצופים מקטע זה. מעבר להנאה בטווח הקצר שיש בצפייה בהשפלתו של הזולת, קיימת האפשרות של "קהות", כאשר חשיפה להשפלות חוזרות ונשנות תשפיע על הנורמות האוסרות את השפלת הזולת. כמו במחקרי האלימות, יש סכנה שחשיפה להשפלה תגרור הפחתה ברגישות לסבלו של הזולת או דה-סנסיטיזציה (Funk et al., 2004). יתרה מכך, אם השפלה מובילה להנאה וגם להפחתת הרגישות, יש מקום להניח שעוצמת ההשפלה של הזולת שהצופים יצטרכו לראות כדי לזכות בריגוש, תלך ותתחזק.

(ב) ההשערה השנייה נשענת על ההנחה שגירוי רגשי שמעוררת הצפייה בהשפלה עשוי לעורר עניין: אם אכן הוא מעורר עניין, הנאה וריגוש (כפי שנבדוק לגבי ההשערה הראשונה), עוצמתם תיחלש אם הגירוי יחזור על עצמו. אם כך, על סמך הטיעון "קהות-לאחר-חשיפות-חוזרות" נוכל לנסח את ההשערה השנייה כך: לעומת נבדקים שלא נחשפו לקטע משפיל לפני הצפייה בקטע לא משפיל, נבדקים שצפו בקטע משפיל לפני הצפייה בקטע ללא השפלה ייהנו פחות מן הקטע ללא השפלה.

(ג) אך אם ההנאה נשענת על ריגוש, סוגי תוכן שונים עשויים ליצור ריגוש מסוג שונה, ובכך ליצור תגובות שונות אצל הקהל ורמות שונות של הנאה. לכן ההשערה האחרונה נשענת על ההבחנה בין סוגים שונים של השפלה בתכניות הריאליטי ומבקשת לבדוק אם לסוג מסוים יש יתרון על אחרים מבחינת הנאת הצופים. ההנחה בבסיס השערה זו היא שמושא הפגיעה בקטעי הביזוי אינו האדם המושפל בלבד, כי אם גם הצופה, כך שהצפייה של האדם בביזוי האחר בידי אחרים מעלה בו דחייה כה עזה, עד שהוא עצמו הופך למושא הפגיעה (קריסטבה, 1980). לפי זה נוכל לנסח את ההשערה השלישית כך: מידת ההנאה מקטעי הביזוי תהיה קטנה ממידת ההנאה מקטעי ההעלבה.

מערך המחקר

מחקר זה בא לבחון את הקשר בין תפיסת השפלה בתכניות מציאות ובין הנאה מהן, באמצעות ניסוי. המערך הניסויי כלל הפעלת משתנים בלתי תלויים, ובהם סוג ההשפלה (ביזוי או העלבה) וסדר הצגת הקטעים (מידת חומרת ההשפלה: עולה או יורדת), ומידת ההנאה מרצף הקטעים שימשה כמשתנה תלוי. הניסויים כללו ארבע קבוצות נבדקים. בפני כל קבוצת נבדקים הוקרנו שלושה קטעים, ומיד לאחר הצפייה בכל אחד ואחד מהם התבקשו לענות על שאלון שבו נמדדו מידת ההשפלה הנתפסת (כבדיקת מניפולציה) ומידת ההנאה.

בניסוי הופעלה עמדת מחשב המחוברת לאינטרנט, ובאמצעותה צפו שתי קבוצות בשלושה קטעים מן התכנית "נולד לרקוד", המצויים באתר "קשת", זכיינית ערוץ 2, ואשר ייצגו את תנאי ההעלבה, ואילו שתי הקבוצות האחרות צפו בשלושה קטעים מן התכנית *Fear Factor* ("אפקט הפחד"), המשודרת בישראל בערוץ AXN בכבלים, ואשר ייצגו את תנאי הביזוי. הקטעים הוצגו לנבדקים מאתר האינטרנט הרשמי של התכנית, המשודרת בארה"ב ברשת NBC. בחירת הקטעים נבעה משני שיקולים מרכזיים. השיקול הראשון הוא סוג ההשפלה –

העלבה או ביזוי – שבא לידי ביטוי בסוג התכנית, "נולד לרקוד" או *Fear Factor*, בהתאמה. השיקול השני הוא מידת ההשפלה: קטע נטול השפלה, קטע בעל מידת השפלה בינונית וקטע בעל מידת השפלה גדולה.

ברור ששתי תכניות אינן מייצגות את מכלול הסוגה על מגוון התכניות שבה, ולכן ראוי להתייחס בזהירות ליכולת להחיל את תוצאות הניסוי על הסוגה כולה. בחירת שתי התכניות נבעה מרצון להבטיח שהממצאים אינם ייחודיים לתכנית אחת ולגוון, כך שבמחקר תהיה הן תכנית שבמרכזה תחרות נורמטיבית של כישרון, וההשפלה נובעת רק משיפוט הביצועים, הן תכנית שההשפלה היא ביסודה. כמו כן היה רצון להרחיב את המחקר כך שיכלול תכנית שהופקה בישראל ותכנית זרה. שתי התכניות שודרו בארץ, ושתיהן זכו להצלחה סבירה, למרות שברור ש"נולד לרקוד", שהופקה בארץ, הייתה בעלת הד גדול יותר מרעותה. חשוב לציין כי בדיקת השערות המחקר (למעט השערה 3) מתבססת על ניתוח תוך-נבדקי, כך שההשוואות הן בין שלושה קטעים מאותה סדרה שאותו אדם צפה בהם. לכן ההבדלים בין התכניות אינם מהווים איום על תוקף המחקר, אלא רק שחזור של הממצאים המרחיב מעט את יכולת ההכללה.

אוכלוסיית המחקר

בניסוי השתתפו 40 נבדקים בטווח גילים בין 15 ובין 68, שחולקו באקראי לארבע קבוצות הניסוי (ממוצע גיל: $M=32.95$, $SD=15.04$). הנחקרים נחלקו באופן שווה לגברים ולנשים, וממוצע שנות ההשכלה שלהם היה 12.85. הניסוי כלל עשרה נבדקים בכל אחת ואחת מארבע הקבוצות, כך שכל קבוצה כללה חמש נשים וחמישה גברים. הנבדקים אינם בעלי אפיון מיוחד, ונעשה מאמץ לשלב נבדקים מכל שכבות האוכלוסייה. הובהר לנבדקים כי השתתפותם הנה התנדבותית בלבד. הנבדקים אשר לקחו חלק בניסוי נבחרו לפי זמינותם להגיע לעמדת מחשב המחובר לאינטרנט, או נבדקו בביתם מול מחשביהם הפרטיים.

הליך המחקר

הנבדקים נחלקו לארבע קבוצות שונות המובדלות זו מזו בסוג התכנית שממנה נלקחו הקטעים שצפו בהם ובסדר הופעתם של הקטעים. לוח 1 להלן מציג את סדר הצפייה בכל אחת ואחת מקבוצות הניסוי.

לוח 1: סדר הצפייה לפי קבוצות הניסוי

קטעים / קבוצה	קטע 1	קטע 2	קטע 3	סוג התכנית
א	קטע נטול השפלה	קטע בעל מידה בינונית של השפלה	קטע בעל מידה גדולה של השפלה	"נולד לרקוד"
ב	קטע בעל מידה גדולה של השפלה	קטע בעל מידה בינונית של השפלה	קטע נטול השפלה	
ג	קטע נטול השפלה	קטע בעל מידה בינונית של השפלה	קטע בעל מידה גדולה של השפלה	"Fear Factor"
ד	קטע בעל מידה גדולה של השפלה	קטע בעל מידה בינונית של השפלה	קטע נטול השפלה	

לפי סיווג הקבוצות בלוח 1 אפשר לראות כי אמנם קבוצה א מובדלת מקבוצה ב בסדר הופעתם של הקטעים, אך שתי הקבוצות נחשפות לאותם קטעים. אמנם קבוצה א מובדלת מקבוצה ג בסוג התכנית, אך זהה לה מבחינת סדר הופעתם של הקטעים. באותו אופן, קבוצה ג מובדלת מקבוצה ד רק בסדר הופעתם של הקטעים. הקבוצות א ו-ד מובדלות זו מזו הן בסוג התכנית הן בסדר הופעתם של הקטעים, כמו גם קבוצות ב ו-ג.

בתחילת הניסוי נתבקשו הנבדקים לענות על מספר שאלות רקע, הכוללות פרטים על אודות גילם, מגדרם, שנות השכלתם, תדירות הצפייה בתכנית "נולד לרקוד" או "אפקט הפחד" (בהתאם לקבוצה שבה הם מוצבים), תדירות צפייתם בטלוויזיה בכלל ותדירות צפייתם בעשר תכניות מציאות שונות בפרט, חמש מתוכן תכניות ישראליות ("אימא מחליפה", "הדוגמניות", "לרדת בגדול", "רוקדים עם כוכבים", "השגריר") וחמש מתוכן זרות (*Temptation Island*). משתנים אלה נבחרו כדי לשלוט על הסברים חלופיים להבדלים בהנאה ולבחון את תנאי הגבול לניסוי. למשל, היכרות עם התכניות או עם הסוגה בכלל עשויה להפחית רגישות, וזו תפחית את השונות במחקר.

הקטעים שנצפו

לאחר מכן צפו הנבדקים בשלושה קטעים מתוך אחת משתי התכניות "אפקט הפחד" או "נולד לרקוד". מן התכנית "נולד לרקוד" נבחרו שלושה קטעים ברמות

שונות של השפלה. הקטע הראשון הוא ללא השפלה, והוא לקוח מן התכנית התשיעית בעונה השנייה: הקטע מציג ריקוד סמבה של בני זוג, ובעקבותיו הם מקבלים מחמאות מכל השופטים. הקטע השני, קטע אודישן, הוא ברמת השפלה מתונה, ובו נראית מורה רוקדת ג'ז לפני השופטים. השופטת הראשונה מבקרת אותה על כך שהקטע אינו מעודכן. אחריה השופט השני משפיל את הנבחנת בסדרת הערות על כך שההופעה שלה הייתה זולה ומבזה ומדגיש את היותה מורה המבזה את עצמה בפני תלמידה. השופטים הנוספים אמנם ממתנים את הביקורת הקשה, אך הם אינם מציינים את הריקוד לטובה. כקטע ברמת ההשפלה הגבוהה ביותר נבחר קטע ריקוד של בחורה שהציגה חלק מריקוד ידוע. עוד לפני הריקוד השופטים מעירים לה הערות שליליות על הבגד שלבשה. לאחר הריקוד ארבעת השופטים לועגים לה ולריקוד, ולמעשה משוחחים בינם לבין עצמם בלי שהמתמודדת זוכה להגיב כלל. טון ההערות ציני מאוד ופוגעני, ועולה ממנו שהמתמודדת איננה מבינה כלל את הקטע, ושאינן לה מושג בריקוד. אחת השופטות אומרת שאילו היה הכוריאוגרף רואה את הביצוע, הוא היה מת, ואחד השופטים מכנה את הריקוד שלה "ביזוי של הכוריאוגרף".

מן התכנית "אפקט הפחד", תכנית אמריקנית ששודרה בארץ, נבחרו שלושה קטעים ברמות השפלה שונות. הקטע ללא השפלה מציג משימה ספורטיבית (אך קצת מסוכנת): מתמודד עומד על גג מכונית נוסעת, ועליו לאסוף דגלים התלויים על גג בניין לאורך המסלול, ובסוף המשימה עליו לקחת מפתח ולהצליח להיכנס אל המשאית. המשימה מבוצעת בהצלחה. הקטע ברמת השפלה בינונית מציג זוג: אח ואחות צעירים. בקטע זה האחות בעלת שיער ארוך ובלונדיני, והיא מסכימה לקצר את שיערה (למעשה לגלח אותו) כחלק מן התחרות; פעולת התספורת, כמו תגובותיה ותגובות הסובבים אותה להסכמה שלה, נראים בקטע. האח תומך בה, והיא מרגיעה את עצמה, בעוד שהמתחרים מנסים לומר לה שהיא תפסיד בכל מקרה, והיא מגלחת את ראשה לשווא. הקטע מסתיים בכך שהאחות מזילה דמעה, מסתכלת במראה, מתחבקת עם האח, והוא ניגש להסתפר. בקטע ברמת ההשפלה הגבוהה ביותר המתמודדים מתבקשים לאכול "גבינת תולעים" העשויה מגבינה מקולקלת ומתולעים חיות, בלי להקיא. מודגש שמן הגבינה נודף ריח רע מאוד. בקטע נראה אחד המתמודדים אוכל את הגבינה ומציג למצלמה את פיו כדי להוכיח שבלע את הגבינה. לאורך המשימה נראה המתמודד סובל: דמעות זולגות מעיניו, אפו נוזל, והוא כמעט מקיא. הוא נאלץ להטות את ראשו כלפי מעלה כדי להימנע מהקאה, כך שהוא נראה מעוות, והסבל ניכר היטב בפניו.

מיד לאחר הצפייה בכל אחד ואחד משלושת הקטעים נדרשו הנבדקים לענות על שאלות רלוונטיות לקטע הזה. ראשית נשאלו הנחקרים אם צפו בקטע זה בעבר. בנוסף לכך, לאחר כל קטע ענו הנחקרים על שאלות שנועדו למדוד שלושה

משתנים: הנאה, חוסר נוחות ותפיסת השפלה. הנבדק נדרש לענות על שאלות אלה באמצעות סולם ליקרט שנע בין 1 ל-5 (1 – כלל לא, 5 – במידה רבה מאוד). במסגרת השאלות הבוחנות "הנאה" נשאלו הנבדקים באיזו מידה נהנו מן הקטע, באיזו מידה היו מעוניינים לצפות בו שוב, באיזו מידה הקטע שימח אותם, באיזו מידה היו מעוניינים להיות בנעלי המשתתף או המשתתפת בסיטואציה שנצפתה בקטע, ובאיזו מידה היו מעוניינים לצפות בקטעים נוספים מן התכנית. כלל הפריטים הללו יצר ציון הנאה לכל אחד ואחד מן הקטעים המדורגים על פי עוצמות ההשפלה השונות. לוח 2 להלן מציג את מקדמי אלפא של קרונבך לכל אחד ואחד משלושת הקטעים (ללא קשר לסדר הופעתם), וכפי שאפשר לראות לגבי כל אחד ואחד משלושת הקטעים הללו, המהימנות היא מעל 0.7. מכיוון שהשאלות נשאלו לגבי טקסטים נפרדים, נבדקה המהימנות בנפרד לכל קטע וקטע, אך בבדיקת מהימנות של כל הפריטים שמדרו הנאה משלושת הקטעים גם יחד, נמצאה מהימנות גבוהה יותר ($\alpha = 0.82$).

לוח 2: מקדמי מהימנות Alpha Cronbach של הסולמות
"הנאה" ו"חוסר נוחות" לפי סוגי הקטעים

עוצמת השפלה	קטע נטול השפלה	קטע בעל מידה בינונית של השפלה	קטע בעל מידה גדולה של השפלה
הנאה	$\alpha = 0.85$	$\alpha = 0.71$	$\alpha = 0.75$
חוסר נוחות	$\alpha = 0.81$	$\alpha = 0.81$	$\alpha = 0.71$

המשתנה "חוסר הנאה" הורכב משאלות אשר בחנו באיזו מידה העלה הקטע בנבדק כעס, באיזו מידה העלה בו גועל, ובאיזו מידה היה הנבדק מעוניין להפסיק לצפות בקטע בטרם הסתיים. המהימנות של סולם זה מוצגת גם היא בלוח 2 לעיל. יש לציין כי בנוסף לשלוש השאלות בסולם זה הייתה שאלה נוספת: "באיזו מידה העלה בך הקטע גיחוך?". בניתוח מהימנות נמצאה שאלה זו כפוגעת במהימנות הסולם, ולכן היא הוסרה מן הניתוח. בתום מילוי השאלון, הוצג הקטע השני, ושוב נתבקשו הנבדקים לענות על השאלון, ושוב – לגבי הקטע השלישי. המענה על השאלות נדרש מיד בסיומו של כל אחד ואחד מקטעי הצפייה לשתי תכליות: ראשית, כדי שהנבדק יענה על השאלון כאשר הקטע עודנו טרי בזיכרונו; שנית, כדי להימנע מהשפעות של קטעים מסוימים על ההתרשמות הכוללת מן התכנית. אמנם גם כאן נבדקה המהימנות לגבי כל קטע וקטע בנפרד, כי השאלות התייחסו בכל פעם לקטע אחר, אך המהימנות של תשעת הפריטים נבדקה בהתייחס

לשלושת הקטעים. אמנם נמצא שהמהימנות ברמה סבירה (0.71), אך היא הייתה נמוכה מזו שבקטעים בנפרד.

כדי לבדוק אם הנאה וחוסר נוחות, כפי שנמדדו במחקר זה, הנם שני קצוות של רצף, חושבו שני משתנים: האחד – ממוצע של שלוש מדידות הנאה, והשני – ממוצע של שלוש מדידות חוסר הנוחות של הנבדקים. הקשר בין המשתנים היה אמנם שלילי, אך חלש מאוד ולא מובהק ($r = -.043$, ns). מכאן שהמשך הניתוח נערך ביחס לכל אחד ואחד מן המשתנים בנפרד.

ממצאים

בדיקת מניפולציה

השאלה "באיזו מידה היית מגדיר את הקטע כמשפיל?" שימשה ככלי לבדיקת מניפולציה שנועדה לבחון אם הקטעים שנבחרו לייצג רמות שונות של השפלה אכן נתפסו כך אצל הנחקרים. נמצא כי תפיסות הצופים תאמו את הציפיות, וכי הקטע שנבחר כמשפיל ביותר אכן נתפס כמשפיל ביותר, הקטע שנבחר לייצג מידת השפלה קטנה נתפס כפחות משפיל ממנו, ואילו הקטע שנבחר לייצג מידה בינונית של השפלה נתפס כמשפיל פחות מן הקטע המשפיל מאוד ויותר מן הלא משפיל, כפי שמוצג בלוח 3 להלן. לשם בחינת מובהקות ההבדלים, נערך ניתוח שונות, ונמצא כי כל ההבדלים בין שלושת הקטעים מובהקים ביותר ($p < 0.01$).

לוח 3: בדיקת מניפולציה: ממוצע "תפיסת השפלה" לפי סוגי הקטעים

קטע נטול השפלה	קטע בעל מידה בינונית של השפלה	קטע בעל מידה גדולה של השפלה
M = 1.23 ^c SD = 0.53	M = 3.28 ^b SD = 1.53	M = 4.28 ^a SD = 1.17

ערכים באותה שורה שאינם חולקים אותיות זהות, שונים במובהק $p < .05$.

נתונים תיאוריים

מחקר זה בחן את הקשר שבין תפיסת ההשפלה של הצופים ובין מידת הנאתם מקטעים מתכניות ריאליטי. מגדר הצופים לא היה קשור למידת ההנאה הממוצעת שלהם משלושת הקטעים ($Mm = 2.04$, $Mf = 2.28$; $t(38) = -1.26$, $p < .2$) או מתפיסת ההשפלה הממוצעת של שלושת הקטעים ($Mm = 2.90$, $Mf = 2.95$; $t(38) = -.188$, $p < .8$). לעומת זאת נמצא הבדל מובהק בין ההנאה של נשים וגברים מן הקטע נטול ההשפלה, מה שהצביע על כך שהנשים נהנו מקטעים אלה יותר מן הגברים ($Mm = 2.23$, $Mf = 3.02$; $t(38) = -2.8$, $p < .05$). בנוסף לכך נמצא

קשר שלילי בין שנות השכלה ובין מידת ההנאה הממוצעת משלושת הקטעים מתוכם שלושה ראו שני קטעים, ושניים ראו שלושה קטעים לפני הניסוי. בבדיקת ההבדל בין מי שצפו בקטעים לפני כן ובין מי שלא צפו בהם אכן נמצא הבדל במידת ההנאה הכללית, כך שמי שצפו בעבר נהנו יותר ממי שהקטעים היו חדשים להם. לא נמצא הבדל ברמת חוסר הנוחות.

בדיקת ההשערות

לפי ההשערה הראשונה, ככל שעוצמת ההשפלה חזקה, כך גדולה מידת ההנאה. מכיוון שכל הנחקרים צפו בקטעים שבהם הוצגו רמות שונות של השפלה, וכל נחקר צפה בשלושה קטעים, היה צורך לבחון השערה זו באופן תוך-נבדקי. דהיינו ההשוואה הייתה בין היחס לקטעים שצפה בהם אותו אדם תוך כדי השוואה בין הרמות השונות של עוצמת ההשפלה. ניתוח השונות נעשה באמצעות ניתוח שונות תוך-נבדקי (repeated measures ANOVA), אשר בחן את ממוצעי ההנאה מכל אחד ואחד מן הקטעים.

לפני בדיקת המודל התוך-נבדקי הכולל נבחנו השפעתם של כל אחד ואחד ממשתני השליטה הבין-נבדקיים בנפרד: גיל, מגדר, השכלה, צפייה קודמת בקטעים (הראשון, השני והשלישי בנפרד) ותדירות הצפייה בריאליטי, הן ישירות על המשתנה התלוי הן באינטראקציה עם המשתנה התוך-נבדקי על ההנאה, וזאת – כדי להחליט אילו משתני שליטה לכלול במודל. האפקט הישיר של גיל נמצא לא מובהק $F(25, 14) = 1.392$, ns; observed power: 0.55, וגם האינטראקציה שלו עם סוג הקטעים לא הייתה מובהקת $F(50, 28) = 0.75$, ns; observed power: 0.49. בבדיקה לגבי מגדר לא נמצא אפקט ישיר $F(1, 38) = 1.59$, ns, אך נמצאה אינטראקציה של מגדר עם סוג הקטעים על הנאה $F(2, 76) = 7.27$, $p < 0.05$. השכלה נמצאה כמשפיעה ישירות על ההנאה $F(9, 30) = 2.22$, $p < 0.05$, אך לא נמצאה אינטראקציה של השכלה עם סוג הקטעים על הנאה $F(18, 60) = 0.61$, ns; observed power: 0.38. בבדיקת האפקט הישיר של תכיפות הצפייה בתכניות ריאליטי על הנאה נמצא שהאפקט מובהק $F(4, 35) = 4.71$, $p < 0.01$, אך לא נמצאה אינטראקציה של תכיפות הצפייה עם סוג הקטעים על ההנאה $F(8, 70) = 0.69$, ns; observed power: 0.29. בבדיקה לגבי צפייה קודמת בקטעים נמצא כי צפייה בקטע ללא השפלה השפיעה ישירות על הנאה $F(1, 38) = 15.77$, $p < 0.05$; observed power: 0.97, אך האינטראקציה עם סוג הקטע לא הייתה מובהקת $F(2, 76) = 0.38$, ns; observed power: 0.22. השפיעה ישירות על הנאה $F(1, 38) = 0.42$, ns power: 0.25, וגם האינטראקציה

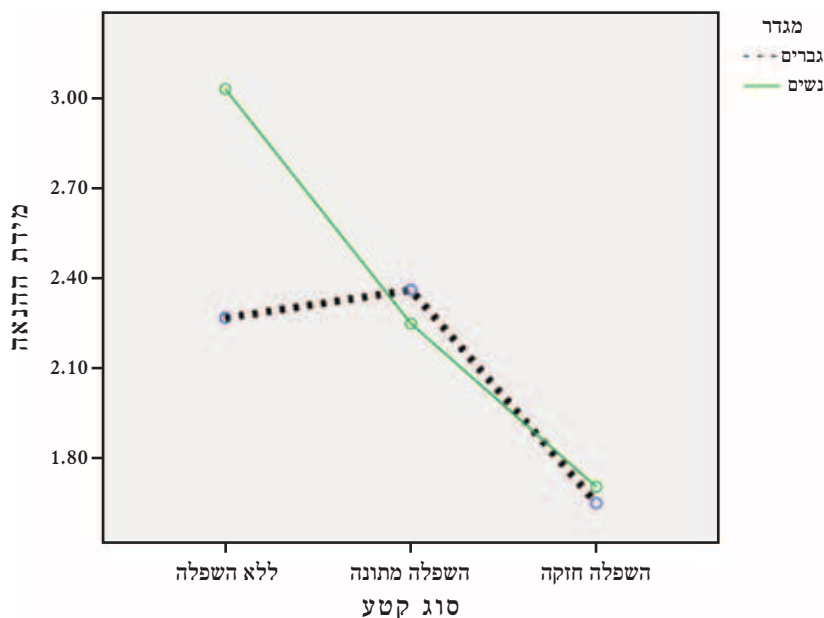
עם סוג הקטע לא הייתה מובהקת $F(2, 76) = 0.79$, ns; observed power: 0.14. לבסוף, צפייה בקטע עם השפלה ברמה גבוהה לא השפיעה ישירות על הנאה $F(1, 38) = 3.04$, ns; observed power: 0.40 וגם האינטראקציה עם סוג הקטע לא הייתה מובהקת $F(2, 76) = 3.05$, ns; observed power: 0.57. למרות שבמקרה זה המובהקות הייתה שולית ($p < .10$). לאור ממצאים אלה הוחלט לא לבחון את גיל הנבדק או את הצפייה בקטעים בעלי השפלה ברמות בינונית וגבוהה כחלק מן המודל, אך להשאיר במודל הסופי את המשתנים המגדר, ההשכלה, תדירות הצפייה וצפייה קודמת בקטע ללא השפלה.

לוח 4: ממוצעי "הנאה" ו"חוסר נוחות" לפי עוצמות ההשפלה

קטע בעל מידה גדולה של השפלה	קטע בעל מידה בינונית של השפלה	קטע נטול השפלה	עוצמת ההשפלה
M = 1.62 ^a SD = 0.59	M = 2.23 ^b SD = 0.73	M = 2.62 ^c SD = 0.96	ממוצע הנאה
M = 3.42 ^a SD = 1.08	M = 2.5 ^b SD = 1.28	M = 1.23 ^c SD = 0.38	ממוצע חוסר נוחות

ערכים באותה שורה שאינם חולקים אותיות זהות, שונים במובהק $p < .05$.

ניתוח השונות הצביע על כך שבשליטה על מגדר, השכלה, תכיפות הצפייה בתכניות ריאליטי וצפייה קודמת בקטע ללא השפלה, ההבדלים בהנאה מן הקטעים השונים מובהקים. בניגוד גמור להשערה, הייתה ירידה בממוצע ההנאה ככל שעוצמת ההשפלה עלתה, וההבדלים היו מובהקים סטטיסטית, $F(2, 22) = 16.90$, $p < 0.01$. בדיקת ההשוואות (simple contrasts) גילתה כי כל שלוש ההשוואות בין שלוש רמות ההשפלה מובהקות. בנוסף לכך האינטראקציה של סוג הקטעים עם מגדרו של הנבדק נמצאה מובהקת $F(2, 20) = 11.62$, $p < 0.001$. בנוסף לכך נמצאה אינטראקציה גבולית $F(2, 20) = 2.02$, $p < .10$ בין מגדר ובין סוג הקטע. בבדיקת האינטראקציה נמצא שלגבי נשים האפקט של סוג הקטע הראה ירידה לינארית, אך לגבי גברים קטעים ללא השפלה וקטעים בעלי רמת השפלה נמוכה גרמו הנאה ברמה דומה (ראו בתרשים להלן), ורק קטעים שהציגו השפלה קשה גרמו פחות הנאה. לא נמצאו אפקטים עיקריים מובהקים או אינטראקציות מובהקות לכל שאר משתני השליטה.

לשם תיקוף הממצא נבדקה באופן דומה גם ההשפעה של תפיסת השפלה על חוסר הנוחות. גם כאן נבדקו כל משתני השליטה בנפרד, ונמצא כי אין אפקט ישיר או אינטראקציות מובהקות לגיל, למגדר, להשכלה או לצפייה בריאליטי. האפקט הישיר של גיל נמצא לא מובהק ($F(25, 14) = 0.974, ns$); וגם האינטראקציה שלו עם סוג הקטעים לא הייתה מובהקת ($F(50, 28) = 1.33, ns$; observed power: 0.82). בבדיקת האפקט הישיר של תכיפות הצפייה בתכניות ריאליטי על חוסר הנוחות לא נמצא אפקט מובהק של תכיפות הצפייה עם סוג הקטעים על חוסר נוחות ($F(4, 35) = .85, ns$; observed power: 0.24). לא נמצא אפקט ישיר של השכלה על חוסר נוחות ($F(8, 70) = 0.97, ns$; observed power: 0.42). ולא נמצאה אינטראקציה של השכלה עם סוג הקטעים על חוסר נוחות ($F(9, 30) = 0.59, ns$; observed power: 0.23). בבדיקה לגבי מגדר לא נמצא אפקט ישיר ($F(1, 38) = 0.28, ns$), אך נמצאה אינטראקציה בין מגדר ובין סוג הקטעים על חוסר נוחות ($F(2, 76) = 0.88, ns$; observed power: 0.20).

לעומת זאת, בבדיקת משתני הצפייה הקודמת נמצאו אפקט ישיר של צפייה בקטע עם השפלה בינונית ואינטראקציה של סוג הקטע עם צפייה בקטע ללא השפלה. בבדיקה לגבי צפייה קודמת בקטעים נמצא כי צפייה בקטע ללא השפלה

לא השפיעה ישירות על חוסר נוחות $F(1, 38) = 4.89$, ns; observed power: 0.11 אך האינטראקציה עם סוג הקטע הייתה מובהקת; $F(2, 76) = 3.14$, $p < .05$; observed power: 0.59. צפייה בקטע עם השפלה בינונית השפיעה ישירות על חוסר נוחות $F(1, 38) = 5.13$, $p < .05$; power: 0.60, אך האינטראקציה עם סוג הקטע לא הייתה מובהקת $F(2, 76) = 2.40$, ns; observed power: 0.47. לבסוף, צפייה בקטע עם השפלה בעוצמה חזקה לא השפיעה ישירות על חוסר נוחות $F(1, 38) = 0.91$, ns; observed power: 0.15 וגם האינטראקציה עם סוג הקטע לא הייתה מובהקת $F(2, 76) = 0.34$, ns; observed power: 0.10. לכן במודל חוסר הנוחות הוכללו רק הצפיות בקטע ללא השפלה ובקטע בעל השפלה בינונית, כמשתני שליטה.

המודל הסטטיסטי שניתח את ההבדלים במידת חוסר הנוחות מן הקטעים בעלי רמות ההשפלה השונות הראה שכל שעלתה רמת ההשפלה של הקטעים, כך עלתה מידת חוסר הנוחות מהם (כמוצג בלוח 4); $F(2, 72) = 22.70$, $p < 0.01$. מבחינת אפקטים ישירים על חוסר נוחות נמצא כי צפייה בקטע ללא השפלה לא השפיעה ישירות על חוסר הנוחות, $F(1, 36) = 0.44$, ns; observed power: 0.10, אך צפייה קודמת בקטע בעל רמת השפלה בינונית כן השפיעה ישירות על חוסר נוחות; $F(1, 36) = 4.17$, $p < .001$. מבחינת אינטראקציות, לא נמצאה אינטראקציה מובהקת עם צפייה בקטע ללא השפלה $F(2, 72) = 2.3$, ns; observed power: 0.25 או בקטע עם השפלה מתונה $F(2, 72) = 1.16$, ns; observed power: 0.45. מכיוון שנמצא אפקט עיקרי לסוג הקטע, נערכו גם כאן השוואות בין הקטעים (simple contrasts), והן הצביעו על הבדלים מובהקים בין כל שלוש הרמות של חוסר הנוחות. אם כך, למרות שמדדי ההנאה וחוסר הנוחות מן הקטעים בדקו היבטים שונים של תגובות הצופים (כפי שהתברר מן המתאם הנמוך בין המדרים), שניהם הדגימו את העיקרון ההפוך למה ששיערנו: השפלה איננה מובילה להנאה אלא להפך: היא גורם המפחית את הנוחות של הצופים מן הצפייה.

לפי ההשערה השנייה, סדר ההקרנה ישפיע כך שההנאה מקטע ללא השפלה תהיה מועטה יותר כאשר קדם לו קטע הכולל השפלה, בניגוד לצפייה בו ללא הקדמה של קטע משפיל. הרציונל בבסיס השערה זו הוא שההיחשפות להשפלה יוצרת קהות (דה-סנסיטיזציה) ביחס להשפלה, כלומר יוצרת תיאבון הולך וגובר להשפלה, ולכן ההנאה מקטעים ללא השפלה תפחת לאחר גירוי של השפלה. לשם בחינת השערה זו נערכה השוואה של הנאת הצופים מן הקטעים נטולי ההשפלה כאשר הם נצפו לפני קטעים משפילים או אחריהם, ונערך מבחן T לבדיקת מובהקות ההבדל. בניגוד להשערה השנייה (אך בהתאם לממצאים של ההשערה הראשונה) נמצא כי מידת ההנאה מקטע חסר השפלה של נבדקים שנחשפו קודם לכן להשפלה ($M=2.81$, $SD=1.04$) הייתה גדולה ממידת הנאתם של נבדקים שלא

נחשפו קודם להשפלה ($M = 2.44$, $SD = 0.86$). עם זאת נמצא כי ההבדלים בין השניים אינם מובהקים ($t(38) = -1.21$, $p > 0.2$; observed power: 0.41). מכאן שלא נמצאה תמיכה להשערה השנייה.

לפי ההשערה השלישית יהיה הבדל בין סוגי השפלה שונים באשר להנאת (או אי-הנאת) הצופים. לצורך בדיקת ההשערה השווינו בין מידת ההנאה של צופים מקטעים בעלי מידת השפלה גדולה בשתי התכניות. השווינו בין קבוצות א ו-ג, שצפו בקטעים אלו כאחרונים בסדרת הקטעים, ושוב – בין קבוצות ב ו-ד, שצפו בקטעים אלה כראשונים בסדרת הקטעים. בשני המקרים הקבוצות הושאו באמצעות מבחן T למדגמים בלתי תלויים, ולא נמצאו הבדלים מובהקים ($mb = 3.06$, $SD = 1.13$, $md = 2.56$, $SD = .95$; $t(18) = 1.07$; $p < 0.3$; observed power: .32; $ma = 1.92$, $SD = 0.91$, $mc = 1.4$, $SD = .30$; $t(10.93) = 1.73$; $p > 0.1$; observed power: 0.76). כדי לשפר את הכוח הסטטיסטי של הניתוח השווינו בין ההנאה מקטעים משפילים בשתי התכניות ללא קשר לסדר הופעתם של הקטעים. כאשר חיברנו יחד את כל המשתתפים שצפו בקטעים מ"נולד לרקוד" והשווינו לאלו שצפו בקטעים מ"אפקט הפחד", נמצא הבדל מובהק באופן שולי ($ma/b = 1.81$, $mc/d = 1.44$, $t(38) = 2.03$; $p = 0.5$). דרך נוספת לבחון את ההשערה היא בהשוואת קטעים בעלי רמת השפלה בינונית משתי הסדרות (שתמיד נצפו כקטע שני). בהשוואה זו לא נמצא הבדל בין הסדרות ($ma/b = 2.27$, $mb/d = 2.19$; $t(33) = .34$; $p > 0.5$). לסיכום, נמצאה תמיכה חלקית להשערה השלישית, כך שקטעים בעלי השפלה מסוג העלבה ברמה גבוהה גרמו ליותר הנאה מקטעים בעלי השפלה מסוג ביוזי ברמה גבוהה.

דיון

בחירת הנושא למחקר זה הונעה ממספר שיקולים. השיקול הראשון קשור לשכיחות הגבוהה של השפלה בתכניות ריאליטי. כמעט בכל תכניות הריאליטי נמצאו השפלות מסוגים שונים ובתדירות גבוהה. כלומר לא רק מרוממים בהן את המנצחים ואת הזוכים, אלא אדרבה, חלק ניכר מזמן התכניות מוקדש גם למורחים, ל"טקס" ההרחה ולתגובות המורחים. השיקול השני קשור לדגש בהשפלת המפסידים. אפשר להבין שמפיקי תכניות ריאליטי מניחים כי ההשפלה מעצימה את הריגוש, מקדמת את ההנאה מן התכניות ומרתקת את הצופים. הנחה זו מנחה ככל הנראה את מפיקי הריאליטי לשלב קטעי השפלה רבים בתכניות אלה. השיקול השלישי קשור להנאת הצופים. להנחה זו של מפיקי התכניות, שללא השפלה אי-אפשר ליצור עניין, אין על מה לסמוך, ויעידו על כך לא רק

התלונות הרבות של הציבור על השפלה זו והביקורת הרבה הנמתחת עליה מחמת שכיחותה בתכניות אלה, אלא אף ממצאי המחקר הזה.

עם זאת יש לציין כי מחקר זה, מחקר גישוש באופיו, היה מוגבל בהיקפו, ולכן יש להתייחס לממצאיו בזהירות הראויה. חוזקו של המחקר טמון במערך הניסויי הנותן שליטה טובה במשתנים מתערכים ואינדיקציה טובה ממחקרים המתבססים על סקרים לגבי הקשר הסיבתי. עם זאת, המחקר הנוכחי נערך בקבוצה קטנה, ולכן עוצמת המבחנים הסטטיסטיים חלשה יחסית. מערך הניסוי עצמו לא היה נקי לגמרי, שכן הניסוי נערך בתנאים לא אופטימליים. אלא ששני האלמנטים הללו רק היו אמורים להקשות את מציאת הממצאים המובהקים, ולכן הם מחזקים את הממצאים שאכן נמצאו. מגבלה נוספת היא שהקטעים שנבחרו לניסוי נבחרו רק משתי סדרות, וקשה לפסול את האפשרות שיש משהו בסדרות הללו שגרם לתוצאות שנמצאו. עם זאת, הסדרות אינן יוצאות דופן, והן מייצגות תת-סוגות שונות ותכניות מיובאות כמו גם מקומיות. לסיכום, ללא ספק יש מקום למחקרים נוספים שישחזרו את בדיקת הקשר בין השפלה ובין הנאה, כמו גם למחקרים שינסו להסביר טוב יותר את התהליכים שביסוד קשר זה.

ממצאי המחקר מצביעים על קשר הפוך ממה ששוער: ככל שעוצמת ההשפלה עולה, כך מידת ההנאה יורדת. יתרה מזאת, ככל שעוצמת ההשפלה עולה, כך מידת חוסר הנוחות עולה. ממבט זהיר בנתונים אפשר לראות שהרגישות של הצופים להשפלה איננה לינארית, והפגיעה בהנאה ניכרת בעיקר במקרים של השפלה קיצונית. אפשר לראות זאת מכך שמידת ההנאה מצפייה בקטע שבו מידה בינונית של השפלה ($M=2.23$, $SD=0.73$), קרובה למדי למידת ההנאה מן הקטע נטול השפלה ($M=2.62$, $SD=0.96$) ורחוקה יותר מן ההנאה מקטע בעל מידה גדולה של השפלה ($M=1.62$, $SD=0.59$). דהיינו מעט השפלה איננה מפריעה מאוד לצופים, ואולם השפלה בוטה פוגמת בהנאתם באופן ניכר. אולם בכל מקרה אין בסיס להנחה שהצופים נהנים מהשפלת המתמודדים. ההפך הוא הנכון.

באשר להשערה השנייה, לא נמצא קשר מובהק בין סדר הצפייה בקטעים ובין מידת ההנאה מקטעים נטולי השפלה. דהיינו לא נמצא אפקט של הפחתת רגישות או פיתוח תיאבון לצפייה בהשפלה. אולם ייתכן שהניסיון למצוא אפקט זה בניסוי של הטווח הקצר מחטיא את קיומו של תהליך הפחתת הרגישות. ייתכן כי מחקר לאורך זמן יחשוף כי צפייה בתכניות משפילות מקהה את רגישות הצופים ומשנה את הגדרתם לגבי מהותה של השפלה, אולם בטווח קצר לא ניכרת השפעה שכזו.

ההשערה השלישית אוששה חלקית, ונמצא כי מידת ההנאה מהעלבה גדולה יותר ממידת ההנאה מביזוי, וזאת בהתאמה לטיעון כי מושא הפגיעה בקטעי הביזוי אינו האדם המושפל בלבד, כי אם גם הצופה, ולכן הצפייה של אדם בביזוי

מעלה בו דחייה עד כדי כך שהוא מרגיש את עצמו כמושא הפגיעה (קריסטבה, 1980). יתרה מזאת, בתכניות שבהן צפו הנבדקים בניסוי, ההעלבה הייתה חלק אינטגרלי מן התכנית ומן התחרות, ואילו הביזוי היה חלק מאקט שנבחר כדי לבזות, ואפשר היה לבחור במשימות פחות מבזות ולשמר את התחרות.

הנאת הצופים מתכניות ריאליטי, לפחות לפי ממצאי מחקר זה, אינה קשורה אפוא למידת ההשפלה בתכנים הנצפים. אין בכך כמובן כדי להכחיש את הצלחת תכניות הריאליטי ואת יכולתן לרתק קהלי ענק, אלא שההסבר להצלחתן נמצא ככל הנראה בגורמי תוכן אחרים. יתר על כן: לפי ממצאינו, השפלה ברמות נמוכות אינה פוגמת בהנאת הצופים; רק במקרים שבהם ביזוי והשפלה פומביים הם ברמות גבוהות מאוד נפגמת הנאת הצופים. לדעתנו יש מקום לחפש את ההסברים להנאת הצופים בהתאמה לגישת השימושים והסיפוקים, ועל סמך זה אפשר יהיה להבין מדוע השפלה אינה בגדר מנבא של הנאת הצופה. נבי, בילי, מורגן וסטיט (2003, Nabi, Biely, Morgan & Stitt), שהציעו ובדקו קבוצות צרכים שונות של צופים בתכניות הריאליטי, מצאו כי המניעים העיקריים, לפי סדר חשיבות יורד, היו הרצון להתברר, האפשרות להציץ לחייהם של אחרים ולאחריהם יחסים פארא-חברתיים עם הדמויות בתכנית. ביזוי והשפלה אינם משרתים מניעים אלה, ובמקרים מסוימים אף סותרים אותם: הרצון להתברר מנוגד לצפייה בקטעי השפלה, והתעללות בדמויות "אהובות" בתכנית וגם הזדהות עמן בוודאי אינם מובילות להנאה מצפייה בהשפלתן.

יש לממצאי מחקר זה השלכות בעלות עניין לעוסקים במלאכת הפקת תכניות המציאות, כמו גם למשתתפים בהן ולצופים. קיומה של השפלה כמוטיב חוזר ונשנה בתכניות המציאות הנו עובדה מדאיגה לאור המחקרים על השפעותיהם של תוכני טלוויזיה על תפיסות הצופים את המציאות (Weimann, 2000). תכניות המציאות מציגות לראווה התנהגויות בלתי ערכיות ופגיעות קשות בפרטיותו ובכבודו של האדם. אלה כוללות הטחת ביקורת והעלבה אישית ("נולד לרקוד"), פיתוי בני זוג מאורסים לפרק את קשרם הזוגי (*Temptation Island*), שיפוץ מראה חיצוני באמצעות עשרות ניתוחים ותיעודם (*The Swan*), אכילת שרצים, איברי חיות והתפלשות ברפש (*Fear Factor*), הצגת המשתתפים בעירום מלא (*Dutch Fear Factor*) ועוד. המשותף לכל אלה הוא הצגת המשתתפים בקלונם והפיכת ההשפלה למוצר עסקי המניב רווחים. אולם מחקר זה מערער על ההנחה של מערכת ההפקה כי מידת ההשפלה בתכנית קשורה באופן ישיר וחיובי לקידום ההנאה מן התכנית. ממצאי המחקר נראה כי יש בסיס להפרכת ההנחה המקובלת על מפיקי התכניות שהשפלה היא גורם מהנה, ולמעשה המחקר מצביע על כך שככל שנעשה שימוש הולך וגובר בהשפלה, כך קטנה מידת ההנאה וגדלה מידת חוסר הנוחות של צופים. למרות ההיקף המצומצם של הניסוי הנוכחי, אפשר

להצביע על כך שלא נמצאו הבדלים הקשורים לגיל (מגיל 15 ועד 68), להשכלה (משש שנות השכלה ועד 18) ולמידת הצפייה בטלוויזיה בכלל או בריאליטי בפרט.

כאמור, השפלת משתתפים בתכניות ריאליטי עוררה מחאות חוזרות ונשנות של הצופים. ברוחות השנתיים של נציב תלונות הציבור של הרשות השנייה (הגוף הרגולטורי המפקח על ערוצי הטלוויזיה והרדיו המסחריים) התלונות על כך שכיחות. כך למשל, ברוח האחרון לשנת 2006 מדווח נציב התלונות על תלונות רבות לגבי "נולד לרקוד 2" ומגיב:

"אין שום הצדקה לבזות אנשים בפרהסיה ולגלגל אותם מבמת הריקוד עד לשיקום נפשי לכאורה [...] דעת הנציב הייתה שהשופטים פגעו באנשים רוויי תקווה וחלום והרסו את עולמם בהבל פה ובאלימות לשונית לא מרוסנת [...] ניתן היה להבחין בחולשתם מבעוד מועד ולחסוך מהם את ההתבזות בפרהסיה [...] ניתן היה לערוך את הדברים ולעקור את אותן סצינות של ביזוי גלוי" (עמ' 70).

אם התגובות הציבוריות ודברי נציב תלונות הציבור לא שינו את השימוש בהשפלה ובביזוי בתכניות הריאליטי, הרי זאת משום הנחתם המוצקה של מפקי התכניות כי הציבור, למרות המחאות, מעוניין בכך ונהנה מכך. ממצאי המחקר הנוכחי מטילים בהחלט ספק בהנחה זו. עם זאת, לנוכח מגבלותיו של מחקר ראשוני זה מן הראוי להמשיך בבדיקת השאלות שמעלה המחקר ולהרחיבן לתכניות אחרות, לבדיקות מעמיקות יותר, לממדים נוספים של קשר בין מידת ההשפלה ובין הנאת הצופים, ובעיקר לבדיקת ההשפעות לטווח ארוך. ממצאינו בשלב זה מצדיקים בהחלט את הצורך לבדוק את ההנחות המקובלות ואולי אף לערער עליהן.

הערות

- 1 על פי נתוני המדרוג של חברת "טל-גאל", כפי שהם מתפרסמים בקביעות באתר הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו.
- 2 כפי שמדווח ברוחות השנתיים של נציב תלונות הציבור של הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו.
- 3 מתוך דברים שנאמרו ביום עיון על תכנית הריאליטי "הישרדות" (המרכז הבינתחומי בהרצלייה, 31.3.08).

רשימת המקורות

בנזימן, י' (2006), הלכנת פנים וכבוד האדם, בתוך: י' דוד (עורך), "שאלה של כבוד": כבוד האדם כערך מוסרי, ירושלים: האוניברסיטה העברית, עמ' 263-278.
רוח נציב תלונות הציבור (רוח שנתי מספר 12) (תשס"ו-תשס"ז), הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו.

יודילוביץ, מ' (2005), תכניות ריאליטי הן כמו קרבות גלדיאטורים, [ynet: http://www.ynet.co.il/articles/1,7340,L-3157664,00.html](http://www.ynet.co.il/articles/1,7340,L-3157664,00.html) (נרדלה ביום 21.10.2005).

נייגר, מ' ויוסמן, א' (2005), אשליית הבחירה הדמוקרטית: כיצד משיגות תכניות המציאות את שיתוף הפעולה של הצופים, תל אביב: מכון חיים הרצוג באוניברסיטת תל-אביב.

קריסטבה, ג' (1980), כוחות האימה: מסה על הבזות (מהדורה ראשונה), תל אביב: רסלינג.

Aslama, M. & Pantti, M. (2006). Talking alone: Reality TV: Emotions and authenticity. *European Journal of Cultural Studies*, 9(2), 167-184.

Booker, S. (2004). *Lessons from Temptation Island: A reality television content analysis*. New Britain, Connecticut: Central Connecticut State University.

Booker, S. & Waite, B. (2005). Humilitainment? Lessons from "The Apprentice": A reality television content analysis. *APS Annual Convention*. Los Angeles, CA, pp. 25-69.

Caldwell, J. (1995). *Televisuality: Style, crisis and authority in American television*. New Brunswick: Rutgers University Press.

Calvert, C. (2000). *Voyeur nation*. Boulder, Colorado: Westview Press.

Deegans, E. (February 20, 2003). Bachelorette' sets up ABC's humiliation reality show: Mr. Needy beats Mr. Smoth. *St. Petersburg Times*, p. 21.

Deery, J. (2004). Reality TV as advertainment. *Popular Communication*, 2(1), 1-20.

Funk, J. B., Bechtoldt Baldacci, H., Pasold, T., & Baumgardner, J. (2004). Violence exposure in real-life, video games, television, movies, and the internet: Is there desensitization?. *Journal of Adolescence*, 27, 23-39.

- Hill, A. (2005). *Reality TV: Audiences and popular factual television* (1st ed.). Milton Park, Abingdon: Routledge.
- Jacobson, E. (1954). The self and the object world: Vicissitudes of their infantile cathexes and their influences on ideational and affective development. *Psychoanal Study Child*, 9, 75-127.
- Lewis, H. B. (1971). *Shame and guilt in neurosis*. New York: Int. Univ. Press.
- Lundy, L., Ruth, A., & Park, T. (2008). Simply irresistible: Reality TV consumption patterns. *Communication Quarterly*, 56(2), 208-225.
- Margalit, A. (1996). *The Decent society*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Nabi, R. L., Biely, E. N., Morgan, S. J., & Stitt, C. R. (2003). Reality-based television programming and the psychology of its appeal. *Media Psychology*, 5, 303-330.
- Nathanson, D. L. (1987). *The many faces of shame*. New York: The Guilford Press.
- Reiss, S. (2000). Why America loves reality TV?. *Psychology Today*, 34, 52-54.
- Reiss, S. & Wiltz, J. (2004). Why people watch reality TV?. *Media Psychology*, 6, 363-378.
- Rome, S. (2002). Reality television needs to get real. *Boston Herald* (15.2.2002).
- Schick, F. (1997). On humiliation. *Social Research*, 64, 131-147.
- Stanley, A. (2002). TV memo; Forget the sex and violence; Shame is the ratings leader. *New York Times* (20.11.2002), A1.
- Steinberg, B. S. (1991). Psychoanalytic concept in international politics: The role of shame and humiliation. *The International Review of Psycho-Analysis*, 18, 65-72.
- Weimann, G. (2000). *Communicating unreality: Mass media and the reconstruction of reality*. Beverly Hills, CA.: Sage.

מאמר מקורי

"פול דוסיס... מלא משפחות": מנגנונים טקסטואליים לייצוג מורכב של זהות ישראלית בתכנית המציאות "סוף הדרך 2"

מיכל חמו*

תקציר

תכניות מציאות הן זירה טלוויזיונית פופולארית לעיסוק בזהות. מן הספרות המחקרית עולה מתח פנימי בסוגה בין ייצוג מגוון של זהויות, העשוי לתרום לקידום ערכים פלורליסטיים, ובין התבססות על ייצוגים סטראוטיפיים, המגבילה פוטנציאל חיובי זה. המחקר הנוכחי בוחן את ניהולו של מתח זה במקרה מבחן ייחודי: התכנית "סוף הדרך 2" (ערוץ 2, רשת, 2005), שהופקה בשיתוף הארגון "צו פיוס" והתמקדה במוצהר בקידום של סובלנות ודיאלוג בחברה היהודית-ישראלית: כל אחד ואחד מן הצוותים המשתתפים בתכנית הורכב משני ישראלים יהודיים, "חילוני" ו"דתי". מניתוח העיצוב הטקסטואלי של זהויות בתכנית עולים שלושה מנגנונים לייצוג מורכב של זהות: הקפדה על שונות פנימית בקרב משתתפי התכנית הדתיים באופן המדגיש את המורכבות ואת הגמישות של זהות דתית; עיצוב אירועים במבנה נרטיבי של מעבר הדרגתי מנקודת מוצא פשוטה לתמונה עשירה; והבלטת החשיבות של ההצטלבות בין דתיות ובין ממדי זהות נוספים, בעיקר מגדר. יישום מנגנונים אלה הוא סותרני: מחד גיסא הוא מאפשר לעתים ייצוג מורכב של זהות ישראלית, ובפרט של זהות יהודית-דתית,

* ד"ר מיכל חמו היא מרצה בבית הספר לתקשורת במכללה האקדמית נתניה

(michal.hamo@gmail.com).

ומאידך גיסא הוא כרוך לעתים קרובות בהתבססות על סטראוטיפים כמשאב זמין ויעיל לעיצוב הטקסט. עם זאת, התבססות כזו מהווה לעתים תשתית לשבירה ולהיפוך של סטראוטיפים או להתייחסות הומוריסטית אליהם. דפוס זה מצביע על חשיבותן של רפלקסיה ושל משחקיות כאמצעים להבניית זהות בתרבות העכשווית ולייצוג מורכב של זהות המותאם להקשר הבידורי והפופולארי של תכניות מציאות.

רקע תאורטי: זהות בתכניות מציאות

הבולטות הגוברת של תכניות מציאות בשדה הטלוויזיוני בשנים האחרונות והפופולאריות שלהן נידונו בספרות המחקרית כמשקפות את העיגון העמוק של סוגה זו בהלכי רוח עכשוויים בתרבות המערבית. אחד ההסברים התרבותיים הבולטים לפריחת תכניות המציאות הוא שהן מהדהדות תפיסות עכשוויות לגבי זהות ויחסים חברתיים. תכניות מציאות משמשות זירה טלוויזיונית לבחינה של עיצוב זהות עצמית כפרויקט מתמשך: לעתים קרובות הן מעצבות את התהליכים שעוברים משתתפיהן כתהליכים של גילוי עצמי והתפתחות אישית. השתתפות בתכניות מציאות מוצגת בהן לעתים כהזדמנות ללמוד על עצמך, לעצב את זהותך ולצמוח כאדם (Holmes, 2004). ייצוג זה מהדהד את תפיסת "העצמי כפרויקט" במודרניות המאוחרת; לפי תפיסה זו, זהות אינה מבנה נתון ויציב, אלא תוצר של תהליך מתמשך של עיצוב, מחשבה וניהול (Cameron, 2000).

תכניות מציאות מדגישות את החשיבות של חשיפה אישית, של כנות ושל ביטוי רגשי כתנאים הכרחיים לצמיחה האישית של משתתפיהן. דגש זה ניכר בבולטות מבנים של וידוי ושל דיבור טעון רגשית בגוף ראשון בתכניות מציאות (Dovey, 2000), והוא משקף את הדגש בתקשורת, בדיבור ובביטוי רגשי ככלים להתפתחות אישית במודרניות המאוחרת (Cameron, 2000). במקביל, חלק מתכניות המציאות מבליט את המרכזיות של בחירות צרכניות ושל העדפות תרבותיות בעיצוב סגנון חיים המאפשר לבסס זהות אישית. בולטות זו מהדהדת את המרכזיות של סגנון החיים כאמצעי לעיצוב זהות במודרניות המאוחרת (Hawkins, 2001; Palmer, 2004).

העיסוק של תכניות מציאות בשאלות של זהות עצמית כרוך במידה רבה בסתירות ובמתחים פנימיים. כך, בתכניות מציאות רבות החיפוש אחר זהות אישית אותנטית נעשה במסגרת "עולם כיס": סביבה מובנית, מנותקת ממציאות החיים היומיומית של המשתתפים ומלאכותית במידה רבה (דוגמת הווילה ב"האח הגדול" או האי המבודד ב"הישרדות"). המעבר למציאות מובנית ומנותקת זו מוצג

כסוג של ניסוי שנועד לחשוף את הזהות הפנימית העמוקה של המשתתף תוך כדי נטרול השפעות סביבתיות (Brenton & Cohen, 2003). יתר על כן, משתתפים בתכניות מציאות עוברים לעתים קרובות תהליך הדרגתי של הפיכה מאנשים רגילים לידוענים. באופן פרדוקסלי דווקא בתהליך זה, הכרוך בטשטוש בין אמת ובדיה ובהתרחקות מן הזהות העצמית המקורית, מודגשים ערכים של אותנטיות וכנות, והיכולת להישאר נאמן לעצמך גם בנסיבות חריגות מוצגת כאמת מידה מרכזית לשיפוט המשתתפים (Holmes, 2004). מתחים פנימיים אלה ממצבים את הסוגה כזירה תרבותית מרכזית לעיסוק בשאלות של אותנטיות ושל זהות.

תכניות מציאות ופוליטיקה של זהות

העיסוק הנרחב של תכניות מציאות בפיתוח זהות עצמית כפרויקט ובאותנטיות הוא ביטוי אחד לעיגון שלהן בהלכי רוח עכשוויים ביחס לזהות וליחסים חברתיים. בנוסף לכך משקפות תכניות מציאות גם את הדומיננטיות של פוליטיקה של זהות במרחב הציבורי בעשורים האחרונים. המעבר מפוליטיקה מסורתית, ממוקדת באידאולוגיה, לפוליטיקה של זהות כרוך בשינוי באופיו של המרחב הציבורי: בנוכחות גדלה של רגש ושל דגש אישי בדיון הציבורי ובהתמקדות בשאלות ערכיות הנוגעות לאורח חיים וליחסים בין-אישיים. שינוי זה משתקף בדגשים של תכניות מציאות, המבליטות ממדים רגשיים, אישיים ובין-אישיים, והעוסקות לעתים קרובות בדילמות מוסריות ואתיות של חיי היומיום (Dovey, 2000; Hawkins, 2001).

הדומיננטיות של פוליטיקה של זהות מובילה גם להכרה גוברת בשונות תוך-לאומית בין קבוצות חברתיות ובהבדלים בין-תרבותיים. בתוך כך מתמקד הדיון הציבורי בשאלות של רב-תרבותיות ו"אחרות": כיצד אפשר להגיע לדיאלוג שוויוני ופתוח עם ה"אחר"? כיצד מתאפשרת תקשורת על אף שונות? תכניות מציאות מהוות זירה פופולארית ומשמעותית לעיסוק בדילמות אלה (Dovey, 2000; Hawkins, 2001). מכיוון שהן מבוססות על השתתפות של אנשים "רגילים" בטקסט הטלוויזיוני, תכניות מציאות מאפשרות נראות למגוון רחב של זהויות חברתיות. ואכן, דגש בריבוי ובשונות פנימית בהרכב משתתפי התכנית הוא מאפיין בולט של פורמטים ושל תת-סוגות רבים של תכניות מציאות, המקפידות לייצג בהרכב משתתפיהן שונות אתניות, מגדרית, מעמדית, גאוגרפית וכן הלאה (לדוגמה, נייגר ויוסמן, 2005; 2002; Pullen, 2004; Piper, 2004).¹

האפשרות שמציעות תכניות מציאות לייצוג של מגוון זהויות, ובכלל זה של מיעוטים וקבוצות מוחלשות, עולה כטיעון מרכזי בדיון המחקרי והציבורי ביחס להשלכות החברתיות והתרבותיות האפשריות של הסוגה. אל מול ביקורת

תרבותית חריפה, הרואה בתכניות מציאות מוצרי תרבות נמוכה התורמים להשחתה של המרחב הציבורי, מעודדים מציצנות ומטשטשים גבולות בין מציאות ובין מניפולציה, יש הטוענים כי באמצעות עידוד נראות של מיעוטים, תכניות מציאות עשויות לתרום להעצמה של קבוצות מוחלשות, לדמוקרטיזציה של המרחב הציבורי ולקידום ערכים פלורליסטיים ורב-תרבותיים (סיכום הדיון הציבורי בסוגה ראו אצל Dovey, 2000; Holmes & Jermyn, 2004). לאור פוטנציאל חיובי זה, מחקרים על תכניות מציאות בחנו לעתים קרובות את הייצוג של מגוון זהויות בתכניות אלה ואת השלכותיו הציבוריות האפשריות, ועניין מחקרי זה הולך ומתרחב לאחרונה (Orbe, 2008).

ייצוג זהויות בתכניות מציאות

מחקרים על ייצוג זהויות חברתיות שונות בתכניות מציאות מצביעים על סתירות ועל מתחים פנימיים בייצוג זה. אל מול הפוטנציאל החיובי של הדגש בייצוג מגוון זהויות שתואר לעיל, איתרו מחקרים אלה כמה מאפיינים המסייגים פוטנציאל זה באופן ניכר.

ראשית, הייצוג המגוון של זהויות ושל קבוצות חברתיות בתכניות מציאות התקבע כפרקטיקת הפקה צפויה מראש, שאינה מכוונת להגשמת ערכים חינוכיים וציבוריים, כי אם ליצירת תשתית עשירה לפיתוח קווי עלילה מבררים, המבוססים על קונפליקטים בין המשתתפים (Pullen, 2004), כמו גם לפנייה למגוון רחב של קהלי יעד. ייצוג טווח הזהויות בתכניות מציאות נשלט באופן מלא בידי גורמי ההפקה בתהליך הליהוק של התכנית, והאופי הפלורליסטי שלו מרוסן ומעוצב כ"פלורליזם ממוסד", שאינו כרוך בערעור על מערך יחסי הכוחות הבסיסי בחברה (נייגר ויוסמן, 2005).

שנית, השונות בין משתתפי תכניות המציאות מרוסנת לעתים באמצעים שונים או מוצגת באור שלילי. לעתים תכניות מציאות אמנם מציעות נראות לנציגי קבוצות מיעוט, אך הן אינן מאפשרות לנציגים אלה לעשות שימוש בתכנית כמסגרת לדיון גלוי ומפורש בשאלות של אפליה ושל כוח חברתי (Kraszewski, 2004). בנוסף לכך שונות מוצגת לעתים כאתגר שיש להתגבר עליו כחלק מחתירה לאימוץ נורמות חברתיות מקובלות (Palmer, 2004) או כמכשול הפוגע באפשרות לקיום קהילה (Cavender, 2004). באופן דומה נמצא כי הצלחתם של משתתפים מקבוצות מוחלשות בתכניות מציאות ישראליות מותנית במידה רבה בנכונותם להבליט באמצעים שונים את רצונם להשתלב בזרם המרכזי של התרבות הישראלית ולא לאתגר (נייגר ויוסמן, 2005; Elias et al., in press). באופנים אלה מעוקר הפוטנציאל של הייצוג המגוון של זהויות בתכניות מציאות להוביל אל

שינוי יחסי כוחות חברתיים או אל קידום תפיסות רב-תרבותיות, הראות שונות ואחרות בחיוב.

שלישית, לעתים קרובות משתתפי תכניות מציאות מקבוצות מיעוט מוצגים בצורה שטחית, שאינה מממשת את הפוטנציאל החיובי של נראות תקשורתית במלואו. במגוון רחב של תכניות מציאות מבוסס הייצוג של מיעוטים על שעתוק של סטראוטיפים (Cavender, 2004; Pullen, 2004; Taylor, 2002). ייצוג זהויות בתכניות מציאות מבוסס לעתים על "קצרנות תרבותית": הזהות מומשגת ומיוצגת במונחים של העדפות צרכניות, והזהות החברתית והאישית של משתתפי התכנית מזוהה על פי לבושם או עיצוב בתייהם. באופן זה עלולות תכניות מציאות לקדם תפיסה שטחית וחיצונית של זהות תרבותית ואישית (Bottinelli, 2005; Palmer, 2004; Piper, 2004).

המחקרים שנסקרו לעיל מעידים שהפוטנציאל של תכניות מציאות לקדם תפיסות רב-תרבותיות מוגבל במידה רבה. הם מצביעים על ייצוג זהויות בסוגה כעל יסוד המערב מתח פנימי מתמיד בין חתירה לייצוג מגוון ועשיר מחד גיסא ובין התבססות על סטראוטיפים, המובילה לייצוג דל ושטחי, מאידך גיסא. במקביל, אופן ההמשגה של זהות בתכניות מציאות כרוך במתח פנימי נוסף: מחד גיסא, מנגנוני הליהוק של תכניות מציאות משקפים הכרה בחשיבות של השתייכות לקטגוריות חברתיות כממד זהות מרכזי, ומאידך גיסא, בטקסטים הטלוויזיוניים עצמם זהות מעוצבת לעתים קרובות במונחים אינדיבידואליסטיים תוך כדי התמקדות בעולמו הפנימי והרגשי של הפרט וניתוק מהקשר חברתי ותוך כדי הבטחת ערכים דוגמת תחרות וניצחון (Bottinelli, 2005; Brenton & Cohen, 2003). מתח פנימי זה משקף את המתח בין שתי תפיסות תרבותיות בולטות ביחס לזהות שנידונו לעיל: תפיסת "העצמי כפרויקט", המתמקדת ביחיד, ותפיסת הפוליטיקה של הזהות, המתמקדת בשייכות לקהילה.

המתחים והמאפיינים שנסקרו לעיל מצביעים על ייצוג זהות בתכניות מציאות כתופעה מורכבת ובעלת משמעות תרבותית, ציבורית וחברתית. לאור זאת, יש חשיבות להמשך המחקר של תופעה זו. במיוחד יש צורך בתיעוד פרטני ומקיף של מנגנוני העיצוב הטקסטואליים שבאמצעותם זהות מומשגת ומעוצבת בתכניות מציאות. ניתוח מנגנונים אלה עשוי לתרום להבנה מלאה של האופן שבו מנוהלים המתחים הפנימיים בין תפיסות שונות של זהות בסוגה.

המתחים שנידונו לעיל תועדו במחקר על תכניות מציאות בפורמטים שונים ובהקשרים תרבותיים שונים, והם מתגבשים לתיאור מאפייני היסוד של הסוגה כמכלול אחד. אלא שסוגת תכניות המציאות מגוונת מאוד, גבולותיה אינם ברורים תמיד, והיא כוללת טווח רחב של תת-סוגות (Holmes & Jermyn, 2004) כמו גם מימושים במגוון רחב של הקשרים תרבותיים (Waisbord, 2004). בהינתן מגוון זה

חשוב לעמוד על הביטוי הייחודי והנקודתי של המאפיינים שנסקרו לעיל בתלות בתת-הסוגה ובהקשר התרבותי. על כן בטרם נפנה לתיאור מקרה המבחן הנוכחי – תחרות המירוץ הישראלית "סוף הדרך 2" – נדון תחילה בקצרה ברלוונטיות הייחודית של הסוגיות שנידונו לעיל לתרבות הישראלית ולתת-הסוגה תחרויות מירוץ.

אותנטיות, זהות ורב-תרבותיות בישראל

הלכי הרוח התרבותיים שבתוכם מעוגנת סוגת תכניות המציאות שנסקרו לעיל – העצמי כפרויקט ופוליטיקה של זהות – אופייניים לתרבות המערבית בעשורים האחרונים ונידונו בספרות המחקרית בזיקה אליה. להלכי רוח אלה ביטויים ייחודיים בתרבות הישראלית, הכרוכים במתחים נלווים. תפיסת העצמי כפרויקט, המעמידה במוקד את היחיד ומדגישה את חשיבותו של דיבור רגשי בגוף ראשון ככלי לעיצוב אותנטיות, חדרה לתרבות הישראלית בתהליך הדרגתי, מורכב ומאוחר יחסית. הזרם המרכזי בתרבות הישראלית המסורתית שם דגש לא בדיבור רגשי כי אם בעשייה, ולא ביחיד ובעולמו הפנימי כי אם בקהילה ובאתוס המשותף שלה. בראייה זו, זהות אותנטית נתפסה כתוצר של הירתמות לפרויקט הלאומי ושל בניית קשרי סולידריות, שיתוף ומחויבות הדדית חזקה. בעשורים האחרונים – בגלל השפעות גלובליות ובגלל תהליכים חברתיים פנימיים של אינדיבידואליזציה – נשחקו תפיסות מסורתיות אלה, והתפיסות המערביות שתוארו לעיל זכו לבולטות גוברת. עם זאת, ניכרת עדיין השפעתו של האתוס הישראלי המסורתי הייחודי, ואפשר לאתר מתחים בין התפיסות המתחרות (סקירה מקיפה ראו אצל Katriel, 2004).

גם חדירתן של פוליטיקה של זהות ושל סוגיות של רב-תרבותיות ואחרות למרחב הציבורי הישראלי היא במידה רבה מאוחרת ומוגבלת. התרבות הישראלית המסורתית התבססה על תפיסה עצמית של ישראליות אחידה ולכידה תוך כדי התעלמות משונות פנימית. בעשורים האחרונים מתערערת תפיסה זו, ועולה ההכרה בקיום של מגוון קבוצות תרבותיות בחברה הישראלית הקוראות לעתים תיגר על הגדרה מסורתית זו. עם זאת, תהליך זה הוא הדרגתי ורצוף סתירות ומתחים. בפרט, ההכרה הגוברת בריבוי התרבויות של החברה הישראלית אינה מובילה בהכרח לאימוץ תפיסות רב-תרבותיות (סקירה ראו אצל קימורלינג, 2001). בהינתן זאת אפשר לשער כי המתחים האופייניים לעיסוק בזהות בתכניות מציאות – המתח בין מיקוד ביחיד ובין מיקוד בקהילה, והמתח בין גיוון זהויות ובין האחדה – יהיו חריפים יותר בהקשר הישראלי, וכי תכניות מציאות ישראליות ייטו להדגיש את הקוטב הקהילתי והאחיד (ראו נייגר ויוסמן, 2005; Elias et al., in ;

press, באשר לבולטות של זהות לאומית הגמונית בתכניות מציאות ישראליות). יתר על כן, הפוטנציאל של תכניות מציאות לקדם ערכים רב-תרבותיים, שנידון לעיל, הוא משמעותי וטעון במיוחד בישראל, שבה מתחולל מאבק בין תפיסות הומוגניות ובין תפיסות רב-תרבותיות.

ייצוג זהות בתחרויות מירוץ (race gamedocs)

בהשוואה לתת-סוגות אחרות, תחרויות מירוץ (race gamedocs) זכו לתשומת לב מחקרית מצומצמת בלבד. המחקר הנוכחי מבקש לתרום להשלמת פער מחקרי זה ולהתמקד בייחוד של תת-סוגה זו. בתת-סוגה זו, שהמימוש המצליח, הוותיק והטיפוסי ביותר שלה הוא התכנית האמריקנית *The Amazing Race*, צוותים המורכבים משני מתמודדים מתחרים זה בזה במירוץ שבמהלכו עליהם להשלים מגוון משימות מסוגים שונים כדי להגיע במהירות לנקודת יעד. הצוות המגיע אחרון לנקודת היעד בכל תכנית ותכנית מודח מן המירוץ, והצוות שנותר אחרון בסיום הסדרה כולה זוכה בפרס. למבנה זה שתי השלכות על האפשרויות לייצוג זהות. ראשית, בתחרויות מירוץ נדרשים המתמודדים לאזן בין צרכים סותרים הנוגעים לניהול הזהות והיחסים החברתיים שלהם: בין שיתוף פעולה ופיתוח מערכת יחסים פתוחה וחיובית בתוך הצוות ובין תחרות והבניית יחסים עוינים בין צוותים. איזון זה מחדד את המתח האופייני לתכניות מציאות בין דגש יחידי ובין דגש קהילתי ומהווה ביטוי מובהק שלו. שנית, תחרויות מירוץ עוקבות אחרי צוותי המתמודדים לאורך זמן, על פני פרקים אחדים. מאפיין זה מאפשר לעודד מעורבות והזדהות אצל הצופה ולעצב תהליך הדרגתי של העמקת ההיכרות והידע על המשתתפים, תהליך העשוי לתרום לייצוג זהות עשיר למדי.

המאפיין הייחודי הבולט ביותר של תחרויות מירוץ הוא שבניגוד לחלק ניכר מתכניות המציאות, הן אינן מתרחשות בתוך "עולם כיס" מלאכותי ומבוקר (Brenton & Cohen, 2003), אלא בעולם "האמיתי". הן מציגות את פעולותיהם של משתתפי התכנית בהקשרים מציאותיים, שהם אמנם נבחרים על ידי צוות ההפקה, אך הם אינם מבוקרים על ידו באופן מלא. באופן זה, תת-סוגה זו מציעה ביטוי מובהק למתח האופייני לתכניות מציאות בין בקרה, מלאכותיות ותכנון מחד גיסא ובין אותנטיות, כנות וספונטניות מאידך גיסא (Holmes & Jermyn, 2004). בהתאם למיקום של תחרויות מירוץ בעולם המציאותי, מגוון המשאבים התמטיים והנרטיביים בתת-סוגה זו רחב מזה שבתכניות מציאות אחרות. הוא כולל, בנוסף לחוקי התחרות והמשימות ולזהות המתחרים והיחסים ביניהם, את הנוף הפיזי והאנושי במגוון האתרים שבהם מתרחשת התכנית. מגוון משאבים

זה עשוי להוות תשתית למנגנוני עיצוב ייחודיים ולייצוג עשיר למדי של זהות, שטרם זכו לתייעוד מחקרי מקיף (לדוגמה, Aslama & Pantti, 2007).

מקרה המבחן

במחקר הנוכחי ייבחנו מנגנוני העיצוב המשמשים לייצוג זהות בתכנית "סוף הדרך 2". "סוף הדרך" הייתה תכנית מציאות ששודרה בערוץ 2 במסגרת שידורי "רשת". המחקר הנוכחי מתמקד בעונתה השנייה והאחרונה, ששודרה בחודשים מאי-אוגוסט 2005 וזכתה לפופולאריות.² בהתאם למבנה של תחרויות מירון, התכנית כללה מגוון משימות: משימות ספורט אתגרי (לדוגמה, קפיצת באנג'י); משימות "הקומבינה", המבוססות על כישורים חברתיים ויכולת שכנוע, ובמסגרתן נדרשו המתחרים לגייס את שיתוף הפעולה של עוברי אורח למטרות שונות (לדוגמה, איסוף מתנדבים להקדחה המונית בכיכר); "משימות חיפוש", שבמסגרתן נדרשו הצוותים לפענח רמזים כדי להגיע לאתר מסוים; ומשימות המבוססות על התגברות על פחדים וחרדות (לדוגמה, אכילת רמשים).

הייחוד של "סוף הדרך" ביחס לתכניות אחרות מתת-סוגה זו, תחרויות מירון, נוגע להרכב הצוותים המתחרים. במרבית תכניות המציאות מתת-סוגה זו משתתפים צוותים בני שני מתמודדים שהכירו זה את זה היכרות מוקדמת והגיעו יחד להשתתף בתכנית. לעומת זאת, ב"סוף הדרך" השתתפו צוותים של שני מתמודדים שלא הכירו זה את זה לפני התכנית, אלא צוותו בידי ההפקה, כך שכל צוות הורכב משני מתמודדים (או מתמודדות) – אחד "דתי", והאחר "חילוני".³ עקרון ליהוק זה מעצב את "סוף הדרך" כתכנית המתמקדת בשונות בין-תרבותית פנימית בחברה היהודית-ישראלית והעוסקת באופן מוצהר ומופגן בדיאלוג דתי-חילוני. דגש זה משקף את פעולתו של מנגנון מרכזי בהפקה של תכניות מציאות: אימוץ של פורמט גלובלי, במקרה הזה של תחרויות מירון, והתאמתו להקשר התרבותי הייחודי באמצעות יציקת תכנים, סוגיות ודילמות בעלי משמעות מקומית (Waisbord, 2004). במקרה שלפנינו הופך הפורמט המיובא בתהליך זה למסגרת לייצוג של זהות לאומית ולדיון בה (ראו Aslama & Pantti, 2007; Neiger & Josman, 2007), באשר למקרים דומים בהקשר הפיני והישראלי, בהתאמה).

בהתאם לעיסוק המוצהר בזהות ישראלית, עשתה "סוף הדרך 2" שימוש מושכל בטווח המשאבים התמטיים הייחודיים לתחרויות מירון: כך הגיעו משתתפי התכנית במהלך המירון למגוון אתרים היסטוריים, דוגמת אתרי עתיקות או בית אחרון הבייל"ויים בראשון לציון, ולאחרים המדגישים את האתוס הישראלי-ציוני

של חלוציות, דוגמת חווה לניסיונות חקלאיים (שימוש דומה בנופים כאמצעי לייצוג זהות לאומית אותה בתכנית תחרות מירון פינית [Aslama & Pantti, 2007]). במהלך התחרות המשתתפים אף באו במגע עם מגוון רחב של עוברי אורח שתרמו לייצוג השונות הפנימית של זהות ישראלית: החל בדייגים ערביים בנמל יפו וכלה בבני נוער "כתומים" שהשתתפו במחאות על תכנית ההתנתקות. לכן בחינה של אופני ייצוג הזהות ב"סוף הדרך 2" עשויה לשפוך אור על אופני השימוש במשאבים תמטיים ונרטיביים הייחודיים לתת-הסוגה תחרויות מירון, שכפי שצוין לעיל זכתה עד כה להתייחסות מחקרית מוגבלת בלבד.

אפשר להציע שילוב של שני הסברים נקודתיים לבחירה להתמקד בשסע הדתי כעיקרון מארגן של התכנית. ראשית, "סוף הדרך" הופקה בשיתוף פעולה עם ארגון "צו פיוס" מיסודה של "קרן אבי חי", שמטרתו המוצהרת היא קידום דיאלוג דתי-חילוני בחברה היהודית-ישראלית. התכנית ממחישה את השימוש שעושים ארגוני החברה האזרחית בטלוויזיה פופולארית ככלי לקידום מטרות חברתיות באמצעות השקעה בהפקות ובשיתוף פעולה עם גופי שידור. שנית, שתי עונותיה של "סוף הדרך" שודרו בתקופה שלקראת המכרז להידוש זיכיונות השידור לערוץ 2. דרישות המכרז, שהגדירה הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, כללו בין היתר העדפה לקידום דיון ציבורי בסוגיות חברתיות משמעותיות ולגיוון תרבותי וחברתי בגופים המשדרים ובתוכן הטלוויזיוני. בתקופה שלפני ההכרעה במכרז ניסו זכייניות ערוץ 2 להפגין את מחויבותן למטרות אלה. "סוף הדרך" משקפת ניסיון זה, מכיוון שהיא מציגה שילוב בין פורמט בידורי ובין תוכן משמעותי מבחינה חברתית, והיא מתמקדת בסוגיה מרכזית וטעונה הנוגעת למגוון הזהויות ולמרחק החברתי בישראל.

נסיבות שידורה של "סוף הדרך 2" והגורמים המעורבים בהפקתה מאפשרים להגדיר אותה כמקרה קיצון של ייצוג זהות בתכניות מציאות. התכנית נועדה במוצהר לקדם ערכים שונים, דוגמת סובלנות, פתיחות ל"אחר" ורב-תרבותיות, ולאפשר דיון ציבורי משמעותי בזהות ישראלית. היא תוכננה במכוון לשרת מטרות אלה, ולכן סביר להניח שנעשה במסגרתה ניצול מרבי של האפשרויות התמטיות והנרטיביות לייצוג זהות עשיר הגלומות בפורמט. המחקר הנוכחי מתמקד בבחינה ייצוג הזוהות במקרה מבחן קיצוני זה בהנחה שהוא עשוי לשפוך אור על מלוא הפוטנציאל של תכניות מציאות לתרום לנראות, לדמוקרטיזציה ולפלורליזם. ההתמקדות במקרה קיצון אף עשויה לאפשר זיהוי של המגבלות ושל האילוצים האימננטיים של הסוגה, הבאים לידי ביטוי אפילו בתנאים מיטביים, וכך לתרום לדיון באפשרות לשילוב בין תפקודים חברתיים-חינוכיים ובידוריים בטקסט הטלוויזיוני (ראו דיון נוסף בסיכום).

מנגנונים טקסטואליים לייצוג מורכב של זהות ב"סוף הדרך 2"

המחקר הנוכחי בוחן את ייצוג הזהות היהודית-ישראלית בכלל ואת ייצוג הזהות הדתית-יהודית-ישראלית בפרט בתכנית המציאות "סוף הדרך 2". המחקר מתמקד בניתוח טקסטואלי של התכנית כמוצר תרבותי מוגמר, והוא אינו עוסק בשלושה היבטים משלימים הנוגעים לייצוג זהות בתכניות מציאות והראויים לתשומת לב נפרדת: שיקולים טכניים וכלכליים של אופני הייצוג (לדוגמה, Pullen, 2004); מאזן הכוחות בין משתתפי התכנית ובין גורמי ההפקה והתרומות הייחודיות שלהם לעיצוב הייצוג (לדוגמה, Elias et al., in press); וההתקבלות והפרשנות של הטקסט הטלוויזיוני בקרב צופיו (ראו הרחבה בסיכום).

באמצעות ניתוח טקסטואלי-פרשני של כלל תכניות "סוף הדרך 2" אותרו שלושה מנגנונים תמטיים ונרטיביים בולטים המאפשרים ייצוג מורכב של זהות: (א) גיוון ושונות בליהוק המתחרים; (ב) מבנה נרטיבי חוזר של מעבר הדרגתי מנקודת מוצא פשוטה לתמונה מורכבת; (ג) הצטלבות בין רכיבי זהות. מנגנונים אלה נוגעים הן לייצוג זהותם של משתתפי התכנית באופן שנועד לחרוג מייצוג שטחי וסטראוטיפי, הן לייצוג עשיר של זהות ישראלית באופן רחב יותר דרך תיאור ההתרחשויות במסגרת התחרות. להלן יוצגו ויודגמו שלושה מנגנונים אלה כדי לדון במידה ובאופן שבהם מתממשים היומרה של "סוף הדרך 2" לייצוג מורכב של זהות והפוטנציאל הפלורליסטי של סוגת תכניות המציאות.

א. גיוון ושונות בליהוק המתחרים

באופן טיפוסי לתכניות מציאות מקפידה גם "סוף הדרך 2" על הצגת הרכב משתתפים מגוון. אלא שהיישום של עיקרון מבני זה ב"סוף הדרך 2" ייחודי: לעומת תכניות מציאות אחרות החותרות לייצוג מגוון של כלל האוכלוסייה באמצעות שילוב נציגים של קבוצות מיעוט שונות בהרכב המשתתפים שלהן, ב"סוף הדרך 2" מיושם עיקרון זה לייצוג השונות הפנימית של קבוצת מיעוט אחת: ה"דתיים". המשתתפים הדתיים בתכנית מייצגים טווח רחב של זהויות, הכולל בין היתר אישה חרדית, חסיד ברסלב חוזר בתשובה ודתי-לאומי-מתנחל. כך, אל מול תפיסות תרבותיות רווחות של דתיות כזהות הומוגנית ואחידה, מקדמת "סוף הדרך 2" תמונה מורכבת ומדויקת יותר של דתיות כטווח הכולל מגוון רחב של עמדות ואפשרויות להגדרה עצמית (גודמן ויונה, 2004). אמנם התפיסה הרווחת של ניגוד ברור בין דתיות ובין חילוניות נשמרת ומתפקדת

כעיקרון מארגן של התכנית, אך ברגע שנחשף הרכב המשתתפים בתכנית, מתערערת הקוטביות של ניגוד זה, והוא מרוכך במידת מה.

השונות הפנימית בקרב המשתתפים הדתיים ניכרת לא רק ברמת הדתיות שלהם ובאופייה, אלא גם במובנהקות הסימון של זהותם באמצעות סמלים תרבותיים ברורים. כך, חלק ממשתתפי "סוף הדרך 2" מציגים דימוי חזותי קל לזיהוי של יהודי דתי או יהודייה דתייה על סמך פרטים חיצוניים, דוגמת זקן ופאות, כיפה וציצית או פאה ולבוש צנוע. מנגד, משתתפים דתיים אחרים בתכנית אינם ניתנים לזיהוי מובהק כל כך באמצעות סמלים תרבותיים. לדוגמה, ציפי, אישה דתייה נשואה, מופיעה בתכנית ללא כיסוי ראש ובמכנסיים. זיהויה כדתייה מתבסס אך ורק על הגדרתה העצמית ככזו ועל שיוכה לצד הדתי של הרכב המשתתפים מטעם צוות ההפקה.

כלומר חלק ממשתתפי התכנית מאשרים את מעמדה ואת תוקפה של "הקצרנות התרבותית" (Piper, 2004), המאפשרת זיהוי קל של זהות דתית, ואילו אחרים מערערים תפיסות אלה ומאתגרים את הציפייה לזיהוי קל ופשוט של זהות על סמך הנתון על פני השטח. דפוס זה מהדהד מגמה רחבה יותר בטלוויזיה עכשווית: ערעור על תוקפן של עדויות גלויות לעין והצבת הצופה בעמדה של בלש, הנדרש לחדור אל מתחת לפני השטח (Ellis, 2008). באופנים אלה, השונות הפנימית בקרב המשתתפים הדתיים ב"סוף הדרך 2" מאפשרת לתכנית להדגיש את האופי המורכב והגמיש של זהות דתית ולתרום לערעור של הנחות יסוד פשטניות ביחס לדתיות בפרט ולזהות בכלל.

ב. מבנה נרטיבי חוזר של מעבר הדרגתי מנקודת מוצא פשוטה

לתמונה מורכבת

מנגנון מרכזי שבאמצעותו חותרת "סוף הדרך 2" לייצוג עשיר של זהות הוא מבנה נרטיבי טיפוסי, הנפתח בנקודת מוצא פשוטה ועובר בהדרגה תהליכי התמרכבות המובילים לתמונה רב-ממדית בסיום. מבנה נרטיבי זה מעוצב באמצעות עריכה החושפת בפני הצופה מידע והתרחשויות בהדרגה, והוא חוזר על עצמו ברמות שונות של הטקסט.

דוגמה בולטת למבנה הדרגתי זה אפשר לאתר באופן הצגתו של ישאל, אחד המשתתפים בתכנית. הצופה פוגש את ישאל לראשונה רק בקולו טרם שידורי הסדרה: הקדימונים ל"סוף הדרך 2" הציגו צילום מרחוק של אתר ההתרחשות של אחת ממשימות הספורט האתגרי בתכנית (עגורן הניצב בלב עמק יזק, וממנו משתלשל משטח עגול קטן), כשברקע הצילום נשמעת הזעקה "טאטע!" ("אבא" ביידיש, כינוי רווח לאל בקרב יהודים חסידיים, ובעיקר בקרב חסידי ברסלב).

שילוב זה בין מידע חזותי ובין מידע קולי מעצב ניגוד קוטבי בין מרחבי הטבע והאתגר הפיזי מחד גיסא ובין רוחניות דתית ורגשית מאידך גיסא. בזיקה ל"סוף הדרך 2" מיתרגם ניגוד זה במידה רבה לניגוד בין יהודים "חדשים" ו"ישנים", המקביל במידת מה לניגוד בין חילוניים ודתיים. באופן זה מציג הקדימון תמונה פשטנית של זהות יהודית דתית המבוססת על תפיסות קוטביות ושמרניות שלה (גודמן ויונה, 2004), אך באותה עת גם רומז לאפשרות של מפגש או אפילו מיזוג בין שני הקטבים באופן המשקף את התמות המרכזיות של התכנית.

בשלב הבא, במהלך התכנית הראשונה בסדרה, מגלה הצופה את זהותו של המתחרה שזעק "טאטע": ישאל, חוזר בתשובה ממוצא תימני (פריט המידע הראשון נמסר בראשית התכנית, במהלך ההצגה העצמית של ישאל; את פריט המידע השני יכול הצופה להסיק מן החזות הפיזית ומחיתוך הדיבור של ישאל). בשלב זה נוסף ממד ראשון של מורכבות לזהותו של ישאל: כתימני דובר יידיש אפשר לתפוס אותו כחוצה גבולות אתניים מקובלים. השימוש של ישאל ב"טאטע" מדגיש את כפל המשמעויות של יידיש בישראל בת-זמננו: היסטורית, יידיש היא סמן זהות אתנית-עדתית המקושר עם יהודים ממוצא אשכנזי, אלא שבישראל בת-זמננו משמעות זו נשחקת בהגדרה, ויידיש מתפקדת יותר כסמן זהות דתית, המבחין בין הקהילה החרדית ובין סביבותיה (דיון מקיף במשמעויות המשתנות של יידיש ובמעמדה בתקופה העכשווית ראו אצל Shandler, 2006). זהותו של ישאל כתימני דובר יידיש מדגימה את השימוש שעושה "סוף הדרך 2" בהצגת הצטלבויות בין רכיבי זהות שונים כמקור לייצוג זהות עשיר, כפי שיורחב בהמשך. בהמשך אותה תכנית אנו נחשפים למידע נוסף על ישאל: באמצעות כתובית המופיעה על המסך נמסר לנו כי "ישאל גדל בראש העין כחילוני לכל דבר וזהו שמו המקורי". באמצעות הצגת מידע זה מוסיפה התכנית ממד נוסף של מורכבות לדמותו של ישאל. את השם הייחודי "ישאל" אפשר לפרש כביטוי לאדיקות ולאהבת האל, ולכן כשם אופייני לדתיים ונדיר בקרב חילוניים. על סמך הנחה זו, שמו של ישאל עולה בקנה אחד עם זהותו העכשווית כיהודי דתי. באמצעות הכתובית התכנית מבהירה לנו כי פרשנות זו, המבוססת על הנחות יסוד קוטביות ביחס לזהות, אינה נכונה. הכתובית מבליטה את האפשרות לשילובים לא סטראוטיפיים בין זהות דתית ובין שם, דוגמת הבחירה לקרוא לילד חילוני "ישאל". לבחירה זו חשיבות מיוחדת ביחס ליהודים ממוצא מזרחי, דוגמת ישאל, שלעתים קרובות מאתגרים את ההבחנות הקוטביות בין דתיות ובין חילוניות ומציגים עמדת ביניים: זהות יהודית מסורתית (גודמן ויונה, 2004).

"סוף הדרך 2" בוחרת לחשוף בפנינו את פריטי המידע השונים על ישאל באופן הדרגתי ומבוקר. מבנה זה מאפשר ליצור אצל הצופה ציפיות ראשוניות על סמך הנחות מסורתיות ופשטניות, ובשלב מאוחר יותר לנפץ ציפיות אלה

תוך כדי יצירת הפתעה ופליאה. האופי המפתיע של הגילוי ההדרגתי של זהותו של ישאל תורם כמובן ליכולת של הטקסט הטלוויזיוני לייצר עניין, תשומת לב מתמשכת והנאה. במקביל הוא תורם תרומה ייחודית למטרה המוצהרת של "סוף הדרך 2", לעודד תפיסה מורכבת של זהות דתית, מכיוון שהוא עשוי לעמת את הצופה עם הנחות היסוד הפשטניות שלו, ובכך לתרום לערעורן.

יש לציין כי מבנה דומה, קרי יציאה מהצגה פשטנית של דמויות המשתתפים ותנועה לכיוון תמונה מורכבת, זוהה במחקר על התכנית הבריטית "אימא מחליפה" (Wife Swap [Piper, 2004]). עם זאת, המימוש של מבנה זה ב"סוף הדרך 2" עשיר ומשמעותי יותר מזה שב"אימא מחליפה" בגלל מאפייני היסוד השונים של התכנית: "אימא מחליפה" בנויה מפרקים עצמאיים, שכל אחד ואחד מהם מתמקד בדמויות אחרות ומהווה סיפור נפרד, ואילו "סוף הדרך 2" בנויה כסדרה מתמשכת, העוקבת אחרי מספר דמויות לאורך זמן. מבנה זה מאפשר להציג תהליכי התמרכבות הדרגתיים הנמשכים תקופה ארוכה ולעודד מעורבות של הצופה בהם. בנוסף לכך המעבר ההדרגתי להכרה במורכבות של זהות מוצג לא רק כתהליך שעובר הצופה, אלא גם כתהליך שעוברים משתתפי התכנית עצמם, המעמיקים ומעשירים את היכרותם ההדדית לאורך הסדרה. באופן זה מנסה התכנית להציג את האפשרות להיכרות אמיתית ועמוקה עם ה"אחר".

מבנה דומה של תנועה הדרגתית מנקודת מוצא פשוטה לתמונה מורכבת אפשר לאתר באופן ההצגה של רבות מן המשימות בסדרה, כפי שממחישה הדוגמה הבאה. אחד הימים של סבב הגמר של "סוף הדרך 2" נפתח באתר העתיקות בקיסריה. בתחילתו מקבלים הצוותים צילום של מטבע בלתי מוכר שעליהם להשיג כדי שיוכלו לגלות את היעד שאליו עליהם להגיע. ההנחה הראשונית של כל הצוותים היא שמדובר במטבע עתיק, בהלימה לאתר שבו נפתח המירוץ, ולכן הם מנסים להיעזר במדריך טיולים, בחנות המזכרות של האתר ובמוזאון העתיקות בקיסריה כדי לזהות את המטבע. אלא שבהדרגה מתברר לצוותים כי המטבע המופיע בצילום אינו מטבע עתיק אלא עכשווי, כלומר המשימה שהוטלה עליהם אינה עוסקת בהתגברות על פערים בזמן אלא במרחב. גילוי זה מוביל אותם להיעזר בתיירים ובמשדרי נסיעות. בסופו של דבר מגלים כל הצוותים כי מדובר במטבע אתיופי, והמשימה משנה את אופייה שנית: כעת עליהם להפנות את מאמציהם לאיתור עולים מאתיופיה שברשותם מטבעות מארץ מוצאם.

שינוי המוקד של המשימה משנה גם את המשמעות של קיסריה כזירה לביצועה, מאתר עתיקות ותיירות ליישוב "לבן" המוקף ביישובים "לבנים" פחות, והצוותים השונים עוזבים בהדרגה את קיסריה לטובת יישובים סמוכים, דוגמת אור עקיבא, פרדס חנה וחדרה. שינוי משמעות זה והרבהים המעמדיים והחברתיים המובלעים בתיאור האירועים כולטים במיוחד במקרה אחד: במהלך ביצוע המשימה מגיע

אחד הצוותים למועדון הגולף בקיסריה במטרה לאתר במקום תיירים שיסייעו בזיהוי המטבע; לאחר שמתברר כי מדובר במטבע אתיופי, נעזר הצוות באחד מעובדי המקום דווקא, גבר ממוצא אתיופי.

המפגש של משתתפי התחרות עם עובד מועדון הגולף ראוי לעיון מעמיק. בתשובה לשאלתם מאשר עובד מועדון הגולף כי מדובר במטבע אתיופי, אך מסביר שאין ברשותו כזה. בשלב זה שואל אותו אחד מחברי הצוות: "מאיפה אתה?". לאחר שהעובד משיב כי הוא מחדרה, שואל המתחרה: "יכול להיות שאם אני נוסע לחדרה, אני מוצא את זה שם?". העובד משיב: "שאל ברחוב אנשים מבוגרים". בשלב זה, מודה המתחרה לעובד מועדון הגולף, פונה לבת זוגו לתחרות ואומר: "יאללה, בואי ניסע לחדרה. יש מלא אתיופים בחדרה".

באמצעות הצגת מפגש קצר זה מעמתת התכנית בין תפיסות שונות של זהות ישראלית-אתיופית. המתחרה מתבסס על תפיסה פשטנית: בעבורו, מכלול הישראלים האתיופיים הם מקשה אחת; עובד מועדון הגולף הוא אתיופי "טיפוסי", הגר בעיר שיש בה "מלא אתיופים", והוא בהגדרה מקור אפשרי למטבע המבוקש. מולו, ניצב העובד "האתיופי", המנסה להבהיר כי גם בעבורו המטבע האתיופי זר במידת מה ובלתי נגיש, וכי רק בני הדור המבוגר עדיין שומרים על זיקה לאתיופיה; כך הוא מצביע על השונות הפנימית בקרב ישראלים אתיופיים. באירוע זה מוצגים הן הפוטנציאל של מפגש עם ה"אחר" ללמידה ולערעור תפיסות סטראוטיפיות הן הקושי במימוש פוטנציאל זה בפועל. הקושי בקיום מפגש אמתי עם ה"אחר" ניכר גם בכך שכמה מן הצוותים נעזרים במהלך המשימה ב"מתווכים": ישראלים "לבנים" המפגישים אותם עם מכריהם "האתיופיים".

לאורך משימת "המטבע האתיופי" מייצרת התכנית תהליך מתמשך של שבירת ציפיות ועימות עם הנחות יסוד פשטניות. בתהליך זה נדרשים הן המתחרים הן הצופים לערער על מה שנתפס בראשית הדרך כמובן מאליו ולהתקדם בתהליך מעין בלשי אל חשיפת האמת. כפי שטוען אליס, זהו תהליך אופייני לצפייה במגוון רחב של סוגות טלוויזיוניות עכשוויות, החל במהדורות חדשות וכלה בסדרות מתח (Ellis, 2008). הייחוד של תהליך זה ב"סוף הדרך 2" הוא הייצוג המפורש שלו, החושף עד כמה תהליך זה עשוי להיות קשה לביצוע כאשר מדובר בהנחות מוקדמות ביחס לזהות. כך, בראשית המשימה מתמקדים המתחרים בארכיאולוגיה ובתיירות כזירות אפשריות לפתרון, והאפשרות שמטבע זר הגיע לישראל בגלל הגירה מתחורות להם רק בהדרגה. חוסר המודעות לאפשרות זו בולט במיוחד במקרה של אחד הצוותים: בעקבות שיחה עם אספן מטבעות מגלות חברות הצוות כי ככל הנראה מדובר במטבע אתיופי; הן מתקשרות אפוא לשגרירות אתיופיה בישראל כדי לקבל אישור לסברה זו. האפשרות הפשוטה יותר, לצאת לרחוב

ולמצוא בסביבה המידית שלהן ישראלים ממוצא אתיופי, מתגלה להן רק בשלב מאוחר יותר.

התהליך ההדרגתי של זיהוי מקור המטבע והגילוי המאוחר של הצורך להיעזר בישראלים ממוצא אתיופי עשויים להיתפס כמעידים על חוסר המודעות של המתחרים למרכזיות של הגירה בעיצוב החברה הישראלית ולגיוון האתני והתרבותי הנגזר ממנה. בקריאה זו המתחרים מתעמתים במהלך המשימה עם ההנחות המובלעות שלהם בדבר האופי ההומוגני וה"לבן" של ישראל ונדרשים להפנות את מבטם לנציגים של קבוצת מיעוט חלשה יחסית שאינה זוכה לרוב לגראות במרחב הציבורי. אפשר לקרוא את סיפור משימת "המטבע האתיופי" כביטוי נקודתי בזעיר אנפין לתהליכי השינוי שאתם מתמודדת החברה הישראלית כולה: המעבר מתפיסות מסורתיות של ישראליות אחידה, תוצר של "כור ההיתוך", להכרה הדרגתית בריבוי התרבויות בישראל והקושי לאמץ בעקבות הכרה זו עמדות רב-תרבותיות (קימרלינג, 2001). יתר על כן, העובדה שתקשורת עם המיעוט הכרחית במקרה שלפנינו להצלחה במשימה מאפשרת לתכנית להעביר מסר ערכי-שיפוטי מובלע בזכות ההכרה ב"אחר" והכניסה לדיאלוג אתו.

משימת "המטבע האתיופי" מדגימה את המבנה הנרטיבי החוזר ב"סוף הדרך 2" — מעבר הדרגתי מנקודת מוצא פשוטה לתמונה מורכבת. היא ממחישה את התרומה של המשאבים התמטיים הייחודיים לתת-הסוגה של תחרויות מירון — הנוף הפיזי והאנושי שבתוכו פועלים המתחרים — לעיצוב זהות ומשמעות בטקסט. בדוגמה זו ניכרת גם פעולתו של מנגנון נוסף לייצוג מורכב של זהות: במהלך הצגת האירועים עולים רכיבי זהות שונים — מוצא אתני, מעמד כלכלי, גיל ומקום מגורים — ונוצרות ביניהם הצטלבויות התורמות למורכבות התמונה המתגבשת.

ג. הצטלבות בין רכיבי זהות

"סוף הדרך 2" מבליטה את המרכזיות של הצטלבות בין רכיבים שונים בעיצוב זהות הן בייצוג האירועים וההתרחשויות בתכנית הן בייצוג דמויות המשתתפים והיחסים ביניהם. כדי להדגים מנגנון זה נתמקד באחת המשימות בסבב הגמר של התכנית שבמסגרתה נדרשו המתחרים לגייס מתנדבים להכנת חבילות שי לחיילי צה"ל. ההצגה הראשונית של המשימה מבליטה את אופייה המסורתי ואת העיגון העמוק שלה בתפיסות שמרניות והגמוניות של זהות ישראלית: לצלילי מארש צבאי מתמקדת המצלמה בנציגי האגודה למען החייל שהגיעו לסייע למתחרים: חיילת במדים ומתנדב קשיש. ראוי לציין כי הצגה זו היא פוליטית במידה רבה: מחד גיסא היא מבליטה את האופי הממלכתי-לאומי של המשימה ואת העיגון שלה

במסורת הישראלית, ומאידך גיסא אפשר לקרוא אותה כמעצבת עמדה אירונית כלפי המשימה באמצעות הבלטת האופי השמרני והמיושן מעט שלה.

מול ההצגה הראשונית של המשימה, תיאור מימושה עושה שימוש נרחב במשאבים התמטיים הייחודיים לתחרויות מירוץ ומייצר נרטיב עשיר במשמעויות, המציג זהות ישראלית כמורכבת ומגוונת. נרטיב זה מתמקד בעיקר בשניים מבין שלושת הצוותים המתחרים. חברות הצוות הראשון, אמילי ורותי, מחליטות בראשית המשימה, בעקבות עצה של עוברת אורח, להתמקד ברכי-קומות. הצוות השני, עובד וז'ניה, פונה בעקבות הפניה של עוברת אורח אחרת לשכונה של בתים נמוכים וישנים שבה מתגוררים, כהגדרת עוברת האורח, "פול דוסים" ו"מלא משפחות". העריכה עוברת בין הצוותים השונים באופן המבליט ומחדד את ההבדל בין הסביבות שבתוכן בחרו לפעול ואת התוצאות השונות בתכלית שאליהן הם מגיעים. אמילי ורותי נוחלות כישלון חרוץ ואינן משיגות מתנדבים רבים. הבחירה שלהן ברכי-קומות מוגדרת בפיהן "טעות פטאלית", ובקריינות – "בזבוז זמן יקר", ובסופו של דבר הן נואשות מהם ופונות לאזור אחר. לעומתן, עובד וז'ניה קוצרים הצלחה: חבורה של בני נוער מסייעת להם, והם פותחים מרכז לאיסוף חבילות בבית הכנסת השכונתי. הניגוד הבוטה הנבנה בין רכי-הקומות ובין השכונה הישנה מתחדד אף יותר כאשר עובד וז'ניה פונים אף הם בשלב מסוים לרכי-קומות. לאחר שהות קצרה שם ז'ניה מכריזה: "אנחנו חוזרים לשכונה וזהו", ומוסיפה: "תאמין לי, שם זה הרבה יותר נחמד".

בקטע זה מבליטה התכנית את הניגוד בין שתי סביבות המגורים ומעצבת מסרים מובלעים לגבי זיקות בין רכיבי זהות שונים: דפוסי מגורים, דתיות, אורח חיים ותפיסות חברתיות. רכי-קומות מזוהים עם אורח חיים מודרני, עם חילוניות ועם ניכור, בעוד שמגורים בשכונה ישנה מזוהים עם אורח חיים מסורתי, עם דתיות ועם דגש חזק בסולידריות קהילתית ובערבות הדדית. כך, סיפור משימת חבילות השי מהדהד תמות תרבותיות מרכזיות בישראל: המעבר מתפיסה הגמונית ואחידה של ישראליות לעבר הכרה בשונות פנימית וכן הדילמות והמתחים בנוגע למקומה המשתנה של סולידריות בחברה הישראלית.

דוגמה זו ממחישה את האופי הסותרני של הבלטת ההצטלבות בין רכיבי זהות כמנגנון לייצוג עשיר של זהות. עיצוב הטקסט אמנם מדגיש את החשיבות של בחינה רב-ממדית, שאינה מתמקדת רק ברכיב זהות אחד, דוגמת דתיות, אלא בוחנת את הזיקות בין היבטים שונים של זהות כמכלול. אלא שבין רכיבי הזהות השונים נבנות במהלך הקטע זיקות חדות וברורות, המתכנסות כולן לכיוון אחד ומעצבות ניגוד קוטבי פשטני, מובהק וחד-משמעי מבחינה ערכית (ראו להלן הרחבה ביחס לאופי סותרני זה).

הדגש בהצטלבות בין רכיבי זהות שונים בולט במיוחד בייצוג של דמויות המשתתפים בתכנית ושל מערכות היחסים ביניהן. כפי שצוין לעיל, כל אחד ואחד מן הצוותים המתחרים בתכנית מורכב ממתחרה חילוני או חילונית וממתחרה דתי או דתייה, והטקסט מתמקד לעתים קרובות במערכת היחסים הנרקמת ביניהם. בתוך כך מוצגים לעתים קרובות ההבדלים וקווי הדמיון בין חברי הצוות על סמך רכיבי זהות אחרים, מעבר לדתיות.

כך למשל, אחת המתחרות, ציפי, מתייחסת במהלך שיחה עם בן זוגה למירון, מידן, לאופי חם המזג שלה, ומוסיפה: "אמנם אני אשכנזייה, אבל...". בתגובה מידן מכריז כי גם הוא אשכנזי, עובדה המפתיעה את ציפי מאוד, ככל הנראה מכיוון שהמראה וההתנהגות של מידן עממיים מאוד. בקטע זה מפגינים ציפי ומידן תפיסה בדבר מוצא עדתי כרכיב זהות משמעותי ורלוונטי להם. יתר על כן, הם מדגישים את הזיקה הנתפסת בין מוצא עדתי ובין מגוון מאפיינים חברתיים ותכונות אישיות. גם במקרה זה בולט האופי הסותרני של הצגת ריבוי רכיבי זהות: מחד גיסא ציפי ומידן מבקשים לחרוג מתפיסה צרה וחד-ממדית שלהם ביחסם זה לזה כ"דתייה" ו"חילוני" ולהעשיר את ההיכרות ההדדית שלהם על סמך מגוון זהויות ומאפיינים, ומאידך גיסא הם עושים זאת תוך כדי התבססות על תפיסות פשטניות וסטראוטיפיות של זהות עדתית. מנגנון זה והסתירה הפנימית המאפיינת אותו בולטים ב"סוף הדרך 2" במיוחד ביחס לרכיב זהות אחד: מגדר.

דתיות ומגדר ב"סוף הדרך 2"

מבין כל רכיבי הזהות המוצגים בתכנית בנוסף לדתיות, המגדר זוכה לבולטות הגבוהה ביותר, והוא מתגבש במהלך הסדרה כרכיב זהות מרכזי ובעל השפעה מכרעת על עיצוב מערכות היחסים בקרב הצוותים השונים. בהצגת צוותים המורכבים מצמד גברים או מצמד נשים מובלט לעתים תפקידו של המגדר המשותף כמקור לסולידריות בין חברי הצוות. לדוגמה, במשימות שבהן הצמד אוהד וישאל מתחרה ישירות בצוות של שתי נשים, הם מדרבנים זה את זה בהבלטה של ההבדל בינם ובין ה"כנות". באופן זה התפיסה של קיום הבדלים בין המינים והזהות הגברית המשותפת משמשות את אוהד ואת ישאל כמקור לעידוד ולהסכמה. באופן דומה, חברות אחד הצוותים המורכב משתי נשים, רעות ויהודית, משוחחות לעתים על נושאים "נשיים", דוגמת טיפוח, איפור ולבוש, באופן המחזק את הרגשת הקשר והקרבה ביניהן.

בצוותים המורכבים מגבר ואישה ממלא המגדר תפקיד שונה בתכלית. הבדלים מגדריים בדפוסי התנהגות ותקשורת ובתפיסות ערכיות מוצגים ב"סוף הדרך 2" כמקור מרכזי ומכריע לאי-הבנות, לפערים ולמחלוקות בין חברי הצוות, הרבה

יותר מהבדלים ברמת הדתיות. מערכות היחסים בין חברי הצוותים המעורבים מוצגות תוך כדי התבססות על סכמות נרטיביות פופולאריות ומסורתיות של יחסים מגדריים. התבססות זו משתקפת בסיפור מערכות היחסים של שני צוותים בולטים של גבר דתי ואישה חילונית: אריאל ולימור, ועובד וז'ניה (מנצחי "סוף הדרך 2").

מערכת היחסים בין אריאל ובין לימור מוצגת כהליך הדרגתי ומפרך של התגברות על קשיי תקשורת והתנגשות סגנונית. תיאור זה מהדהד את התפיסה הרווחת של תקשורת בין גברים ונשים כתקשורת בין-תרבותית (טאנן, 1991), המבוססת על תפיסה מהותנית ושמרנית של מגדר. בראשית התחרות, אריאל ולימור רבים זה עם זה ללא הרף, ומריבות אלה פוגעות בתפקודם ומעמידות בסופן שאלה את יכולתם להמשיך בתחרות כצוות. מערכת היחסים העכורה ביניהם מוצגת במפורש כנובעת מהבדלים טיפוסיים בין סגנון התקשורת של לימור, האישה הדרבנית, הקולנית והרגשנית, ובין זה של אריאל, הגבר השתקן, הקשוח והמנותק רגשית, לדוגמה כאשר אריאל מכריז כי "צריך עצבים של ברזל כדי להיות עם אישה כמוך יום שלם באוטו" או "אני מבין עם מה בעלך צריך להתמודד". חשוב לציין כי בין לימור ואריאל יש הבדלי זהות משמעותיים נוספים רבים, לא רק ברמת הדתיות אלא גם בגיל, במוצא העדתי, במצב המשפחתי, בסביבת המגורים, בתחומי העניין וכן הלאה. חלק מהבדלים אלה אף זוכה להתייחסות מפורשת במהלך התכנית, אך אף לא אחד מהם מוצג כתורם באופן מכריע כל כך לעיצוב מערכת היחסים בין השניים.

לאחר משבר חריף במערכת היחסים מנסים לימור ואריאל, כהגדרת הקריינות, "לשתף פעולה ולהעלות את היחסים ביניהם על מסלול בונה". כדי לעשות זאת הם מנסים להשקיע ככל האפשר בתקשורת, בהקשבה ובתמיכה הדדית, בהתאם לתפיסות תרבותיות רווחות ביחס לחשיבות של "תקשורת טובה" ביחסים בין-אישיים בכלל וזוגיים בפרט (Cameron, 2000). תפיסות אלה מנוסחות במפורש בפני לימור, האומרת לאריאל: "כשאתה מקשיב לי, הכול עובד". ראוי לציין כי לימור ואריאל מפגינים מודעות לקשיים בתקשורת ולפוטנציאל המסוכן שלהם; כך לדוגמה, לימור אומרת כשאריאל לצדה: "אם הוא ייתן לי יד, אנחנו עושים את זה כמו גדולים. ואם לא, אז לא". בסיום דבריה היא מפנה את מבטה לאריאל, מחייכת ומדברת בטון משועשע. אריאל ממשיך את הנימה ההומוריסטית, כשהוא מגיב בחיקוי של לימור ואומר "אז תגיד בגללך הפסדנו", ולימור מחזקת אותו באמצעות חזרה על החיקוי "בגללך הפסדנו", כשהיא מחייכת. בקטע זה לימור ואריאל מתייחסים במפורש למחיר שהם עלולים לשלם מחמת קשיי התקשורת ביניהם, והם עושים זאת בהפגנת הומור הדדי ועצמי המסייע להם להתמודד

עם אתגר זה ולרכך מעט את המתח שהוא יוצר ביניהם (ראו להלן הרחבה על השימוש בהומור).

סכמה נרטיבית פופולארית אחרת של יחסים בין גברים ונשים – הסכמה הרומנטית של אהבה בלתי מושגת – בולטת בהצגת היחסים בין מנצחי "סוף הדרך 2", עובד וז'ניה. היישוב של סכמה זו בהצגת היחסים בין עובד וז'ניה נשען על הבלטת ההצטלבות בין מגדר ובין דתיות, הזוכה לביטוי מוחשי וחרף בדמות השמירה על "איסור נגיעה". ההימנעות של שומרי מצוות המשתתפים בתכנית ממגע פיזי עם בני המין השני זוכה ב"סוף הדרך 2" להבלטה משמעותית, הרבה יותר מכל מצווה דתית אחרת. "שמירת הנגיעה" מוצגת כגורם המעצים וממחיש את הפערים בין הגבר הדתי ובין האישה החילונית השותפים למירוץ, והוא זוכה להתייחסויות מפורשות ככזה בקרב המתחרים. כך למשל כאשר עובד וז'ניה מודחים (זמנית) מן המירוץ בסיומו של יום ארוך ומפרך: בשעה שז'ניה פורצת בבכי, עומד עובד מן הצד בחיבוק ידיים ומבקש "תביאו לפה איזה בת שתחבק אותה". כלומר ההצטלבות בין דתיות ובין מגדר איננה מאפשרת לעובד לממש מימוש מלא את האמפתיה שלו לז'ניה, והיא תורמת להצגת היחסים בין השניים כקשר בלתי ניתן להגשמה.

הפער הפיזי בין עובד וז'ניה וחוסר היכולת לממש את הקשר הנרקם ביניהם מוצגים באופן המלא ביותר בתכנית הגמר של "סוף הדרך 2". במשימת הספורט האתגרי בתכנית זו נדרש אחד מחברי הצוות ללכת על גשר חבלים המתוח בין שני מגדליו של מרכז עזריאלי בתל אביב. עובד מבצע את המשימה, בעוד וז'ניה, המחכה לו על גג אחד המגדלים, צופה בו מרחוק בעיניים כלות ומלווה אותו בצרחות פחד והתלהבות ובקריאות הערצה, דוגמת "איזה גבר". על אף התמיכה וההזדהות, המרחק הפיזי בין עובד וז'ניה נותר בלתי מגושר, והעריכה, העוברת לסירוגין בין עובד, ההולך על גשר החבלים, ובין וז'ניה, המביטה בו מרחוק, תורמת אף היא להבלטת הפער הפיזי המתמשך. ייצוג משימה זו מהדהד במידה רבה דימוי תרבותי של נסיכה הכלואה במגדל ומחכה לאביר מושיע, הנאבק באתגרים פיזיים למענה.

לאחר סיום המשימה עובד וז'ניה מצולמים ישובים ברכב. עובד, מתנשף ומזיע, מתחיל לקרוא את ההנחיות למשימה הבאה, בעוד וז'ניה מוחה את הזיעה מפניו. ברגע זה, נשבר "איסור הנגיעה" לראשונה, וחברי הצוות מגשרים על הפער הפיזי ביניהם. גם במקרה זה בולט התפקיד של תפיסות מגדריות כגורם מתווך: עובד ממלא את התפקיד הגברי הפרוטוטיפי, קרי האחראי לביצוע האתגרים הפיזיים, בעוד וז'ניה ממלאת את התפקיד הנשי הפרוטוטיפי, קרי כוח העזר המציע תמיכה, סיוע וטיפול לאחר מעשה. מילוי התפקידים המגדריים הללו מקנה במידה רבה לגיטימציה להפרת "איסור הנגיעה" ומאפשר את המגע הפיזי בין חברי הצוות.

בין עובד וז'ניה מתקיים מגע פיזי פעם נוספת: במעמד הזכייה שלהם בתחרות הם מתחבקים. חיבוק זה הוא נקודת השיא הרגשית של הסדרה כולה, והוא מהווה מעין מימוש רגעי של הקשר בין עובד וז'ניה. מנקודת המבט של ייצוג של זהות דתית ושל מפגש דתי-חילוני, החיבוק הוא פוליסמי במידה רבה: מחד גיסא, אפשר לפרשו כביטוי לנכונות של עובד להתגבר על ההבדלים והמגבלות בניהול מערכת היחסים לטובת קשר עמוק ומורכב עם בת זוגו למירון, ובהתאם – כעדות להיתכנות של דיאלוג בין דתיים לחילוניים ולתרומה החיובית של חריגה מעמדות קוטביות ביחס לזהות דתית; ומאידך גיסא, חיבור זה מוצג במונחי התרבות החילונית המרכזית, שבמסגרתה מגע פיזי הוא רצוי ומועדף. כדי לממש את הקשר החברי עם ז'ניה נאלץ עובד להגמיש את עקרונותיו כאדם דתי. כך, אפשר לפרש את הבלטת החיבוק של עובד וז'ניה כמשקפת את הנטייה של תכניות מציאות להכיל את ה"אחר" ולהכפיפו למערכת הערכים ולתפיסות של התרבות המרכזית (Bottinelli, 2005).

כפי שהודגם לעיל, הקריאה הרומנטית של היחסים בין עובד וז'ניה מעוצבת ומחוזקת באמצעות בחירות של עריכה ועיצוב הטקסט באופן המשקף את הנטייה הכללית של תכניות מציאות לייצוג היפר-ריאליסטי של ההתרחשויות שהן מתעדות, באמצעות הקצנה, החרפה ודרמטיזציה של מערכות יחסים, ובכלל זה של מתח מיני בין משתתפי התכנית (Tincknell & Raghuram, 2002). אלא שבמקביל גם עובד עצמו מודע לאפשרות הקריאה הרומנטית, והוא מתייחס אליה באופן אירוני ומשחקי. כך למשל בתכנית הגמר, עובד נמצא באוטובוס עם מתנדבים שגייס למשימה. הוא מסיים שיחת טלפון במילים "אני אוהב אותך", ומיד פונה לסובבים אותו ואומר: "זה אימא שלי, זה בסדר". לאחר שבני שיחו מגיבים בצחוק, הוא מכריז כי הוא מתגעגע לז'ניה. במקרה זה ובמקרים אחרים עובד רומז לאפשרות יחסים רומנטיים עם ז'ניה רק כדי לבטל אותה במפורש, והוא עושה זאת באופן משחקי תוך כדי שימוש בהומור ובמעברים בין יצירת ציפיות, שבירתן ויצירה מחודשת שלהן (ראו להלן דיון במשמעות של תופעה זו). ההתמקדות של "סוף הדרך 2" בהצטלבות בין דתיות ובין מגדר כגורם משמעותי בעיצוב מערכות היחסים של הצוותים השונים משקפת את הבולטות ואת הזמינות של תפיסות מגדריות מסורתיות באוצר הדימויים התרבותי בישראל. בנוסף לכך היא מדגימה את האופי הסותרני של הבלטת הריבוי של רכיבי זהות כבסיס לייצוג עשיר: מחד גיסא ההתייחסות לשילוב בין כמה רכיבי זהות מאפשרת לחרוג מהצגה פשטנית ושטוחה לחלוטין של זהות דתית, ומאידך גיסא בתהליך זה נעשה שימוש נרחב בתפיסות ובסכמות סטראוטיפיות ושמרניות לגבי רכיבי הזהות השונים. סתירה פנימית זו ניכרת גם בכך שעל אף שמערכות היחסים בין

אריאל ולימור ובין עובד וז'ניה מתפתחות ומעמיקות לאורך התחרות, תהליך זה אינו כרוך בערעור על תפיסות מסורתיות ביחס למגדר.

סיכום

ב"סוף הדרך 2" אותרו שלושה מנגנונים בולטים לייצוג עשיר של זהות: דגש בגיוון ובשונות פנימית בקרב משתתפי התכנית הדתיים; התבססות על מבנה נרטיבי חוזר: יציאה מנקודת מוצא פשוטה ומעבר הדרגתי לתמונה מורכבת; והבלטה של הצטלבות בין רכיבי זהות שונים. מנגנונים אלה פועלים ברמות שונות של הטקסט, החל בתיאור נקודתי של אירועים מוגדרים במהלך תכנית אחת וכלה בהצגה מתמשכת של דמויות ושל מערכות יחסים לאורך הסדרה כולה. הם מנוהלים ומאורגנים באמצעות מגוון פרקטיקות: החל בליהוק המשתתפים ותכנון המשימות, עובר בעריכה וכלה בעיצוב הנרטיבי שמציעה הקריינות לאירועים. שלושתם עשויים להתממש במגוון רחב של פורמטים ותת-סוגות של תכניות מציאות, אך מימושם של שני האחרונים בתת-הסוגה של תחרויות מירון עשיר במיוחד הודות לניצול המשאבים התמטיים הייחודיים לה.

בחינה פרטנית של המימושים של מנגנונים אלה מעידה על אופיים הסותרני: מחד גיסא הם תורמים במידה מסוימת לייצוג רב-ממדי ועשיר של זהות יהודית-ישראלית בכלל ושל זהות דתית בפרט, ומאידך גיסא הם לעתים קרובות מתבססים על ציפיות סטראוטיפיות ועל תפיסות שמרניות.

אפשר להציע שני הסברים למתח פנימי זה. ההסבר הראשון נקודתי ומתמקד בנסיבות הפקתה של "סוף הדרך 2" וביומרות המוצהרות שלה. "סוף הדרך 2" מתמקדת בקבוצה חברתית אחת – יהודים-ישראלים-דתיים – וחותרת להציע ייצוג תקשורתי מורכב ולא סטראוטיפי שלה. בהתאם לכך אפשר לטעון כי במהלך החתירה לייצוג כזה, נעשה לעתים שימוש בייצוג פשטני וסטראוטיפי של רכיבי זהות אחרים, דוגמת מגדר, כאמצעי לעיבוי ייצוג הזהות הדתית. בראייה זו, "סוף הדרך 2" אינה מקדמת תפיסה פלורליסטית באופן רחב, אלא מתמקדת בקידום האינטרסים של קבוצה מוגדרת באופן צר, גם במחיר של ייצוג סטראוטיפי של קבוצות אחרות. פרשנות זו תוביל לתפיסה פסימית, העולה בקנה אחד עם ממצאי מחקרים קודמים, בדבר המימוש המוגבל והמרוסן של הפוטנציאל של תכניות מציאות לייצוג פלורליסטי של זהויות.

ההסבר השני רחב יותר ונוגע לאופי של ייצוג זהות בתכניות מציאות. כטקסטים טלוויזיוניים פופולאריים, תכניות מציאות נשענות בהכרח על "סל כלים" תרבותי נתון: מאגר הסמלים, הדימויים והסכמות המשותפים לקהלן

(Newcomb & Hirsch, [1983] 2000). תפיסות סטראוטיפיות ביחס למגוון רכיבי זהות הן חלק משמעותי מסל כלים זה, והן מהוות משאב זמין ויעיל לעיצוב זהות בטקסט הטלוויזיוני. בהינתן זאת, יש לבחון את התפקודים והמשמעויות של טקסטים לא על פי עצם הנוכחות של תפיסות סטראוטיפיות בטקסט, אלא בעיקר על פי האופן שבו נעשה בתפיסות אלה שימוש ועל פי הקריאות והפרשנויות המוצעות להן (Gilman, 1985).

כאשר בוחנים את ייצוג הזהויות ב"סוף הדרך 2" מנקודת מבט זו, בולט כי הפוטנציאל החיובי של התכנית, לקדם תפיסות רב-תרבותיות, ניכר בעיקר באותם רגעים שבהם התכנית מתבססת על תפיסה סטראוטיפית כתשתית לשבירה שלה או למשחק אתה. לתופעה זו שני ביטויים בולטים: העיצוב הנרטיבי של התרחשויות בתכנית כתהליכי למידה שבמהלכם מתערערות בהדרגה הציפיות הסטראוטיפיות של משתתפי התכנית ושל צופיה, וההבלטה של היכולת של משתתפי התכנית להתייחס לממדי הזהות שלהם באופן רפלקסיבי, ולעתים אף אירוני, הומוריסטי ומשחקי.

עיצוב התרחשויות בתכנית כתהליכי למידה מאפשר לתכנית להדהד לעתים מתחים, תהליכי שינוי ומאבקים מרכזיים סביב זהות בתרבות הישראלית העכשווית, דוגמת הקושי באימוץ עמדה רב-תרבותית או הדילמה סביב מעמדה של סולידריות. כך הוא מבליט את התפקוד האפשרי של התכנית כזירה למשא ומתן תרבותי (Newcomb & Hirsch, [1983] 2000).

את המרכזיות של רפלקסיה ומשחק ב"סוף הדרך 2" אפשר לפרש כשיקוף של המציאות התרבותית הרחבה. מחקרים אתנוגרפיים עכשוויים מצביעים על השימוש המודע והמכוון שעושים אנשים בחיי היומיום בהתייחסות מטה-תקשורתית, רפלקסיבית והומוריסטית למגוון רכיבי זהות. במסגרת זאת, נעשה לעתים קרובות שימוש יצירתי ומשחקי בסממני התנהגות ודיבור המזוהים באופן פרוטוטיפי עם קבוצה חברתית מוגדרת כמשאב לעיצוב עצמאי של זהות אישית ייחודית ולהבלטת ריבוי ההזדהויות והזהויות של היחיד (Rampton, 1995). כך מגשרים אנשים בהתנהגותם היומיומית בין התפיסה של זהות עצמית כפרויקט אישי הנתון לעיצובו של הפרט ובין התפיסה של פוליטיקה של זהות, הרואה בשייכות לקבוצות חברתיות רכיב זהות מרכזי וחשוב. הבולטות של רפלקסיה ומשחקיות בייצוג זהות ב"סוף הדרך 2" משקפת מגמה רחבה זו ומוסיפה נרביך נוסף המעיד על העיגון העמוק של הטקסט הטלוויזיוני בהקשרו התרבותי.

תרומת המחקר הנוכחי, מגבולותיו וכיוונוים למחקרי המשך במחקר הנוכחי נבחנו מנגנונים טקסטואליים לייצוג זהויות במקרה קיצון של תכניות מציאות: תכנית שהופקה בשיתוף פעולה עם גוף בעל עניין ושודרה בתקופה ייחודית, ולכן עוצבה על סמך יומרות ומטרות חיוביות מובהקות, ולא רק על סמך שיקול מסחרי-בידורי. בהינתן זאת, ההנחה בבסיס המחקר הייתה כי בהשוואה לתכניות מציאות אחרות, מקרה המבחן יציג מימוש מלא יחסית של הפוטנציאל החיובי של הסוגה, שבשגרה זוכה לביטויים מוגבלים יותר. מבחינת ממצאי המחקר על סמך הנחה זו עולות כמה מסקנות בעלות תוקף כללי ביחס לסוגה. ראשית, העובדה שגם במקרה קיצון זה נמצא עירוב בין חתירה לייצוג עשיר ומורכב ובין הישענות על תפיסות סטראוטיפיות מהווה עדות לכוח התרבותי המתמשך של תפיסות אלה ועשויה לרמוז כי התקווה לייצוג לא סטראוטיפי בתכניות מציאות אינה מציאותית. שנית, היא מעידה שהפורמט הבסיסי של תכניות מציאות אינו "שקוף" (Waisbord, 2004): אף שהוא מאפשר יציקה של תכנים ייחודיים המגייסים אותו לקידום מטרות חברתיות, מאפייני היסוד שלו והמתחים הבסיסיים המובלעים בו מטילים מגבלות על היכולת לממש מטרות אלה במלואן.

מנגד, ממצאי המחקר הנוכחי מעידים כי בין מימוש הפוטנציאל הרב-תרבותי של תכניות מציאות ובין הערך הבידורי-מסחרי שלהן אין בהכרח סתירה. מנגנוני העיצוב שתוארו לעיל, בד בבד עם תרומתם לייצוג זהות מורכב, מייצרים רגעים טלוויזיוניים מברורים, משעשעים ומעוררי עניין. טענה זו אף מתחזקת לאור הפופולאריות של "סוף הדרך 2" (ראו שוב הערה 2). לאור זאת אפשר לשער כי מנגנוני העיצוב שאותרו ב"סוף הדרך 2" יבואו לידי ביטוי, אם כי נדיר ומרוסן יותר, גם בתכניות מציאות "שגרתיות". באופן זה מצביע המחקר הנוכחי על הצורך לחרוג מתפיסה של תכניות מציאות כמונחים קוטביים ושיפוטיים, כטקסטים פלורליסטיים-חיוביים-חינוכיים או סטראוטיפיים-שליליים-בידוריים (Orbe, 2008), לטובת הבנה מורכבת ומלאה יותר מבעבר של טווח המשמעויות שהן מציעות. בפרט, בחינה פרטנית ורגישה לתרומתם של היפוך, הפתעה והומור לעיצוב זהות ומשמעות במגוון תכניות מציאות מסוגים שונים עשויה לתרום לגיבוש תמונה מורכבת ביחס לפוטנציאל של תכניות מציאות לקדם פלורליזם בדרכים משחקיות ובידוריות.

המגבלה המרכזית של המחקר הנוכחי היא התמקדותו בניתוח טקסטואלי בלבד של "סוף הדרך 2" כמוצר תרבותי מוגמר. ממצאי המחקר מצביעים על תרומות אפשריות של מחקרי הפקה ושל מחקרי התקבלות להבנה עמוקה של הפוטנציאל הרב-תרבותי של תכניות מציאות ושל מימושו.

ראשית, התחקות אחר תהליכי הייצור של תכניות המופקות בשיתוף פעולה עם ארגוני החברה האזרחית עשויה לשפוך אור על האופן שבו שיקולים שונים – חינוכיים ומסחריים – משתלבים זה בזה ומשפיעים על המוצר הסופי, כמו גם לסייע להערכת מידת היעילות וההתכנות של שימוש בפורמטים של טלוויזיה פופולארית ככלי לקידום מטרות חברתיות ותרבותיות. בשנים האחרונות שודרו בטלוויזיה המסחרית בישראל כמה תכניות שהופקו בשיתוף פעולה עם ארגונים כאלה ונועדו לקדם דיאלוג דתי-חילוני (לדוגמה, תכנית התעודה "חכמי ספרד" או תכניות הדרמה "מעורב ירושלמי" ו"במרחק נגיעה"). במקביל, "קרן אבי חי" עושה שימוש דומה בשדות נוספים של תרבות פופולארית כאמצעי לקידום זהות יהודית ודיאלוג דתי-חילוני. כך למשל, היא מממנת את פרויקט "קהילות שרות", שבמסגרתו מוצעים חוגים ללימוד פיוטים דתיים לקהל הרחב. פעולות אלה משקפות שינויים בכלכלה הפוליטית של התרבות הלאומית בישראל, שבמסגרתם גדלה יכולת ההשפעה של גופים פרטיים (Dardashti, 2007). בהתאם לכך עולה גם החשיבות של מחקר שיטתי של מגמות אלה.

שנית, המחקר הנוכחי מצביע על הבולטות של מסרים פוליסמיים ומורכבים ביחס לזהות, שתומתם האפשרית לקידום ערכים רב-תרבותיים תלויה באופן שהם מתפענחים. בהתאם לכך, כדי להעריך באופן מלא את הפוטנציאל הפלורליסטי של תכניות מציאות, יש לבחון את התקבלותן בפועל ולהתמקד בפוטנציאל שלהן לעורר שיחה ודיון ציבורי על זהות, על לאומיות ועל רב-תרבותיות (לדוגמה, Klein & Wardle, 2008).

הערות

1. לדגש של תכניות מציאות בגיוון של הרכב המשתתפים יש ביטויים שונים בתלות בפורמט ובתת-הסוגה. בפורמטים המבוססים על מפגש בין משתתפים שונים (בבניית קהילת משתתפים, כמו בתכניות "האח הגדול" או "הישרדות", או במפגש מצומצם מזה, כמו בתכנית "אימא מחליפה"), מאפשר הרכב המשתתפים המגוון לייצג מפגשים בין-תרבותיים ולהתמקד בתקשורת עם ה"אחר". בפורמטים שאינם מבוססים על מפגש בין משתתפים שונים (דוגמת "משפחה חורגת", המתמקדת בכל תכנית ותכנית במשפחה אחת), הדגש בהרכב מגוון מאפשר נראות למיעוטים, אך לא עיסוק בשאלת המפגש עם ה"אחר".
2. שיעור הצפייה הממוצע בתכנית עמד על 18.25%, והיא הייתה ממוקמת בממוצע במקום החמישי בדירוג השבועי של התכניות הנצפות ביותר. הנתונים נמסרו באדיבותה של הוועדה הישראלית למדרוג והופקו על ידי חברת טל-גאל (אי.ג.בי). בע"מ. הנתונים

המלאים שעליהם מבוססים ממוצעים אלה מופיעים באתר הוועדה הישראלית למדרוג: www.midrug-tv.org.il

3. כל משתתפי התכנית היו ישראלים יהודיים. במאמר זה יאומץ המינוח שנעשה בו שימוש בתכנית עצמה: "דתיים" ו"חילוניים". עם זאת יש לציין כי השימוש במונחים אלה מבוסס על תפיסה שמרנית ופשוטנית של זהות דתית כבחירה בין שני קטבים מוגדרים ומובחנים היטב (גודמן ויונה, 2004). בהמשך יידון האופן שבו מבקשת לעתים "סוף הדרך 2" לערער על תפיסה זו ולהציג לה חלופות מורכבות ממנה.

רשימת המקורות

גודמן, י' ויונה, י' (2004), מבוא: דתיות וחילוניות בישראל: אפשרויות מבט אחרות, בתוך: י' יונה וי' גודמן (עורכים), מערכולת הזוויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל, תל אביב: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 9-45.
טאנן, ד' (1991), קצר: מדוע אין הכנה בין גברים ונשים, תרגום: ב' קורות, תל אביב: מסר.

נייגר, מ' ויוסמן, א' (2005), אשליית הבחירה הדמוקרטית: כיצד משיגות תכניות המציאות את שיתוף הפעולה של הצופים, תל אביב: מכון חיים הרצוג באוניברסיטת תל-אביב.
קימרלינג, ב' (2001), קץ שלטון האחוּסלים, ירושלים: כתר.

- Aslama, M. & Pantti, M. (2007). Flagging Finnishness: Reproducing national identity in reality television. *Television & New Media*, 8, 49-67.
- Bottinelli, J. J. (2005). "This is reality. Right now, right here. So be real": Reality television and the Amish "other". *Western Folklore*, 64, 305-322.
- Brenton, S. & Cohen, R. (2003). *Shooting people: Adventures in reality TV*. London: Verso.
- Cameron, D. (2000). *Good to talk?: Living and working in a communication culture*. London: Sage.
- Cavender, G. (2004). In search of community on reality TV: America's Most Wanted and Survivor. In S. Holmes & D. Jermyn (Eds.), *Understanding reality television*. London: Routledge, pp. 154-172.
- Dardashti, G. (2007). The piyut craze: Popularization of Mizrahi religious songs in the Israeli public sphere. *Journal of Synagogue Music*, 32, 142-163.

- Dovey, J. (2000). *Freakshow: First person media and factual television*. London: Pluto Press.
- Elias, N., Jamal, A., & Soker, O. (in press). Illusive pluralism and hegemonic identity in popular reality shows in Israel. *Television & New Media*.
- Ellis, J. (2008). Mundane witness. In P. Frosh & A. Pinchevski (Eds.), *Media witnessing: Testimony in the age of mass communication*. London: Palgrave Macmillan, pp. 73-88.
- Gilman, S. L. (1985). *Difference and pathology: Stereotypes of sexuality, race, and madness*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Hawkins, G. (2001). The ethics of television. *International Journal of Cultural Studies*, 4, 412-426.
- Holmes, S. (2004). "All you've got to worry about is the task, having a cup of tea, and doing a bit of sunbathing": Approaching celebrity in Big Brother. In S. Holmes & D. Jermyn (Eds.), *Understanding reality television*. London: Routledge, pp. 111-135.
- Holmes, S. & Jermyn, D. (2004). Introduction: Understanding reality television. In S. Holmes & D. Jermyn (Eds.), *Understanding reality television*. London: Routledge, pp. 1-32.
- Katriel, T. (2004). *Dialogic moments: From soul talks to talk radio in Israeli culture*. Detroit, MI: Wayne State University Press.
- Klein, B. & Wardle, C. (2008). "Theses two are speaking Welsh on Channel 4!": Welsh representations and cultural tensions on Big Brother 7. *Television & New Media*, 9, 514-530.
- Kraszewski, J. (2004). Country hicks and urban cliques: Mediating race, reality, and liberalism on MTV's The Real World. In S. Murray & L. Ouellette (Eds.), *Reality television: Remaking television culture*. New York: New York University Press, pp. 179-196.
- Neiger, M. & Josman, A. (2007). "Of all the girls in the world": Reality shows and the romantic utopia between the global and the local. Paper presented at the 23rd annual conference of the Association for Israel Studies. The Open University, Ra'anana, Israel.
- Newcomb, H. & Hirsch, P. M. ([1983] 2000). Television as a cultural forum. In H. Newcomb (Ed.), *Television: The critical view* (6th ed.). Oxford: Oxford University Press, pp. 561-573.

- Orbe, M. P. (2008). Representations of race in reality TV: Watch and discuss. *Critical Studies in Media Communication*, 25, 345-352.
- Palmer, G. (2004). "The new you": Class and transformation in lifestyle television. In S. Holmes & D. Jermyn (Eds.), *Understanding reality television*. London: Routledge, pp. 173-190.
- Piper, H. (2004). Reality TV, Wife Swap and the drama of banality. *Screen*, 45(4), 273- 286.
- Pullen, C. (2004). The household, the basement and The Real World: Gay identity in the constructed reality environment. In S. Holmes & D. Jermyn (Eds.), *Understanding reality television*. London: Routledge, pp. 211-232.
- Rampton, B. (1995). *Crossing: Language and ethnicity among adolescents*. London: Longman.
- Shandler, J. (2006). *Adventures in Yiddishland: Postvernacular language and culture*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Taylor, L. (2002). From ways of life to lifestyle: The "ordinari-ization" of British gardening lifestyle television. *European Journal of Communication*, 17, 479-493.
- Tincknell, E. & Raghuram, P. (2002). Big Brother: Reconfiguring the "active" audience of cultural studies?. *European Journal of Cultural Studies*, 5, 199-215.
- Waisbord, S. (2004). McTV: Understanding the global popularity of television formats. *Television & New Media*, 5, 359-383.

מאמר מקורי

לכודים בין דרמה משטרתית ובין מלודרמה חברתית

מיכל פיק חמו*

"הטלוויזיה, המתיימרת להיות מכשיר הקלטה, הופכת למכשיר ליצירת מציאות. אנו מתקדמים לעידן שבו העולם החברתי מתואר-מוכתב בידי הטלוויזיה. הטלוויזיה נעשית בורר של גישה לקיום החברתי והפוליטי" (בורדיה, 1999, עמ' 22).

תקציר

מאמר זה דן בבריחתו של האנס הסדרתי בני סלע מידי סוהריו בנובמבר 2006, מחדל משטרתית שמיד עם התרחשותו הפך לאירוע תקשורתי. במאמר נטען שהאירוע, שנחשף בכפוף לתנאי התרבות הפופולארית, ותקופת מלחמת לבנון השנייה, שהדהדה ברקעו של אירוע זה, הכתיבו את אופן העברתו של המידע לציבור כמו גם את התפתחויות האירועים אשר שינו את תפיסת הזמן הלאומי מזמן קלנדרי לזמן שנקצב על פי ציפייה בלתי פוסקת להתפתחותו. ניתוחה של השתלשלות האירועים על פי גישתו התאורטית של פייר בורדיה, שסימן כיצד "קטגוריות מחשבתיות" מארגנות את הנראה ואת תכתיבי הרייטינג, מאפשר לעקוב אחר השימוש שעשו אמצעי התקשורת השונים בטקטיקות ליצירת מתח, שנעו בין דפוס "דרמה משטרתית" ובין דפוס "מלודרמה חברתית". במאמר נטען

* מיכל פיק חמו היא דוקטורנטית באוניברסיטת תל-אביב בתכנית הבין-תחומית של הפקולטה לאמנויות ומרצה באקדמיה לאמנות ועיצוב בצלאל בירושלים.
(hamo-pick@hotmail.com)

כי טקטיקות אלו הן שהכתיבו את העניין הציבורי המתמשך באירוע ואת הציפייה הבלתי פוסקת להתפתחותו, אך גם את "ההפקה" הדרמטית של הלכידה ואת השאלות המוסריות והפוליטיות שנלוו לה.

מבוא

החל בבוקר יום שישי, 24 בנובמבר 2006, ולמשך שבועיים (8.12.06-24.11.06) הסעירה פרשת בריחתו ולכידתו של בני סלע את המדינה.¹ הידיעה, שהתפשטה במהירות וחוללה אווירת חרדה ובהילות (fast thinking), לוותה בפריצות שידור אינטנסיביות של אמצעי התקשורת המשודרים ובכותרות בולטות בעיתונות המודפסת. תחילה סוקר המחדל המשטרתי באמצעות דפוס העברת מידע מוכרים, דוגמת "מרתון אסונות" (Liebes, 1998), אך משהוברר המחסור במידע ובחומרים מצולמים, התעצב השידור כ"אירוע תקשורתי" (Dayan & Katz, 1992) והותאם ל"עקרון הרייטינג". תנאים אלה, שהכתיבו את התנהלות שדה התקשורת ואת השדות המשיקים לו, השפיעו על חשיפת המידע לציבור (בורדיה, 1999), אך גם קבעו את המאפיינים הסמליים (בורדיה, 1976) שהתבטאו בממדים החזותיים, האידאולוגיים והמוסריים של האירוע.²

אמצעי התקשורת המשודרים והמודפסים, שמהירו לייצר דימויים מידיים (Nystrom, 1977) ולספק ריגושים חזותיים ומילוליים, אימצו אסטרטגיה בידורית (פוסטמן, 2000) והשתמשו בדפוסים ז'אנריים בהתאמה לאופיים הייחודי (Thorburn, 1976). בשעה שהטלוויזיה סיקרה את ההתרחשויות בהתאם לז'אנר "הדרמה המשטרית הקלסית", העוסקת במרדף של שוטרים, המייצגים את הסדר החברתי, אחרי פושע, הפוגע בחברה ובפרטים בה (בארת, 1998), אימצה העיתונות המודפסת תנאים של "מלודרמה חברתית", סגנון הבעה רגשני המקצין מצבי חיים ומעורר רגשות השתתפות והזדהות (Brooks, 1991). המחקר מצא כי השימוש בז'אנרים הפופולאריים חיפה על היעדר מידע חדש או משמעותי. להתנהלות זו, שפגמה ב"ערך החדשות" של המידע שהועבר לציבור, היו שני היבטים: (א) היבט פופולארי, שאפשר למדיה לסגנון תמונת עולם הניתנת לזיהוי מידי והמכוונת את הציפיות מן המידע (Schatz, 1981); (ב) היבט כלכלי, שאפשר את הצגת המידע כמופע בידורי (פוסטמן, 2000). שני ההיבטים נועדו לעורר סקרנות ולמקסם את מספר הצופים המרותקים אל המדיה, ובאמצעותם להגביר את מכירת הפרסומות (בורדיה, 1999). כמו כן הם הכתיבו עניין ציבורי מתמשך באירוע אפילו ללא מידע חדש ושימרו את הציפייה הבלתי פוסקת להתפתחותו. עם זאת הם גם הכילו

רכיב אידאולוגי מושהה שפרץ מיד עם היוודע דבר הלכידה והכתיב את "ההפקה" הדרמטית ואת השאלות המוסריות והפוליטיות שנלוו לה.

עוד נמצא כי הכפפת התוכן החדשותי לדפוסים בידוריים ולעקרון הרייטינג, לא רק שחיפתה על היעדר מידע שוטף אלא גם פגמה הן במעמדה הדמוקרטי של המדיה כספקית מידע חסר פניות הן במעמד הצופה שהומר מצרכן ביקורתי לצרכן פסיבי של מיצגים בידוריים. אופייה הקפיטליסטי של התקשורת הישראלית, שנחשף באמצעות העברת מידע זו, סותר את קביעתו של מקלוהן (McLuhan, 1994) כי מסריה הסימולטניים של המדיה המשודרת ואופייה האודיו-וויזואלי החם מתאימים לשמש לבידור, לעומת המדיה המודפסת, שמסריה הלינאריים ואופייה הקר פונים אל התבונה. ההתנהלות הדומה של העיתונות והטלוויזיה נוגדת גם את תפיסתו של ניל פוסטמן (פוסטמן, 2000), המוצא הבדל מהותי בין טבעה הטכנולוגי, התחרותי והבידורי של הטלוויזיה, המכתיב שימוש בדימויים הגורמים להשטחת השיח הציבורי, ובין התקשורת הכתובה, המספקת דיאלוג ועומק מחשבה.

לפיכך אימץ המחקר את תפיסתו האמביוולנטית של הסוציולוג הצרפתי פ' בורדיה ביחס למדיום הטלוויזיוני: מצד אחד הוא יכול לחולל נפלאות בעבור דמוקרטיה ישירה, ומצד אחר, בשל השפעתו המזוזרת על המרחב התקשורתי ועל השדות המשיקים לו, הפך לסמל לדיכוי סימבולי: "[...] [כיוון] שהתחרות אינה משמשת אוטומטית כמעוררת מקוריות וגיוון, אלא נוטה דווקא לתמוך באחידות ההיצע [...]]" (בורדיה, 1999, עמ' 82).

כדי לאשש את הטענות שבסיקור הברירה והלכידה של סלע בלטו דפוסים בידוריים שחיפו גם על חוסר במידע ממשי הנושא "ערך חדשותי", שהסיקור הוכפף ל"עקרון הרייטינג", ושהעיתונות, שבאופן היסטורי פעלה באורח שונה מזה של הטלוויזיה, פעלה הפעם באופן דומה לשידורי הטלוויזיה – העמיד מחקר זה במרכז את הנציגים המובהקים של שדה התקשורת בישראל הזוכים לתפוצה רבה בתחומם: "ערוץ 2" של הטלוויזיה והעיתון המודפס "ידעיות אחרונות". המתודה שבאמצעותה נבחנו הטענות היא ניתוח תוכן ואיתור מאפיינים ז'אנריים בולטים בצמוד לסרטוט רציפות נרטיבית (דרמה/מלודרמה) בכתבות שפורסמו בארבע תקופות: עם פרסום הידיעה, כעבור שבוע, בסמוך ללכידה ובתקופה הסמוכה לסיומה. אמנם מיפוי האסטרטגיות שבאו לידי ביטוי בדפוס הדרמה המשטרתית ובדפוס המלודרמה החברתית מצביע גם על האופן שהן משרתות את מאפייניו הצורניים והסגנוניים של כל מדיום ומדיום באמצעות טקטיקות ליצירת המתח והאידאולוגיה העולה מכל אחד ואחד מהם, אך המיפוי נועד גם לבסס היקש מתבקש על אודות טשטוש ההבדלים בין שידורי הטלוויזיה ובין פרסומי

העיתון, על אודות צמצום התחרות על המידע ועל אודות הפגיעה באיכות ובגיוון של המידע שהועבר לציבור.

תיאור המקרה

יום שישי בבוקר, 24.11.2006: בפריצת שידורי הרדיו והטלוויזיה נודע לאזרחי ישראל כי האנס הסדרתי הסדיסטי בני סלע נמלט מסוהריו כשהובל לדיון משפטי. מיד מתעוררות שתי שאלות: מדוע הובא לבית המשפט האסיר, שכבר נשפט על מעשיו, ביום שהמוסדות והשירותים הציבוריים בישראל מושבתים? וכיצד הסתייע בידי אסיר הכבול בידיו וברגליו להימלט מן המקום? המחסור במידע דוחק את מקומן של השאלות המהותיות ומעתיקן לעיסוק בהשערות ובסברות; כתבי השטח מנסים לאמור את מידת הסכנה שהציבור נתון בה ושבים ומזכירים כי מדובר באנס אלים במיוחד המסתובב חופשי באזורים היוקרתיים של תל אביב. גם אם בתחילה סוקר האירוע בדפוס שידור מוכרים, כדוגמת "מרתון אסונות" (Liebes, 1998), ככל שנקפו השעות ולא נחשף כל מידע חדש, החל האירוע מתעצב כ"אירוע מדיה" (Dayan & Katz, 1992) הנושא אופי מיוחד משלו.

הידיעה על בריחתו של סלע פרצה אל ההווה הישראלית בימים רוויים בזיכרון ממשי וזיכרון סמלי של "מלחמת לבנון השנייה", שהסתיימה ארבעה חודשים קודם לכן. המלחמה, שערערה את מיתוס הניצחון המוחץ שישראל תנחית על אויביה בכל עת שתחפוץ, החלה כתגובה נקודתית (12.7.06) לחטיפת שני החיילים אלדר רגב ואהוד גודלווסר בידי כוחות החיזבאללה כשבועיים לאחר חטיפת החייל גלעד שליט בגבול עזה (25.6.06). התגובה הצבאית, שהתפתחה למלחמה, חוללה הרגשת הימצאות במהלך בלתי צפוי ובלתי נשלט (וימן, 2007, עמ' 14-17).

עם היוודע דבר הבריחה של סלע, התנהלה התקשורת בדומה לסיקור קטסטרופות של אסונות טבע או פיגועי טרור (Liebes, 1998, p. 71). דפוס סיקור זה מתאפיין ב"פריצות" שידורים לא ערוכים החושפים את זירת האירוע, באיתור עדים המתארים את ההתרחשויות ומספקים עדות אישית, בהצגת מומחים המספקים לצופים פרשנות ומידע שוטף ובשימוש חוזר בצילומי שטח ובתיאורי המרואיינים.

העברת המידע באופן כזה שימרה את סימני התקופה ההיסטורית שלאחר "מלחמת לבנון השנייה" (וימן, 2007, עמ' 14-17), את הדי החרדה שרווחה בציבור, כמו גם את הרגשת החירום שנקטו אמצעי השידור השונים. בדומה לשידורים האינטנסיביים שהחלו בהודעה על החטיפה המחרידה, גם הפעם

ביטלו פריצות השידור את לוח השידורים הקבוע. ההרגשה כי שגרת החיים הופרה במפתיע פעם נוספת ואימוץ התנהלות תקשורתית המאפיינת מצבי חירום קיצוניים הדהדו אל סיקור הבריחה ורמזו אנלוגית לאופי שידורי החירום בעת המלחמה. דפוס זה ניזון אמנם מן המידע הדרמטי הממשי על בריחתו של האסיר המסוכן, אך גם מן המאפיינים הסמליים, מכיוון שהפושע הילך חופשי במרחב האזרחי שזה לא מכבר היה חשוף לסכנת חיים (ליבס וקמפף, 2007, עמ' 8).

בדומה לכך המלחמה, שהתארכה מעבר למשוער ושאוֹפֵיִינה מחד גיסא בהרגשות חרדה וחוסר אונים מפני אויבים בלתי צפויים, ומאידך גיסא בחשש מפני איום ממשי בשל פגיעתם של טילים ארוכי טווח, ששיבשו את התנועה החופשית ברחבי המדינה, השליטה הרגשה מעיקה של מלכודת בתוך הבית ובגבולות המדינה. אל ההבנה שהתגבשה במהלך המלחמה, כי העורף נחשף בחולשתו (ליבס וקמפף, 2007, עמ' 7-8), התלוו חוסר היכולת לאמוד את משך התקופה המאיימת וההרגשה שמתנהלת לחימה נגד אויבים שתוארו במונחים כגון "כוחות רשע בלתי מוגבלים".

בדומה להרגשה שרווחה בקרב הציבור שהמלחמה חשפה כשל מערכתי שחייב הקמת ועדת חקירה ממלכתית, צולם כבר בצהרי יום הבריחה השר לביטחון פנים אבי דיכטר בפתח משרדו, כשהוא מודיע שהקים ועדת חקירה שתבדוק את "התקלה החמורה": "[...] אני מקווה שהמרדף יסתיים לפני שהוועדה תגיש את מסקנותיה [...] מאחר והבדיקה של המשטרה ושל שב"ס היא בוחנת בדיוק את הדברים האלו, אני לא הייתי רוצה להקדים ולהסיק מסקנות או לשער השערות לנוכח פני האומה. המקרה הוא מספיק עצוב. הוא מספיק קשה. הייתי אומר הוא אפילו מעט מביש בפרמטרים מסוימים, ולכן נמתין בסבלנות" (משה נסטלבהאוס מדווח בחדשות "ערוץ 2", 24.11.07).

דמיון סמלי נוסף מבצבץ מן ההשוואה בין החלטת הממשלה לפעול מיד נגד לוחמי החיזבאללה בלבנון (וינוגרד, 2007) ובין היערכות המשטרה ללכידתו של סלע והפעולות שננקטו ונועדו לעורר הרגשה מידית של ביטחון ושליטה במצב. כך, השעות שנקפו וחוסר היכולת לחשוף מידע חדש הגבירו את הרצון להגיע לפתרון מיידי (Nystrom, 1977) של האירוע בלכידת הפושע.

אלא שכבר בשעות הראשונות של השידור המיוחד בלט השוני בין בריחתו של סלע ובין דפוס "מרתון אסונות", וניכר הקושי לספק מידע וחומרים ויזואליים שיחברו בין הצופים ובין האירוע. הבריחה, גם אם אופיינית בהפתעה, בחרדה וברדיפה תזזיתית של צוותי התקשורת השונים אחר כל שכיב מידע, לא הייתה אירוע מחריד ובלתי נתפס שכלל אבדן חיי אדם; הדיווח לא הושפע מתכנון מוקדם של גורמי טרור, וצורתו הסמלית התגבשה כבר בסמוך להפצת הידיעה. אמנם מאפייני השידור המאוחר העצימו את המאפיינים הדרמטיים,³ אך הכתבים

התקשו לספק מידע ממשי. העיסוק המרכזי של המדיה הומר ממידע הנושא "ערך חדשותי" ומסיקור מהלך בריחתו – לאזכור פשעיו הנוראים, למהלכי משפטו, להשערות בדבר מסלול בריחתו האפשרי ולפרסום קלסתרוננו כפי שייתכן שיסווה את מראהו. השאלה היכן הסתתר הומר בהעלאת תסריטי אימה אפשריים, ששב לתקוף את קרבנותיו או פרץ לבית והתעלל בנשים הלכודות בו. השר לביטחון פנים הנחה את השוטרים שהמרדף יתנהל "כאילו" כבר תקף לאחר שברח מהכלא" (המהדורה המרכזית של חדשות "ערוץ 2", 25.11.06). שידור התרעות בלתי פוסקות יצר הרגשת בהילות ורחיפות (Nystrom, 1977) שהשתלטה במהירות על חיי הציבור בישראל ופעלה כמיתוס (סימן) שנטען במשמעות קודמת (בארט, 1998) ועיוות והבנה את תפיסת המציאות: "[המיתוס] הופך את ההיסטוריה לטבע" (שם, עמ' 258).

השידור המיוחד של בריחתו של סלע, שלא הכיל מידע חזותי מזעזע, החל מתעצב בדומה ל"אירוע מדיה" (Dayan & Katz, 1992, pp. 1-24) והתרכז בסיקור פעולות המשטרה בשטח. בהגדרתו המונח "אירוע מדיה" מתאר סיקור תקשורתי של אירועים רשמיים מתוכננים שאופיים תחרותי, ממלכתי או טקסי. קטיעת לוח השידורים הרציף ואופי התנהלותו הקנו לבריחתו של סלע ממדים רשמיים ואף חגיגיים. אירוע הבריחה הפך לאירוע המסקר את התנהלות המשטרה. הוא נחשף מזוויות צילום רבות וכלל דיווח פרשני מכמה מוקדי התרחשות במקביל שהשפיעו על עיצובו ושיתפו את הצופים בהתרחשות החברתית שאופייה סימבולי.

אמנם בריחתו של סלע מידי סוהריו לא תוכננה, אלא להפך: הפתיעה את הציבור ואת המדיה, אולם פשעיו והחרדה מפני מעשיו האפשריים, שליוו את החברה הישראלית במהלך שנתיים (1997-1999), תופסים מקום בזיכרון הקולקטיבי. בדומה לכך, גם אופי האירוע בסמוך להימלטות ובעת הלכידה כונן חוויה דרמטית חד-פעמית שנתפסה כבעלת חשיבות חברתית ורגשית. בדומה להגדרת "אירוע מדיה", השידורים, שהעצימו את הרגשת הבהילות, גישרו בין ההתרחשויות בשטח ובין הצופים, כוננו לכידות חברתית ויצרו חווית צפייה משמעותית.

הכתבים, השדרים והפרשנים התנסחו בביטויים שהפעילו את הדמיון, כגון "אנס סדרתי דיסטי", "אנס אלים במיוחד", "אנס סדרתי מסתובב חופשי ברחובות תל אביב" ו"פחד ברחובות תל אביב", שנאמרו בהטעמה דרמטית ומהוססת ולוו במחזות גופניות נבוכות שהעצימו את הרגשת הסכנה. שחזור מסלול הבריחה ששודר שוב ושוב, דילוגו מעל גדר בית המשפט, ריצתו ברחוב צרדי בשילוב עדות של דיירת שצפתה בו מחליף את בגדי האסיר החומים במכנסי ג'ינס – כל אלה ארגנו את התוכנות הדרמטיות שעלו מן המידע:

"[קטגוריות התודעה המובנות] הן תוצר של חינוך שקיבלנו, של ההיסטוריה וכדומה [...] [עיתונאים] עושים סלקציה ומארגנים במבנה את מה שנבחר. עקרון הסלקציה הוא חיפוש אחר הסנסציוני, אחר הספקטקולארי. הטלוויזיה מזמינה דרמטיזציה במשמעות הכפולה של המילה: היא מביימת, בדימויים, את האירוע, מעצימה את חשיבותו, רצינותו ואופיו הדרמטי, הטראגי [...] נחוצות מילים לא שגרתיות [...] כי המילים עושות דברים, מעוררות פנטזיות, פחדים, פוביות, או סתם מצגות שווא" (בורדיה, 1999, עמ' 19-20).

בדומה לאופיו התקשורתי ולאופיו הסמלי של האירוע שנקבע בסמוך להתרחשותו, גם אופיו האידאולוגי, המסחרי והמוסרי נקבע בראשיתו. שידורי הטלוויזיה התנהלו אגב קושי לספק מידע עדכני באשר לבריחה ולהתפתחותה, והכתבים שבו ופנו אל המשטרה, שאף היא התקשתה לספק מידע, ובתוך זמן קצר החלה נוקטת פעולות ראויה חסרות היגיון מבצעי, אך בעלות אפקט חזותי. פעולות השוטרים החלו למלא את המסך, ושידורי הטלוויזיה, בדומה לאבחנתו של פוסטמן, אימצו דפוס בידורי של "דרמה משטרתית": "[...] טענתי כאן אינה שהטלוויזיה מבודדת, אלא שהיא עשתה את הבידור עצמו למתכונת הטבעית להצגת כל התנסות" (פוסטמן, 2000, עמ' 78).

הקשר שנרקם בין התנהלות המשטרה, שהגבירה את השימוש באפקטים חזותיים, ובין התנהלות התקשורת מיקם את המידע החדשותי כמופע בידור שהשפיע הדדית על יחסי התלות שפיתחו שני השדות: "הבעיה אינה שהטלוויזיה מציגה לפנינו חומרים מבדרים, אלא שכל החומרים מוצגים כמבדרים — וזה כבר עניין אחר לגמרי" (פוסטמן, שם). אמנם המידע החדש, שנבע מפעולות המשטרה וסיפק לתקשורת מרחב פעולה וסיקור חזותי ופרשני, סייע לרתק את הצופים ולהשליט את אוירת הסמכותיות, אך פעל גם את פעולתו הקפיטליסטית שנתמכה במופע בידור שריתק את הצופים ורתם את המידע לקטגוריות החשיבה המקובלות:

"בידור הוא אידאל-העל של השיח הטלוויזיוני כולו. לא חשוב מה מתואר או מאיזו נקודת מבט, הנחה ראשונית וחובקת כול היא שהטלוויזיה נמצאת שם כדי לשעשע ולבדר אותנו, ולכן אפילו במופעי חדשות המספקים לנו מדי יום קטעי טרגדיה וברבריוס, הקריינים דוחקים בנו 'להיות עמם מחר' (שם, שם).

התחרות על תשומת לבו של הציבור הבליטה סוגיה תקשורתית נוספת: מידת הרלוונטיות של העיתונות הכתובה בהשוואה למדיה המשודרת. בעוד שמועד

הבריחה אפשר לעיתונות המשודרת לסקר את האירוע מרגע התרחשותו ולהשתלט על לוח השידורים ללא הגבלה, מקומה של העיתונות המודפסת נדחה לבוקר יום א. העיתונות הכתובה, שנאלצה לרחות את פרסום הידיעה ליום א ולפרסם ידיעות שכבר נודעו, אימצה טקטיקה של העברת ידיעות שאינן תלויות בהתפתחויות מידיניות (Tuchman, 1978). תחרות המדיה על "התמקמות בתוך השדה" (בורדיה, 1999, עמ' 53) שינתה את תפיסת הזמן הלאומי מזמן קלנדרי לזמן שנקצב על פי ציפייה בלתי פוסקת להתפתחות האירוע. התוצאה של תחרות התזמון בין העיתון ובין הטלוויזיה הייתה ש"ידיעות אחרונות" אימץ דפוס סיקור דומה: "כדי לדעת מה לומר, יש לדעת מה אמרו אחרים. זהו אחד המנגנונים שבאמצעותו משתרשת ההומוגניות במוצרים שמציעים אמצעי התקשורת" (בורדיה, 1999, עמ' 25). אך כעבור ימים ספורים, בהיעדר מידע חדש, החל העיתון מبدל את עצמו ומפרש את מחדל הבריחה ואת פעולות המשטרה על פי דפוסי ה"מלודרמה החברתית". הרגשת הבהילות שאפיינה את סיקור הבריחה, המידע שהוכפף לדפוסי הו'אנרים הבידוריים ופעולות המשטרה שסוקרו בהרחבה במדיה לא רק שתמכו בעקרון הרייטינג, אלא סימנו היפרדות מוסרית בין האירועים המצולמים ובין התגובה הציבורית שהגיעה לשיאה באירוע הלכידה בערב שבת, 8.12.2006. בדומה לבריחתו של סלע, גם אופי לכידתו פגם ביכולתה של התקשורת המודפסת לספק מידע רלוונטי ולהתחרות על מיקום בולט בשדה התקשורת. הידיעה שהאנס נלכד בסמוך לעיר נהרייה, הצפונית והמרוחקת מאמצעי שידור מידיים, נחשפה בזמן צפיית שיא. הצורך של הטלוויזיה לספק ידיעות מצולמות ולענות על צורכי הסקרנות של הציבור ולהיטות המשטרה לספק תמונות שיעידו על סיומה של הפרשה המביכה הביאו ליוזמות תיעוד לא ממוסדות. השידורים שביטאו הרגשת הקלה, ההיפוך במצבם של השוטרים מ"מפסידנים" חסרי אחריות לגיבורי היום לוכדי האסיר הנמלט והקהל הרב שצבא על תחנת המשטרה בתקווה לחזות בפושע הנמלט – כל אלה עודדו שלהוב יצרים ופריצת גבולות אתיים ומוסריים. האסיר, שצולם בתחנת המשטרה, נחשף באופן משפיל ובניגוד לרצונו בתמונות ששודרו בכל הערוצים ללא הסתייגות וללא ביקורת של הכתבים. הקטגוריות המחשבתיות של התקשורת במהלך השבועיים שקדמו ללכידתו של סלע, כלומר שני הדפוסים הבידוריים המעצימים את הרגשות ואת התחרות בין אמצעי התקשורת השונים, התבטאו בחשיפה לא מבוקרת של האסיר ובפריצת גבולות מוסריים של כל הצדדים המעורבים:

"מופע החדשות, אם לומר זאת בפשטות, הוא מתכונת לבידור, לא לחינוך או להתבוננות או לזיכוכ. עם זאת, אל לנו לשפוט בחומרה יתרה את אלה שעיצבו זאת כך. הם אינם מלקטים חדשות כדי שיראו. הם חייבים ללכת

לאן שהמדיום מוליך אותם. אין כאן מזימה, גם לא היעדר אינטליגנציה, אלא הכרה גלויה בכך ש'טלוויזיה טובה' מצויה בזיקה קלושה למדי למה שהוא 'טוב' באקספוזיציה או בצורות אחרות של תקשורת מילולית, אך בזיקה הדוקה ביותר למראה של דימויים תמונתיים" (פוסטמן, 2000, עמ' 79).

הצדקת ההתרחשויות והיעדר ביקורת חד-משמעית או דיון ציבורי נרחב בהתרחשויות סביב לכידתו של סלע בלטו לנוכח העובדה שסוף השבוע הארוך, שסיפק לעיתון "ידיעות אחרונות" הן זמן לשיקולי עריכה שאינם "להט הרגע" או "אילוץ המדיה", שבלטו משידורי הטלוויזיה, הן כותרות גם זמן רב לאחר סיום התקרית, לא נוצל בידי מערכת העיתון. בחלוף הזמן ועם דעיכת העניין הציבורי במקרה, שאלות אתיות ומוסריות והתרחשויות נלוות, שצפויות היו לעורר דיון ערכי עקרוני, נותרו ללא מענה.

מפיקים דרמה משטרתית

דרמה משטרתית היא ז'אנר ריאליסטי פופולארי, ולכן היא "קטגוריה מחשבתית" נוחה להעברת מידע. שורשיה בסיפורי הבילוש והפשע בספרות הפופולארית, pulp fiction, שהייתה נפוצה באירופה מאמצע המאה ה-19 והודפסה בכריכה רכה, נמכרה בזול והופצה בעותקים רבים. שיאו של ז'אנר הבלש הוא בסדרת "שרלוק הולמס", שכתב ארתור קונן דויל, ובספריה של אגתה כריסטי, שגיבוריה הם הבלש הרקול פוארו ומיס מארפל, שבכישורונם ובהגיגונם הם נחלצים לעזרת המשטרה ופותרים פרשיות סבוכות (Symons, 1972).

ז'אנר הבלש התפתח לדרמת המשטרה מן הסרטים ההוליוודיים שלאחר מלחמת העולם השנייה, סרטים שהמירו את העיסוק בפיענוח מהלכי הפשע ובחשיפת זהות הפושע, כשהם מעמידים בספק את המקצוענות המשטרתית, אל עלילות המעמידות במרכזן את התנהלות המשטרה, המודעת לזהות הפושע, ואשר תפקידה הסבוך הוא להביא ללכידתו. כלומר ז'אנר סרטי המשטרה הוא התפתחות מסוימת של ז'אנר סרטי הבלש, אך הוא נבדל ממנו בעיקר בכך שהוא מייצג את הפרספקטיבה הממסדית.

דרמת המשטרה הקונוונציונלית מאופיינת במבנה נוסחתי קבוע: עלילה ריאליסטית, מדרף אחרי פושע אליס, מתוחכם ומרושע הפוגע בפרטים בחברה, ובאמצעותם – בשלטון החוק ובסדר הציבורי. תנאים אלו מכתיבים את עיצוב העלילה, את הדימויים, את הגיגונם ואת הייצוגים הסטראוטיפיים המוכללים

בה. המסר המועבר לצופים בסיומה הוא חד-משמעי, ותהא זו דרמה מתוחכמת או סבוכה ככל שתהא: הפושע יילכד תמיד, ולכן הפשע אינו משתלם.

מבעד לעלילה הריאליסטית של הדרמה המשטרתית מבצבץ המרחב הסמלי ומדגיש את עיצוב המשטרה כ"כוח מדומיין", התובע פיענוח מידי ותכליתי (בארט, 1998, עמ' 17-29). הוא מתמקם בהרגלי חשיבה אנושית בינארית, המחלקת את העולם לשני כוחות חזקים המתמודדים זה עם זה ללא הפוגה, ומסמל מאבק פנימי אוניברסלי בין כוחות נצחיים: שומרי החוק מכאן ומפיריו מכאן (Brooks, 1991, pp. 55-56).

הצלחתה ההוליוודית של דרמת המשטרה הביאה לשכפולה בסדרות דרמה משטרתית במדיה טלוויזיוניות, כשהסגנון הריאליסטי ועלילתם המציאותית שימרו את דימוי המשטרה הפופולארי. המפורסמות בסדרות מסוג זה הן "המלכודת", *Dragnet*, שעסקה ב-LAPD (משטרת לוס אנג'לס) והופקה לשידור ברדיו (1949-1957) ובטלוויזיה (1951-1959), וסדרות דומות שהופקו בבריטניה, והידועה שבהן היא *Fabian of Scotland Yard* (BBC, 1954-1956). במהלך השנים התגמש הז'אנר: העלילות הפכו סבוכות יותר וחשפו ממדים אישיים בחיי הגיבורים שהתגלו כטיפוסים זעפניים ואפילו מושחתים: *Bergerac* (BBC, 1981-1991) והסדרה האמריקנית *Hill Street Blues* (1981-1987). בשנות התשעים חלה התפתחות ניכרת נוספת שבאה לידי ביטוי בסגנון התזזיתי ובתכנים: הסדרה האמריקנית *NYPD Blue* (1993-2005), שחשפה שוטרים אלימים ומושחתים, והסדרה הבריטית *Prime Suspect* (ITV, 1993-2006), שהעמידה במרכז את הלן מירן בתפקיד המפקדת האלכוהוליסטית ג'יין טניסון.

הידיעה על המחדל המשטרתי בפרשת סלע פורסמה ברשתות הרדיו ביום 24.11.2006, בבוקר יום שישי. תוך זמן קצר נפרץ לוח השידורים של הערוץ השני, כשקהל הצופים נחשף לידיעה כי בני סלע נמלט מידי סוהריו. הכתב לענייני משטרה ארז רותם, שסיקר את הבריחה, נעזר בצילומי שטח בסיסיים שחשפו את בניין בית המשפט ואת הרחובות הקרובים לו והתקשה לספק מידע חדש. הדרמה התעצמה כאשר רותם הדגיש כי למרות הליווי המשטרתי הצמוד, סלע הצליח להערים על השוטרים ולברוח, וכי מפקד מחוז תל אביב ניצב דוד צור מוצא שברירתו של סלע היא "תקלה חמורה".

אלא שלמרות המחסור במידע חזותי, הידיעה הסנסציונית על בריחתו של סלע, שפרצה ללוח השידורים, לא איבדה ממידת האינטנסיביות, הכפיפה את המרחב התקשורתי לתביעות השוק באמצעות דפוס הדרמה המשטרתית, ובכך חשפה תלות הרדית בין השדות השונים, דהיינו בין פעולות המשטרה המתקשרות ובין ערוצי הטלוויזיה:

"[...] המטרה היא לבחון כיצד האילוף המבני שמפעיל שדה זה, שהוא עצמו כפוף לאילוצי השוק, מביא לתמורות, עמוקות בדרך כלל, ביחסי הכוחות בתוך השדות השונים, כיצד הוא משפיע על הנעשה בשדות אלה ועל המיוצר בהם" (בורדיה, 1999, עמ' 76).

השידור החוזר של שוטרים בודדים הסורקים את רחובות העיר ושל עדותה של עוברת האורח שצפתה בסלע פושט את מכנסי האסיר החומים ולובש מכנסי ג'ינס הדגיש את איכותם הוויזואלית הדלה והלא סנסציונית של המידע ושל המחסור במידע.

בשעות הצהריים החלה המשטרה נוקטת פעולות ראווה חסרות היגיון מבצעי אך בעלות אפקט חזותי ותקשורתי פופולארי. מרכזי פיקוד שוכנו באוהלים שהוקמו על מדשאות העיר, כאלפיים שוטרים לבושי מדים ומתנדבים לבושי אזרחית שוטטו בקבוצות ברחובות מצוידים בבקבוקי מים שהעידו על השעות הרבות שהסתובבו תחת השמש הקופחת, פרשים רכבו על סוסים ברחובות הראשיים ובסמטאות, אופנוענים סרקו את הגבעות, ומסוקים חגו בשמי העיר. הממד המיתולוגי של הצילומים סיפק הרגשה של שליטה, כדרכו של מצור מתוקשר. כתבי הטלוויזיה ליוו את המהלכים על הקרקע ובאוויר והתחרו על המידע המצטלם שנחשף במבזקים שפרצו את השידורים, אך באותה עת איברו את עצמאותם והפכו ממדווחים בלתי מעורבים למשווקים פעילים ולסוכנים של פעולות המשטרה:

"הטלוויזיה היא מקום שבו נוצר רושם שהסוכנים החברתיים, על אף שהם שומרים על מראית עין של חשיבות, חופש, עצמאות, ולפעמים על הילה יוצאת דופן, הם לאמתו של דבר מריונטות של הכרח שאותו יש לתאר, של מבנה שאותו יש לחשוף ולהוציא לאור" (בורדיה, 1999, עמ' 41).

במבזק מיוחד בשעה 17:00 סיכמה שוב המגישה קרן מרציאנו את המידע, ובדבריה שולבו שתי כתבות: אחת המסכמת את המידע ששודר במהלך היום (ארז רותם, 44 שניות), ונוספת שבה חשף הכתב משה נסטלבאום את האכזבה מתפקוד המשטרה, כפי שהעלה זאת השר לביטחון פנים אבי דיכטר (40 שניות). בתום יום שידורים שעסק בבריחה, פתחה קרן מרציאנו את מהדורת החדשות של "אולפן שישי" במשפט "האנס הסדרתי בני סלע מסתובב חופשי לאחר שורה של מחדלים בלתי נתפסים שאפשרו לו לברוח מהכלא", הפנתה שאלה אל הכתב לענייני משטרה: "ארז, עד כמה במשטרה מתייחסים לאיש הזה כמסוכן לציבור?", ונענתה בקביעה: "מסוכן ביותר, קרן". תשובה זו פתחה כתבה ארוכה (3.50 דקות) שאותה פתח רותם במילים "על כל מה שקרה ביום המטורף הזה – בכתבה

שהכנתי", ואשר בה שחזר הכתב את אירועי היום, את מסלול הבריחה של סלע, את אמצעי התחבורה המגוונים ששימשו את השוטרים, את הביקורת שהטיח השר לביטחון פנים במפכ"ל המשטרה ואת התנהלות הציבור המבוהל, והעלה את ההשערה כי המשטרה תספק הגנה מיוחדת לשלושת השופטים שגזרו את דינו של סלע שבע שנים קודם לכן. הכתבה הסתיימה ב"שוט פתוח" של מסוק החג בשמי תל אביב.

הכתבה של רותם, כמו הכתבה ששודרה בעקבותיה, ושבה פירט הכתב משה נסטלבאום את "הביקורת הנוקבת" שהשמיע השר לביטחון פנים, שזעם והורה להקים ועדת שתבדוק את "המחדל המביש", סרטטו את הקו הדק והשברירי שנמתח בין מידע הנושא "ערך חדשותי" שהעבירו הכתבים השונים ובין הביטויים הלשוניים והתמונות ששימשו להצגה דרמטית של המידע ולהעצמת האירוע. כתבי החדשות והמשטרה, שהכפיפו את עצמם לתנאים התרבותיים, גררו את הציבור ל"משחק כוחני" שחוקיו נכפו מתוך "אלימות סמלית" שקבעה את היחסים בין המשתתפים השונים:

"אלימות סמלית היא אלימות המופעלת עלינו באמצעות ההסכמה שבשתיקה מצד אלה שנופלים לה קרבן וגם, לעתים תכופות, מצד אלה שמפעילים אותה, במידה ואלה וגם אלה אינם תופסים כלל שהם מפעילים אלימות או סובלים ממנה" (בורדיה, 1999, עמ' 17).

במוצאי שבת הפיקו חדשות "ערוץ 2" משרד מיוחד שכותרתו "המצוד אחר בני סלע", ובו שוב שודרו התמונות המוכרות שנשענו על מאפיינים סמליים מובהקים של התנהלות אירועים ממלכתיים. מרקע הטלוויזיה פוצל לשלושה חלקים: המסך הראשון סיקר את ההתרחשויות במטה המשטרה, כשהכתב ארז רותם משרד ממגרש החניה של "מרחב הירקון", ולמעט חשיפת ניצב אילן פרנקו, הדורש משוטרי הסיור "להפוך כל אבן" כדי לתפוס את האסיר הנמלט, התקשה לספק מידע חדש; המסך השני חשף את רחובות תל אביב בלילה; ובמסך השלישי דיווחו השדרים יונית לוי וגדי סוקניק על ההתרחשויות הלא מתפתחות ואמרו בין השאר כי ככל הנראה ברחובות העיר מסתתר האנס הסדרתי הסדיסטי. כתבה נוספת ששודרה באותה מהדורה הייתה של הכתב אילן לוקץ', שנראה משוטט ברחובות תל אביב, פונה ליושבות בתי קפה ומתעניין ברמת החרדה שהן נתונות בה. כתב המשטרה משה נסטלבאום שידר מן האולפן ודן בתפקודה של המשטרה בפיקודו של מפכ"ל המשטרה משה קראדי ודיווח על החלטתו הזריזה של השר לביטחון פנים אבי דיכטר, שבסמוך לבריחה החליט למנות "ועדת בדיקה" שתחקור את "התקלה הנוראית", וכבר בשעות הערב זימן אליו את המפכ"ל

קראדי והודיע לו כי בכוונתו להקים "ועדת בדיקה חיצונית" שתבחן את התנהלות המשטרה, ואשר בראשה יעמוד האלוף במיל' עמוס ירון, וסגנו יהיה תת-אלוף במיל', קצין משטרה צבאית ראשי לשעבר, מיקי הראל.

בתום שבוע שבו לא נודע כל מידע חדש, שודרה בליל שבת כתבה ארוכה (6.10 דקות) מלווה בצילומי ארכיון ובצילומי אילוסטרציה שבה הזהיר הבלש ארנון גולדמן את הציבור מפני האנס המסוכן והציע דרכי התמודדות במקרה של היתקלות בו.

בשבועיים שחלפו ממועד הבריחה קצב ממד חדש את הזמן. לא המשבר הקואליציוני שהתגלע בעקבות כשלי המלחמה, לא הסכסוך המתמשך בין ישראל והפלסטינים, לא טילי הקסאם המאיימים על תושבי שדרות דרך שגרה ולא חימוש הכור האירני עניינו את החברה הישראלית. בימים שחלפו בין 24.11.2006 לבין 8.12.2006 הייתה החברה הישראלית לכודה ומלוכדת בציפייה דרוכה ללכידתו של סלע.

הייצוג של בני סלע, שגילם בדמותו הסמלית את תמצית הרוע האנושי, אולת היד שגילתה המשטרה באיתור מידע שיביא ללכידתו והסערה הציבורית שהחלה מתפתחת בעקבות רשלנות המשטרה שימרו את דפוסי הדיווח בכפוף לז'אנר הדרמה המשטרתית הקלסית, אך פתחו פתח ליזמים זריזים שניצלו את האירוע כדי לשפר את מעמדם בשדה ולהפיק "הון כלכלי". ההווה הישראלית פעלה בדומה לשינויים שחלו באופייה של הדרמה המשטרתית וביטאה חוסר אמון במערכות הממוסדות, כשהצופים החלו ממלאים את מקום המשטרה ונרתמים למשימת לכידתו של האנס. על פני נתיבי תחבורה ותחנות אוטובוס ברחבי הארץ הופצו 1,500 מודעות הנושאות את תמונתו של סלע, ועליה הפנייה הישירה: "בוא נתפוס אותו יחד, צלצלו 100". הייתה זו יוזמת חברת "מקסימדיה", שמנהליה הודיעו כי החליטו לגלות אחריות ציבורית ולתרום למען הקהילה את הפקת הפרסומות שיזרזו את הלכידה ואת החזרה לשגרה שאחריה. החברה, שהקימה במשרדיה מוקד טלפוני שקישר בין פניות הציבור הרחב ובין המשטרה, גרפה הון סמלי כיוון שזכתה בחשיפה חיובית בכל אמצעי התקשורת המשודרים והכתובים. פעולה זריזה נוספת (ביום שני, 27.11.06), שעודדה את הציבור לסייע למשטרה, הייתה של "קרן פישר", שהעמידה פרס בסך 100,000 שקלים ללכוד. מייסד הקרן, שהתראיין באמצעי התקשורת, נימק גם הוא את המהלכים היחצ"ניים, שנועדו לשפר את מיקומם במרחב, בנימוקים של מעורבות חברתית ותרומה לקהילה: "[...] אנחנו רוצים לומר תודה לאותם אלפי אנשים שמיום שיש נמצאים בשטח ומחפשים את האסיר מבלי שהם מחויבים לכך. לכן החלטנו להעביר למשטרה את הסכום, כדי שהיא תחליט למי היא מעניקה אותו ברגע שייתפס האסיר [...] נציגים

מהקרן ייפגשו עם השר לביטחון פנים, אבי דיכטר, ומפכ"ל המשטרה, משה קראדי, כדי לתאם זאת עמם" ("ידיעות אחרונות", עמ' 7; 27.11.06 ynet). בין אם היה זה הלך הרוח הציבורי שלאחר המלחמה או הדמיון הסמלי לה שתרמו להבניית הרגשת החירום, ובין אם היו אלו התעללויותיו הסדיסטיות בקרבנותיו שהתמקמו בזיכרון המשותף ופרצו במפתיע אל ההווה או החרדה מפני הבלתי צפוי שנתמכה בתסריטי אימה אפשריים, דמותו של סלע לבשה ממדים סמליים של רוע מוחלט, והתקשורת הסתמנה במהירות כמשפיעה מרכזית על האווירה הציבורית ועל הפצת השערות מסמרות השיער. הרגשת הנרדפות של ציבור שלם על ידי פושע נמלט, שהועצמה בשימוש בז'אנרים בידוריים, ותפיסת המציאות כדיכטומית הגבירו את אפקט "הסגירות הרוחנית" שאותה מתאר בורדיה כמשחק של מראות המשתקפות זו בזו עד כדי חוסר יכולת להבחין בקיומן של אפשרויות אחרות.

תגובות הנגד והביקורת על התנהלות המשטרה, על המרחב הציבורי או על התקשורת במהלך התקופה היו מועטות ביותר. הפופולארית שבהן, שהופנתה ישירות כלפי הציבור שנוצר בין פעולת המשטרה ובין חשיפתה בתקשורת, שודרה בתכנית "ארץ נהדרת" ורימזה לקמפיין הפרסום "בואו נתפוס אותו יחד" בשילוב מאפייני התכנית "בשידור חוקר". השחקן דב נבון ייצג שוטר זחוח וניהל דיאלוג לגלגני עם מגיש היוםן אייל קיציס:

אייל קיציס: ניצב וולך, עם כל הכבוד להישגים החשובים האלו של בלולו, הציבור מבוהל. איך זה שעדיין לא תפסתם את בני סלע?
 דב נבון: איך זה שאתה לא תפסת את בני סלע?
 אייל קיציס: מה זה קשור אליי?
 דב נבון: לא ראית את השלטים בחוץ: "בואו נתפוס אותו יחד"?
 אייל קיציס: אני ראיתי את השלטים...
 דב נבון: אז יאללה תתחיל, אנחנו נצטרף.
 אייל קיציס: תרשה לי בכל זאת לשאול: מה אתם כן עושים כדי לתפוס אותו?

דב נבון: בחייך, איך נמצא אותו? אנחנו מחכים שהוא יעשה טעות...
 אייל קיציס: ואתם לא מתכוונים לעשות כלום?
 דב נבון: אנחנו את הטעות שלנו כבר עשינו...

להיטות לספק מידע ולהביא את האירוע לכלל גמר מוצלח (Nystrom, 1977) בכפוף לדפוס בידורי הדגישה את כוחה של התקשורת להפעיל שדות ייצור תרבותי נוספים, לגרום לתמורות ביחסי הכוחות, לעודד יוזמות של גופים הצמאים

לחשיפה תקשורתית ולשיפור מיקומם במרחב. עוד מלמדת טקטיקת הסיקור כי פריצת גדרות בין שדות מובהקים מעוררת סוגיה כלכלית-פוליטית בעלת ממד מוסרי שבו אדון בפרק הלכידה:

"הסכנות הפוליטיות הטבועות בשימוש הרגיל בטלוויזיה נובעות מכך שלדימוי יש תכונה ייחודית, המאפשרת לו ליצור את מה שמבקרי ספרות מכנים 'אפקט המציאות'. היא יכולה להראות ולגרום להאמין במה שהיא מראה. ליכולת הזו להעלות באוב יש אפקט של מוביליזציה. היא יכולה להביא לעולם רעיונות או ייצוגים, אבל גם קבוצות. הזוטות, האירועים והתאונות היומיומיים, יכולים להיטען במשמעויות פוליטיות, אתיות וכדומה, שיש להן היכולת לעורר רגשות עזים, לעתים קרובות שליליים, כמו גזענות, קסנופוביה, פחד, שנאת זרים [...] קונסטרוקציה חברתית של המציאות" (בורדיה, 1999, עמ' 21-22).

כותבים מלודרמה חברתית

המלודרמה היא סגנון הבעה נפוץ באמנות הבמה ובספרות. היא מאופיינת בהקצנת אירועים אקראיים המונעים ממהלכים חיצוניים בלתי נשלטים המפירים את הסדר החברתי ובייצוג דיכוטומי של הגיבורים (Brooks, 1991, p. 54). מבחינה אטימולוגית היא נגזרת מן המילה היוונית "מוזיקה" (melos), והדבר מצביע על כוחה לעורר רגשות ראשוניים, כמו שמחה, עצב, חמלה והזדהות, הנובעים מקונפליקטים בין בני אדם ובין עצמם ובינם ובין סביבתם. עוצמתה הרגשית של המלודרמה מעידה על השאלות המוסריות שהיא מעוררת (Brooks, 1991, p. 53) ועל מהותה האידאולוגית, שכן היא מערערת על תקפותן הרציונלית של קונוונציות חברתיות ועל היכולת האנושית לציית להן (Elsasser, 1987, pp. 51-54; Brooks, 1991, pp. 43-69).

דפוס המלודרמה, שהועתק לקולנוע כבר בראשיתו ועסק בעיקר בקונפליקטים בתוך המשפחה ובעלילות רומנטיות שביטאו את חשיבות שלמותו של התא המשפחתי, התפתח במהלך השנים לתת-סוגות, וביניהן מלודרמה מעמדית ומלודרמה חברתית, שהעשירו את מגוון הקונפליקטים. עם התפתחות המדיום הטלוויזיוני הפך הז'אנר לנפוץ, אך בעיקר בסדרות בסגנון אופרת סבון וטלנובלה, שעיסוקן במשפחתיות וברומנטיקה הוכיח את כוחן במשיכת הצופים, וממילא – בגריפת אחוזי רייטינג גבוהים (Thorburn, 1976, p. 79).

חוקר התרבות קוולטי (Cawelti, 1976, 1991)בחן כיצד הממד החברתי במלודרמה מועצם באמצעות מבעים המעוררים ריגושים. טענתו, שאותה אימץ

מחקר זה, היא שהתוצאה של ההתנגשות האידאולוגית היא שבמרכזה של עלילת מלודרמה חברתית מתרחשת פנטזיה מוסרית שיש לה שתי מטרות עיקריות: המטרה הראשונה – לספק ריגושים שיאפשרו לצופים להבחין בבהירות בין התרחשויות מקומיות-אקראיות ומרושעות הנובעות ממצייאות חברתית משתנה ובין מהותו הכללית, הקבועה, הצודקת והמיטיבה של העולם (Cawelti, 1976, p. 54; 1991, p. 33); והמטרה השנייה – לבסס את החשיבה הדיכוטומית בין ראוי ובין שגוי, ביסוס המאפשר לצופים למקם את עצמם ביניהם במעין סטטוס-קוו המעורר סיפוק והנאה (Cawelti, 1976, p. 64). תנאים אלו יוצרים זיקה בין תפיסת התנאים המציאותיים של ההתרחשויות ובין ציפייה לסיומן כתוצאה מפעולה אקראית אך מיטיבה.

מועד הבריחה של סלע, שכפה עמדת נחיתות על העיתונות המודפסת ועל היכולת לספק מידע בהול וראשוני, הדגיש את חוסר השוויון בשדה המדיה. הקושי של העיתון לבדל את אופי פרסום המידע התבטא בשימוש בכולטות חזותית ומילולית. הכותרת "הפחד חוזר אל הרחובות: מדרך חסר תקדים אחר האנס בני סלע" ("ידיעות אחרונות", 26.11.06) הודפסה באותיות לבנות על גבי רקע שחור; במחציתו השמאלית של עמוד השער הודפסה תמונתו של סלע לבוש בגדי אסיר ונושא מספר אסיר כפי שצולם בידי שב"ס; במחציתו הימנית הודפסו שלוש כותרות בנות מילה בודדת שהודפסו בצבע לבן על גבי רקע אדום, ומתחתיהן כותרות משנה שהודפסו בצבע שחור על גבי רקע צהוב. הכותרת הראשונה ביקרה את התנהלות המשטרה ("המחדל"), וכותרת המשנה הציגה את המאבקים הפנימיים בין הגורמים הרלוונטיים לבריחה וללכידה ("חילופי האשמות בין השב"ס למשטרה. כבר עתה ברור: האסיר המסוכן הובל ללא אזיקי רגליים. חבריו לתא: הוא התרברב שיש לו 'מסמך מזויף'"). בכותרת האמצעית שתיארה את המרדף נכתב "המצוד", ובכותרת המשנה – "אלפי שוטרים הוזעקו מרחבי הארץ כדי להשתתף במרדף. במשטרה טוענים: ככל שהזמן חולף, הסיכויים ללכוד אותו פוחתים – הוא ייתפס בעזרת מידע מהציבור". בכותרת התחתונה, שעסקה באווירה הציבורית המתפתחת, נכתב "החרדה", ובכותרת המשנה – "אביה של אחת הנאנסות: הפצעים שלנו נפתחו מחדש, כמה נשים עוד צריכות להיפגע עד שכן המוות הזה ייתפס? עלייה דרמטית בפניות לקווי החירום". שלוש הכותרות, שהיוו שלושה צירי עיסוק בפרשייה, פורטו בעשרה עמודים נוספים (עמ' 3-14), ולמעט עמ' 2-3, שעסקו בנושאים מדיניים, החלק החדשותי של העיתון עסק בסיקור מהלכי הבריחה, כשליה ותוצאותיה.

למרות שהעיתון הופץ למעלה משתי יממות לאחר הבריחה, ובניגוד לטענתו של פוסטמן (פוסטמן, 2000, עמ' 20-31) כי קיים הבדל מהותי בין טבעה הטכנולוגי והבידורי של הטלוויזיה, המספקת דימויים חזותיים שטחיים, ובין

התקשורת הכתובה, המספקת עומק מחשבתי, ובסתירה לחלוקתו הבינארית של מקלוהן (McLuhan, 1994), התופסת את העיתונות המודפסת כאינטלקטואלית – העיתון הקדיש את עמודיו המרכזיים למידע שפורסם בסמוך לבריחה: מחצית עמוד לשחזור מסלול הבריחה (עמ' 5) ולקלסטרונג האפשרי של סלע (עמ' 6), ומחצית עמוד נוספת לביקורת על תפקוד המשטרה בעת בריחתו ולאופן החיפוש. תגובותיהם של בני המשפחות של קרבנותיו נדחקו לעמודים האחרונים (עמ' 12-13), וכך גם דברי פסיכיאטר שהזהיר את הציבור מפני התנהגותו האלימה של סלע (עמ' 11).

אם ביום הראשון לפרסום המידע התקשה העיתון לייצב את מעמדו בשדה התקשורת ולהתמודד עם תחרות התזמון, הרי שכבר למחרת (27.11.06) אומץ ז'אנר המלודרמה החברתית, ששימשה קטגוריית חשיבה נוחה להעברת המידע העיתונאי הן בסגנון החזותי הן בתכנים שסופקו לקוראים. בחלק התחתון של עמוד השער פורסמה תמונת שוטרים לבושי מדים שרוצים מנומנים על מדשאה לצד קיר מוצל, ובתחתיתה הכותרת "המרדף בעיצומו". כותרת המשנה באותו עמוד הייתה "האנס בני סלע עדיין מסתובב חופשי. למשטרה אין קצה חוט, אבל השוטרים אופטימיים וממתינים בכיכר רבין בתל אביב". שמו של עורך העיתון, רפי גינת, הופיע בתחתית העמוד בכותרת לבנה על גבי רקע אדום במסגרת קטנה, מתחת לשמו הופיעה כותרת בשחור על גבי לבן "משטרע", ובפתח המאמר נטען כי "המשטרה הזאת שלא יודעת לשמור על פושעים מסוכנים ולא יודעת למצוא אותם, יודעת לעומת זאת לספר סיפורים ולזרוק אשמה על אחרים". עוד נכתב כי הבריחה חשפה את המשטרה בשיא קלונה וחדלונה, כיוון שהאסיר הבודד אינו זוכה לעורף של "העולם התחתון", ולכן הבחירה לחפש אותו בסיוע מסוקים, סוסים ואופנוענים מצביעה על חוסר האונים של המשטרה. דפוס המלודרמה, שמטרתו לעורר סיפוקים מידיים ורגשות מנוגדים, הסווה את המחסור בידיעות אקטואליות, ובכפוף לטענתו של קוולטי על מהותו הכללית המיטיבה של העולם הנפגמת מהתרחשויות אקראיות ומרושעות המבססות חשיבה דיכוטומית, העתיק העיתון את מרכז הכובד מסיקור מאמצי הלכידה להתמקדות מוגברת בביקורת על התנהלות המשטרה, לסימונה כגורם הרע הפוגע בשלום הציבור, ומנגד לסימון העיתון כגורם הדורש את טובת הציבור.

הטון הרגשני, שאפיין את הכתיבה וביטא את התפיסה הדיכוטומית שבין הציבור חסר האונים ובין המשטרה חסרת האחריות, חזר בעמ' 6, כשהעיתונאי בוקי נאה קבע שהשוטרים "תפסו שמש במקום את האנס", וכי "המצוד הפך לקייטנה". נאה תיאר כיצד השוטרים "[...] ישנים על מדשאות, יושבים בבתי קפה ואוכלים סושי או מטיילים ברגל לאורך חלונות הראווה", והוסיף ש"בני סלע עשה צחוק מהמשטרה, והיא במחדליה החזירה את הפחד לרחובות תל אביב".

בגיליון יום שישי של "ידיעות אחרונות" (1.12.06), שבוע לאחר בריחתו של סלע, הודגשה ביתר בהירות מגמת העיתון לסמן את המשטרה כגורם הפוגע ומזלזל בשלום הציבור, ואת העיתון – כגורם הדורש את טובתו. בעמ' 4 של דפי החדשות הופיעה כתבה קצרה שסיקרה שוב את מסלול בריחתו של סלע, אך גם החלה לאמור את העלויות הכספיות שהשקיעה המשטרה בחיפוש אחריו. בכותרת עליונה ובולטת בצבע שחור על גבי לכן נכתב "שבוע בלי קצה חוט", ובכותרת המשנה נכתב "כל יום חיפושים אחרי האנס הסדרתי עולה למשלם המסים מיליון שקל. הערכת המשטרה: סלע עדיין בתל אביב או במרכז וייתכן שגידל זקן".

האופי המלודרמטי של דיווחי העיתון עורר את "תגובות הנגד" (29.11.06) שתאמו את מאפייני העיתון והמשיכו את ביקורתו על התנהלות המשטרה. קריקטורה שהופיעה באתרי אינטרנט אחדים העתיקה את מבנה המדור השבועי הפופולארי "איפה הילד"⁴ במאפייני הצורניים ובתכניה. שם המדור ("הציור השבועי לילד") וכותרת המשנה ("איפה בני?") נכתבו בצבע ובגופן זהים למקור, אלא שבמקום קריקטורה, הופיעה במסגרת מפת הרחובות הסבוכים של גוש דן הצפוף, ובתחתית העמוד, במקום חידה הופיע הטקסט הביקורתי: "בבוקר יום שישי אביבי יצאו שני שוטרים גיבורים וחברם בני השוכב המסוכן, לטיול בתל-אביב הגדולה. אך אבוי, לפתע נעלם בני החרמן הקטן מעיניהם של השוטרים הגיבורים. ילדים, עזרו למשטרת ישראל למצוא את בני הסוטה השוכב ברחובות תל אביב. צבעוהו בצבעים יפים, ושלחו למשטרה. בין הפותרות נכונה תוגרל טראומה לכל החיים".

הבחירה בדפוס המלודרמה כטקטיקה – שראשיתה תגובה תחרותית והעצמת המעמד בתוך השדה במהלך ימי הבריחה, והמשכה סימון המשטרה ככוח הרע ("משטרע") וסימון הציבור כחלש וחסר אונים לנוכח התנהלותה – התעצמה כשבוע לאחר הבריחה לנוכח התרופפות העניין הציבורי בו. ב"המוסף לשבת" פורסמו שתי כתבות ארוכות שהצביעו על הגמישות שמספקת הבחירה בדפוס המלודרמה. הכתבה האחת, שסימנה את שינוי הטקטיקה, הייתה עדות של קרבן האונס הראשון שביצע סלע. בחלקו השמאלי של עמוד השער, מתחת לכותרת הכתובה באותיות לבנות ומוכתמות, ולצדן משולש צהוב שעליו "בלעד" בכיתוב שחור, הוצגה תמונתה המבויתת של צדודית אישה חובשת כובע שחור המסתיר את מרבית פניה, לחייה רטובה מדמעות, והיא לבושה בגד כהה המתמזג ברקע השחור שממנו בולטות אצבעות נשיות מטופחות, משוחות באדום; כל אלה מסמלים את הפגיעה בצעירה. בתחתית התצלום ובכפוף לכוחה של המלודרמה לקטב את תפיסת העולם בין כוחות הרוע והטוב, נכתב "לא יכולתי לעשות כלום, הייתי כמו גרגר קטן", ובכותרת משנה צוין כי האירוע התרחש לפני עשרים שנה, כשסלע היה בן 15. אל תיאור ההשתלשלות הפטאלית של העניינים, שהיא

מסימני ההיכר של המלודרמה החברתית, לוותה האשמה של המוסדות: "אם מישו היה מאמין לי אז, אולי היה אפשר למנוע את מה שקרה לבנות אחרות". אזכור הכתבה הנוספת במוסף הופיע בראש עמוד השער, סמוך לתמונותיהם של הידוענית עלמה זק, כוכבת התכנית "העולם הערב", של תא"ל גל הירש, אוגדנר במלחמת לבנון השנייה, ושל הילה נחשון, כוכבת שניפרדה מבן זוגה הכדורגלן. הרחף לחדש את העניין הציבורי ולצבור רייטינג היה המניע לאמץ את דפוס המלודרמה החברתית שעורדה ביטוי רגשני ותפיסה דיכוטומית של הקיום (Thorburn, 1976, pp. 77-94). דפוס זה אפשר לעיתון להתנסח בכולטות חזותית, שהעצימה אמצעי מבע באופן שפישט את הטקסט הכתוב, עורר ריגושים מידיים, אך בעיקר טשטש את המחסור בידיעות אקטואליות. פרסום תכנים שלא חייבו מעקב אחר דיון עקרוני או התפתחויות אקטואליות של האירוע עורר תגובות רגשניות, כגון דחייה וחמלה, ששמרו על מתח ועניין מתמשכים. אלה היו עשויים להיגרע מן העיתון בעקבות תנאי האירוע ודעיכת העניין הציבורי בו.

הלכידה: משמחת ניצחון לסוגיה אידאולוגית-מוסרית

בערב שבת, 8.10.2006, לאחר שהסתיימה מהדורת חדשות מרכזית שבה הושמעה הידיעה המאכזבת כי האנס הסדרתי הסדיסטי עדיין מהלך חופשי, ודקות ספורות לפני שהרשתות המרכזיות עמדו לשדר את תכניות הבידור של זמן צפיית שיא, שב והופיע על המסך השדר אהרון ברנע והודיע "אפשר לנשום לרווחה". בני סלע נלכד כפי הנראה במחסום משטרה שהוצב בצפון המדינה. לאחר שבועיים שבהם הנושא לא איבד ולו מעט מן העניין הציבורי בו, ובדומה לשיאו של אירוע מדיה המכוון לשותפות חברתית סמלית, נפרץ השידור הרציף לטובת הניסיון לאתר את מקום הלכידה וללקט מידע על מהלכה. באמצעות המידע שהחל לזלוג אל אמצעי השידור באופן לא רשמי, נודע כי האנס נלכד בסמוך לעיר נהרייה, המרוחקת מאמצעי שידור מידיים ומיכולת לבסס את החדשות.

ובכל זאת, למרות הצורך בהחל של אמצעי התקשורת להיות זמינים ולספק מידע מידי ולמרות להיטותה של המשטרה לספק תמונות שיעידו על סיומה של הפרשה המביכה, פריצת השידור ששידר הכתב הצפוני יוסי מזרחי מפתח תחנת המשטרה בנהרייה, כשהוא מוקף בהמון של סקרנים, התארכה אך לא סיפקה מידע חד-משמעי. רק סמוך להגעתו של מפכ"ל המשטרה רב-ניצב משה קראדי אל תחנת המשטרה הצפונית אושרה הידיעה לשידור.

בכפוף לדפוס הדרמה המשטרתית, המציגה את הכוחות הטובים השומרים על הסדר הציבורי מפני השתלטות הפשע המרושע, עקבו השידורים אחר המפכ"ל

שווידא אישית כי האסיר הוא אכן הפושע הנמלט ואישר את שידור ההודעה. המפכ"ל צולם מגיע אל המקום, על אף שלמעלה משעה קודם לכן כבר אימתה קצינת נוער מקומית את הזיהוי על פי תמונתו של סלע וגבו המצולק. קראדי, שביקש להפוך את התמונה על פיה, לשמר את ייצוגה ההרואי של המשטרה בטלוויזיה ולשנות את מעמדה ממושא ללעג העיתונות המודפסת לגיבורה עממית, כשל במלכודת האינסטרומנטליזציה, מכיוון ששיקוליו המקצועיים הוכתבו בידי החשיבה "להיראות טוב על ידי העיתונאים" (בורדיה, 1999, עמ' 13). במסיבת עיתונאים שערך במקום וששודרה בכל אמצעי השידור אמר: "הציבור בישראל יכול להיות בטוח ורגוע [...] נפגשתי עם בני סלע. הוא נרגש מעצם מעמד התפיסה. הוא לא מדבר, והוא נראה כפי שאתם מכירים אותו בתמונות. הוא לא גידל זקן ונראה בדיוק אותו דבר". המפכ"ל התנהל כידוען פופולארי, סיפק את פרטי הלכידה, העצים את תפקודה של המשטרה והחסיר את מקומם המרכזי של תושבת נהרייה הערנית שהבחינה בסלע והביאה ללכידתו וכן של הזיהוי המוקדם של הפושע בידי קצינת המשטרה המקומית. גם השר לביטחון פנים אבי דיכטר שיבח בפני המצלמות את עבודת המשטרה והצביע על הקשר בין האירוע ובין עיצובו כ"דרמת משטרה", כשתיאר את הלכידה כמציאות העולה על כל אפשרות של בימיו.

הלכידה, שסיפקה את הפתרון והסגירה של האירוע (Nystrom, 1977), אמצעי התקשורת שביטאו את הרגשות ההקלה וההיפוך במצבם של השוטרים מחסרי אחריות מקצועית לגיבורי היום לוכדי האסיר הנמלט – כל אלה הניעו שלהוב יצרים ופריצת גבולות מוסריים. כאמור, בעת שהותו של האסיר בתחנת המשטרה הוא הוכה וצולם באופן משפיל ובניגוד לרצונו בתמונות ששודרו עוד באותו הערב בכל הערוצים ללא הסתייגות. הופעתו של קראדי בתקשורת, שהייתה מקצועית, סמכותית ורהוטה, תפקדה כתת-סימן לסימן המסורתי (בארת, 1998, עמ' 34-36), ובכפוף לדפוס הדרמה המשטרית סיפקה את ההסבר לאלימות ולפריצת הגדרות האתיות שהתקבלה כמובנת מאליה. ההכניה האידאולוגית המלאכותית הוצגה כטבעית. המשטרה סומנה ככוחות הטובים, והפושע סומן כתמצית הרשע. הסימנים החד-ערכיים הללו, הנגזרים לכאורה מהוויה "טבעית", הם למעשה מיתולוגיים, כי הם מסמנים את פעולת הלכידה של הפושע בידי המשטרה כספונטנית, כבלתי ניתנת לריסון, ולכן גם כמובנת ואף מוסרית.⁵

במוצאי שבת, במהדורת חדשות סוף השבוע שגרפה 28.6 אחוזי רייטינג, שודרה כתבה מסכמת (4.53 דקות) שבה שחזר הכתב יוסי מזרחי את מהלך הלכידה של סלע.⁶ הכתבה, שהכילה את כל מאפייני הדרמה המשטרית, נפתחה בצילום ידיו האזוקות של סלע הישוב בניידת המשטרה, ועליהן נכתבה כותרת בצבעי שחור-אדום: "בני סלע – סוף המרדף". רצף של "שוטים" קצרים שצולמו

בתחנת המשטרה הציגו את סלע עומד בין שני שוטרים המאלצים אותו להיחשף אל הבזקי המצלמות. קולו של סלע, שנשמע מתלונן שהוא מתקשה לנשום בגלל המכות שקיבל, נערך עם חיתוכים לתקריבי רגליו האזוקות וידיו האזוקות המסתירות את פניו. מזרחי, שליווה בקולו את הכתבה, תיאר כיצד לאחר שסלע "העמיד מדינה שלמה על הרגליים", השוטרים ומיליוני אזרחים יכולים כעת לנשום לרווחה: "סלע נמצא מאחורי סורג ובריח". תיאור יומו האחרון של סלע כאדם חופשי נמסר בטון דרמטי ובזמן הווה: "הוא מגיע לפרדס חנה [...] הוא עושה עצירה [...] סלע עולה במדרגות [...] סלע מבקש [...]". המסך פוצל בין תיעוד ההתרחשויות ובין מפת הארץ שעליה סומן מסלול הבריחה, כשבתחתית המסך מצוינים ברקע אפור שעת הבריחה, כותרת ההתרחשות ועיבוד תמונתו של סלע האזוק. בכתבה גם שובצו קטעי אנימציה דיגיטלית שהמחישו את המרדף ואת פעולות המשטרה. בעת שחזור "תחנות" הבריחה שילב מזרחי בתיאוריו את עדויותיהם של האזרחים שזיהו את סלע, ושוטרי המרחב הצפוני ומפקדם נרתמו למלאכת השחזור הטלוויזיונית בהמחישם את הפעולות המבצעיות שנקטו. לקראת סיום הכתבה, שתיעדה את סגירת האירוע, נראה מפכ"ל המשטרה כפי שצולם במסיבת העיתונאים, וסביבו שוטרים רבים לבושי מדים כחולים, אומר: "הוא יוחזר חזרה אל בין כותלי בית הכלא, המקום שראוי בו הוא יהיה". השר לביטחון פנים אבי דיכטר, שצולם אף הוא מוקף בשוטרים, אישר את הרטוריקה הבידורית שליוותה את ההתרחשויות כשאמר: "גם אם היו לוקחים במאי שיביים את התפיסה של בני סלע, אני מסופק אם היו מצליחים להרכיב קבוצת אנשים כפי שבפועל תפסה אותו".

היעדר הביקורת על ההתרחשויות סביב לכידתו של בני סלע או היעדר דיון ציבורי נרחב בהן בלטו, כאמור, לנוכח העובדה שסוף השבוע הארוך יכול היה לספק לעיתון "ידיעות אחרונות" זמן למחשבה נוספת ולשיקולי עריכה שונים מאלה הפועלים ב"להט הרגע", כמו אלה שאפיינו את התקשורת המשודרת. אולם העיתון שב ואימץ את הגישה הסנסציונית והמציצנית שאפיינה את שידורי הטלוויזיה, התעלם מן ההשלכות המוסריות וחשף את אותן התמונות, את אותן העדויות ואת אותה השתלשלות ההתרחשויות. ביום א, 10.12.2006, מתחת לכותרת צרה שבה נכתב כלכן על גבי אפור "אל-קאעידה מתבסס בלבנון", הודפסה כותרת גדולה בצבעי לבן על גבי שחור, "האנס בני סלע ל'ידיעות אחרונות' לאחר לכידתו", ובצד שמאל נכתב באותיות ענק לבנות על גבי רקע אדום "חשבתי שיתפסו אותי מהר יותר".

שוב, בעוד הטלוויזיה מאמצת את דפוס הדרמה המשטרתית, העיתון בידל את עצמו באמצעות דפוס המלודרמה החברתית שסימנה את המשטרה ככוח הפוגע בציבור. מתחת לכותרת בצד ימין של העמוד הופיעה תמונתו של סלע כשפניו

מכווצים מכאב, ועליה עיגול צהוב, ועליו כיתוב בשחור: "סוף המרדף". גם הפעם הציע העיתון שלושה צירים של התייחסות לפרשייה באמצעות ציטוטים של סלע. הכותרת הראשונה התייחסה למחדל המשטרה: "הבריחה, הייתה לי הזדמנות, אז ניצלתי אותה". הכותרת השנייה השיבה לדמותו, שגילמה תמצית של רוע מופשט, את הרכיב האנושי: "הסיבה, כולם שאלו איפה אני, אבל אף אחד לא שאל מדוע ברחתי". הכותרת השלישית הצביעה על מידע שהוחמץ, למרות שלכאורה היה בהישג יד, כשהמשטרה שקעה במופעי ראוות תקשורתיים: "המכתב, בתחנת הרכבת בבנימינה השארתי ביום הראשון מכתב לעמוס ירון, ושם כתבתי לו כל מה שעשוי לי".

"ידיעות אחרונות" בחר להציג את הלכידה דרך עיני האנס, אלא שבציטוט דבריו של סלע הוא אמנם מנגח פעם נוספת את המשטרה, אך חושף את חולשתו, שכן גם הוא, בדומה למשטרה, לא גילה את העקבות שהותיר אחריו סלע ולא פעל כ"עיתונות חוקרת", אלא הסתפק בהתנהלות מלודרמטית, הפותחת פתח להמשך עיסוק בפרשה ולהגברת מכירות העיתון במשך תקופה נוספת. בהתאמה לגישתו של בורדיה, המדיה בכללותה, המשודרת והמודפסת, העדיפה להתרכז בדימויים חזותיים סוחפי רגש ומגבירי מכירות, ובכך פגמה בתפקודה ובשירות שיכלה לספק לאזרחים:

"כשמדגישים את הזוטות, כשממלאים את הזמן הנדיר הזה בריק, בלא-כלום או בכמעט-כלום, מרחיקים את פיסות המידע הרלוונטיות שהאזרח זקוק להן כדי למצות את זכויותיו הדמוקרטיות" (בורדיה, 1999, עמ' 18).

בשלושת הימים שלאחר מכן, חדשות הערוץ השני לא הפחיתו את מידת העיסוק בסלע, אך עדיין שימרו את הדפוס הפופולארי שנקטו עם היוודע דבר הבריחה. בערב יום א', 10.12.2006, חשף גדי סוקניק מידע חדש שעסק ברובו בשאלות היכן הסתתר בימי הבריחה, כיצד כלכל את עצמו, כיצד נע ברחבי הארץ למרות תמונתו שהופצה ברבים, וכיצד חיפושי המשטרה הקדחתניים בכל רחבי הארץ רק הדגישו בדרמטיות עד כמה הייתה המשטרה קרובה להניח את ידה עליו, עד שלבסוף סגרה עליו והביאה ללכידתו. גם ביומיים שלאחר מכן שימרו שידורי החדשות את מבנה הדרמה המשטרית הקלסית, כשרק כתבות בודדות עסקו במצב הגופני השפוף של סלע כשנמצא ובסימני האלימות הגופנית שניכרו בגופו ובפניו בגלל התעללות השוטרים בו. הפושע נלכד, ואתו ובכפוף לדפוס הדרמה המשטרית, תם העניין באירוע.

להבדיל משידורי הטלוויזיה, העיתון המשיך לעסוק בסלע לאחר שכבר נלכד: הוא תיאר את תנאי כליאתו, כאילו הם מצדיקים בדיעבד את בריחתו,

והמשיך לעשות שימוש בדפוסים שגם אם הופנו נגד המשטרה, הוגמשו לטובת עירור רחמים כלפי הפושע. ואולם רק לכאורה יצא העיתון נגד האופן שצולם סלע, מכיוון שבמהלך שלושת הימים הבאים חשף את נטייתו הכלכלית כשחזר ופרסם את תמונות השוטרים האוחזים בסלע בניגוד לרצונו. בעמוד השער ביום ב, 11.12.2006, התנוססה התמונה שמעליה בכיתוב לבן על גבי רקע אפור: "בושה". מתחתיה הייתה הכותרת "כך לא מתנהגים אפילו לאנס השפל ביותר: שוטרים בחדר החקירות הכריחו את בני סלע להצטלם בתנוחות משפילות". ביום המחרת, יום ג, 12.12.2006, שובצה תמונה דומה בצד שמאל, ובה נראה שוטר אוcho בצווארו של סלע, ושלושה שוטרים נוספים מניחים את ידיהם עליו. בצדה השמאלי של התמונה בעיגול צהוב נכתב באותיות שחורות "בלעדי", ובצד ימין של התמונה נכתבה כותרת בלבן על גבי אדום: "הוא בדינו". מתחתיה היה הכיתוב "שוטרי נהרייה מצטלמים למזכרת עם בני סלע, זמן קצר לאחר מעצרו ולפני הצגתו לתקשורת". משמאלה של התמונה על גבי רקע אפור שובצה תמונתה של אמו של סלע, ובאותיות לבנות נכתב "חשבתי שהוא כבר מת". בכותרת המשנה המגמתית נכתב "שבועיים שתקה רבקה סלח, אמו של בני סלע, אבל התמונות של השוטרים עם בנה שברו אותה", וכן "סתם הפחידו את הציבור, בסך הכול הוא ניסה לשרוד. ומה עשו ממנו? מפלצת". השימוש בביטויים "מצטלמים למזכרת" ו"הצגתו לתקשורת" ותגובתה של האם מטעינים את דימוי השוטרים במידע הסותר את מעמדם כאנשי חוק האמונים על שמירת הציבור ומרמזים על דימוי אחר שלהם: ציירי גולגולות תאבי פרסום. במקביל סלע מצטייר כקרבן של המשטרה ולא כאנס סדיסטי שפגע בנשים רבות, וביניהן נערות צעירות.

השימוש המוגבר בתמונה המציצנית, שהעיתון עצמו יצא נגדה, היה לא יותר מאמצעי מסחרי סנסציוני. ראייה לכך היא הריאיון עם אמו של סלע שפורסם במוסף "24 שעות" באותו יום. יותר ממחצית העמודים במוסף (עמ' 6-9) הוקדשו לחזרה על התוכן המלודרמטי ("רק אימא תבין אותי") ולשתי תמונות שכל אחת ואחת מהן השתרעה על פני כמעט עמוד שלם: באחת נראתה אמו של סלע משפילה מבט ואוחזת בראשה, ובאחרת נראה סלע כשפניו מיוסרים, ידיו אזוקות, ושלושה שוטרים אוחזים בו בגאווה. השימוש המלודרמטי בתמונות חזר לאורך השבוע וסייע לעורר עניין נוסף בפרשייה שכבר הסתיימה.

החשיפה המוגברת לתמונות הסנסציוניות של סלע האזוק והמיוסר, ששימשו אמצעי להגברה של הרייטינג ושל תפוצת העיתון, עוררה תגובות רגשיות סוערות בקרב הציבור. הידיעה כי הוכה לאחר לכידתו ופרסום הריאיון הרגשני עם אמו הסיטו את העניין מהיותו פושע נמלט, מפשעיו ומקרבנותיו, והציבו את אישיותו האומללה במרכז ההתעניינות. הפושע האלים והסדיסטי הוצג כקרבן של חברה מרושעת שהפעילה נגדו מנגנונים אלימים ואטומים. באמצעות דפוס המלודרמה,

שתכונתו היא לעורר רגשות, טשטש העיתון את ההבחנה בין סימן ומסומן, בין פושע ומשטרה, בין אנס וקרבתן, ובכך ערער גם את תקפותו המוסרית של המידע (Brooks, 1991, pp. 53-55) ואת ההבדל בין ראוי ובין שגוי. מהלך זה פעל את פעולתו על האוחזים בשתי גישות מנוגדות: על אלו שראו בסלע קרבן של החברה ועל אלו שראו בו פושע, שהיחס אליו אינו מותנה בחוק ובמשפט דמוקרטי.

התמונות המרגשות שיצרו "אפקט מציאות" והמלאכותיות שהובנתה כנדמית לטבע פעלו את פעולתן גם בשדות משיקים. אנשי רוח התקשו לגנות את התנהגות המשטרה והשתעבדו לדיכוי הסימבולי שהשליטו אמצעי התקשורת, ובכך ביטאו את הרס הנורמות הייחודיות לשדות שאליהם הם משתייכים, תוך כדי כך שהם מכפפים את עצמם ללא התנגדות להתנהלות הפוליטית והמוסרית, שהיא תוצאת החוק הכלכלי ואילוטי הרייטינג.

דוגמה לכוחם של הז'אנרים הבידוריים להשפיע על דעת הקהל ולפרוץ את הגדרות המובהקות בין השדות ובין העמדה שמומחים משדות משיקים מבקשים לתפוס בשדה התקשורת הופיעה ביום ד, 13.12.2006, במדור "דעות אחרונות" ונשאה את הכותרת "לא מתבייש" מאת פרופ' אביעד קליינברג, שלצד שמו נכתב "מגיע לו". קליינברג הזכיר את תמונת השער הסנסציונית שתוארה לעיל ואישר את המהות המלודרמטית ואת הבעיה המוסרית העולה ממנה. להבנתו, "אכן יש משהו משפיל" בצילום של אסיר חסר אונים הנתון בידי אנשים חסרי לב. הוא אישר שכפרופסור בפקולטה למדעי הרוח, הנתפס כ"פה נפש", הוא אמור להזדעזע ממנה, "אבל מה אומר לכם? משום מה, השד יודע למה, אני לא מצליח להזדעזע, אפילו להתבייש איני מצליח". להצדקת עמדתו קליינברג מזכיר כיצד טען בעבר כי לגבי יגאל עמיר, רוצחו של יצחק רבין, "לא חלה עלינו החובה לנהוג בו בכבוד, לחוס על רגשותיו, להתחשב ברצונותיו".

בשבועיים שלאחר הלכידה המשיך העיתון לסקר את האירוע, אך הפעם, לאחר שהשקט שב אל הרחובות, הפך העיתון את הקערה על פיה והטעין את דפוס המלודרמה שבה דבק בתכנים סנסציוניים. העיתון סימן את סלע קרבן של כוחות רשע ואטימות, ואת בריחתו – כלגיטימית מכיוון שהייתה תוצאת יחסן של החברה ושל המשטרה אליו. החברה, שהייתה לקרבן של הפושע, והמשטרה, שביקשה ללכוד אותו, תוארו ככוחות עצומים, מזניחים וראויים לגינוי. העיתון בחר להציב את סלע, האנס הסדיסטי שהפיל את חתנו על החברה הישראלית גם בתקופה שקדמה למאסרו הראשון וגם בתקופת בריחתו, קרבן. בכתבה הנוספת שהופיעה במוסף בכותרת אדומה ובולטת ("סלע המחלוקת") תוארו מצוקותיו של בני סלע האדם. הכתבה, שנפרסה על פני תשעה עמודים (עמ' 38-46), הכילה את תמונות הלכידה המשפילה, את תמונתו כפצוע ומאושפז בבית חולים לאחר שהותקף ונדקר בידי אסיר אחר ואת תמונת הפרופיל שלו שמילאה עמוד

שלם, ובה הוא נראה כנער תמים ופגיע, ובתחתיתה הפרשנות: "בני סלע. גורם בסנגוריה: אם חלק קטן ממה שכתב בעתירותיו נכון, בריחתו לא יכולה להפתיע". כעבור שבוע, במוסף "סוף השבוע", חשף העיתון שלא אידאולוגיה כי אם סנסציה הניעה את הדפוס הבידורי כשפרסם ריאיון בלעדי עם סלע. ושוב, את הכתבה עיטרו תמונות רבות, ושתי המרכזיות שבהן הן סלע עם השוטרים הלוכדים (חצי עמוד) ותמונת פרופיל נוספת (עמוד שלם), ובה עיניו של סלע נראות עצובות ומושפלות. ביום ה, 28.12.2006, פרסם העיתון שלושה עמודים מלאים שכותרתם "גם לו מגיע להתחתן". הייתה זו כתבה המתארת נשים המעוניינות בקרבתו של סלע ואשר החלו שולחות לו "מכתבי תמיכה והערכה", ובהם ביטוי למשיכה המינית ולרגשות הרומנטיים שהן חשות ומרגישות כלפיו ולתמיכתן בשחרורו לשם שיקום.

סיכום

מחקר זה, שבחן כיצד בריחתו של סלע מידי סוהריו הפכה ל"אירוע מדיה", העמיד במרכזו שלושה עקרונות שתבע בורדיה באשר להתנהלות הטלוויזיה בפרט והתקשורת בכלל: הראשון – השדות המשיקים לתקשורת מכפיפים את עצמם ללא התנגדות לאילוצי רייטינג באופן ההורס נורמות פוליטיות ומוסריות בחברה; השני – העיתונאים לא רק שאינם שומרים מרחק אלא גם מעצימים את התנהלות העניינים, ובכך משמרים את החוק הכלכלי; והשלישי – התחרות על התמקמות במרחב התקשורתי גורמת לעיתונות הכתובה להתאים את עצמה ל"קטגוריות חשיבה" מקובלות ולהתנהלות הטלוויזיה המובילה את השדה.

המחקר מצא שהמחדל המשטירי, אשר טופל כ"אירוע מדיה" וסוקר בכפוף לעקרון הרייטינג, אפיין את התנהלות המדיה בכללותה בסתירה לחלוקה המקובלת שתבעו מקלוהן ופוסטמן בין אמצעי תקשורת מודפסים ובין אמצעי תקשורת משודרים. ההתמודדות עם הקושי לספק חומרים מידיים הביאה לפעילות משטרתית שבדומה למופעי בידור סיפקה לאמצעי התקשורת ייצוגים סמליים וריגושים חזותיים ומילוליים שביטאו אידאולוגיה מסחרית דומה. אילוצי התחרות המסחרית הביאו למה שטען בורדיה:

"בסופו של דבר כולם עוסקים באותו דבר, בחיפוש אחר הבלעדיות; חיפוש שבתחומים אחרים מניב מקוריות וייחודיות, ואילו כאן הוא מוליד אחידות ובנליזאציה. הלהיטות הפרועה, האינטרסנטית, אחר היוצא מגדר הרגיל – בדיוק כמו ההוראות הפוליטיות הישירות או הצנזורה העצמית מחשש להרחקה – עשויה להניב השלכות פוליטיות" (בורדיה, 1999, עמ' 21).

כלומר הבחירה בדפוס כלשהו והשימוש התכוף בדימויים שגורים אינם משפרים את התחרות בין אמצעי התקשורת ואינם מסייעים לחשוף מידע חדש או לפתח דיון עקרוני כלשהו, אלא הם משמרים את אילוצי השוק, מפעילים אלימות סמלית הן על אמצעי התקשורת הן על צרכניה, ובסופו של חשבון מכתיבים התנהלות אידאולוגית ומוסרית המשמרת את הסדר הקיים, כיוון שאמצעי התקשורת "מסתירים מאחוריהם מנגנונים אנונימיים בלתי נראים שבאמצעותם מופעלת צנזורה מכל מיני סוגים, שהופכים את הטלוויזיה למכשיר אדיר לשמירת השיטה הסמלית" (בורדיה, 1999, עמ' 15-16).

סיקורו של המחדל המשטרתי בכפוף למאפייני לחץ ובהילות (fast thinking) והחרדה הציבורית שפשטה לאחר היוודע דבר בריחתו של האנס הסדיסטי נבעו מפשעיו שהתמקמו בזיכרון המשותף ושבּוּ ופרצו אל ההווה הישראלית. אך הם התעצמו בגלל הדהודה של תקופת מלחמת לבנון השנייה. ניצול האווירה הציבורית הקשה, לא זו בלבד שלא סיפק מידע חדש ולא חתר לבקר ולחקור, אלא גרם לעוררות רגשית שנועדה לסחוף רייטינג. בחירה זו התקבלה כמעט ללא ביקורת וניכרה לא רק בתגובות הנגד המעטות, אלא גם בניסיון של גופים נוספים להפיק הון סימבולי ולבסס את מעמדם בשדה שאליו הם משתייכים, בזיקה לחשיפה מוגברת בתקשורת.

האווירה הציבורית רווית הרגשות חרדה ואימה מפני הבלתי נודע השפיעה הן על אופן העברת המידע הן על השאלות המוסריות שהתעוררו בעקבותיה. אמצעי התקשורת, שהתנהלו בכפוף למדדי פופולאריות ומסחריות, אכן עמדו על הבעיות המוסריות שנחשפו עם לכידתו של סלע ובגלל ההתרחשויות הנלוות לה, אך הן דעכו בלי לעורר דיון עקרוני וערכי משמעותי. אימוץ "קטגוריות חשיבה" שגורות אפשר לאמצעי התקשורת, גם בחלוף הזמן ועם דעיכת העניין הציבורי במקרה, למקסם את הרווח מן הפרשייה המספקת כותרות זמן רב לאחר סיומה.

הערות

- 1 בין השנים 1997-1999 נערך מצוד משטרתי אחר אנס סדיסטי בשם בני סלע שתקף כשלושים נשים, מהן נערות בנות 13. בשנת 1999 נתפס בני סלע, ובשל סיבות טכניות הורשע בתקיפת 14 מן הנשים. עונשו נקבע ל-35 שנות מאסר.
- 2 נוסח ראשוני של המאמר Police drama production הוצג בפאנל שעסק בעבודתו של פייר בורדיה בכנס ה-International Association for Media and Communication Research שנערך בפריז ב-2007. הנוסח הסופי הוצג בכנס ה-12 של האגודה הישראלית לתקשורת ב-2008.

- 3 הדרמטיזציה וההבניה בלטו במיוחד לאחר שישה חודשים, כשאסיר נוסף הנאשם באונס נמלט מבית המשפט המחוזי בבאר שבע, ולמעט הודעות במהדורות החדשות ובאתרי האינטרנט לא ננקטה פעולת שידור שאינה שגרתית.
- 4 מדורו של הקריקטוריסט ג'קי (יהושע ג'קסון) מופיע ברציפות מאז שנת 1963 במוסף של העיתון היומי "ידיעות אחרונות". בכל שבוע ושבוע מצוירת קריקטורה המסווה את גיבורי ההתרחשות המתוארת בה, ועל הקוראים הצעירים מוטלת המשימה לאתר את הגיבורים, לצבוע את הציור ולשלוח אותו אל המערכת, אם ברצונם לקחת חלק בתחרות נושאת פרסים.
- 5 בעוד שהמדיה חשפה שוב ושוב את התמונות המשפילות, באתרי אינטרנט רבים הופיעו תגובות של צופים נזעמים שביקרו את השידורים. כך לדוגמה פניות הצופים למנהלת הערוץ השני או תגובות הצופים בעד או נגד חשיפתו של סלע באופן משפיל:
<http://news.walla.co.il/?w=1/1021007&tb=i/9057753>
- 6 המהדורה נחשפה במקום השני לאחר תכניו של אורי גלר, על פי טבלת המדרוג השבועי:
http://www.rashut2.org.il/news_inner.asp?catid=58&pgid=26262&ShowPage=683&from=NewsLobby&stts=0

רשימת המקורות

- בארת, ר' (1998), מיתולוגיות, תרגום: ע' בסוק, תל אביב: כבל.
- בורדיה, פ' (1999), על הטלוויזיה, תרגום: נ' גבריאל-סכניה, תל אביב: כבל.
- בורדיה, פ' (1976), על כמה מתכונות השדה, תרגום: נ' בן-ארי, תל אביב: המכון לסמיוטיקה ע"ש פורטר באוניברסיטת תל-אביב.
- וימן, ג' (2007), הביקורת הציבורית על התקשורת במלחמת לבנון 2006, התקשורת במלחמת לבנון 2006 (1), תל אביב: בית ספר רוטשילד-קיסריה לתקשורת באוניברסיטת תל-אביב.
- וינוגרד, א' (2007), דוח חלקי של ועדת וינוגרד, פרק 7, סעיף 3:
<http://go.ynet.co.il/vinograd/300407.pdf>
- ליבס, ת' וקמפף, ז' (2007), "מקורי עכביש" ל"חומה בצורה" – המיצוב המשתנה של העורף במלחמת לבנון השנייה, התקשורת במלחמת לבנון 2006 (2), תל אביב: בית ספר רוטשילד-קיסריה לתקשורת באוניברסיטת תל-אביב.
- פוסטמן, נ' (2000), בידור עד מוות: השיח הציבורי בעידן עסקי השעשועים, תרגום: א' צוקרמן, תל אביב: ספריית הפועלים.

- Brooks, P. M. (1991). The melodramatic imagination. In M. Landy (Ed.), *Imitations of life: A reader on film and television melodrama*. Detroit, MI: Wayne State University Press, pp. 50-67.
- Cawelti, J. G. (1976). *The mythology of crime and its formulaic. Adventure, mystery, and romance: Formula stories as art and popular culture*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 51-79.
- Cawelti, J. G. (1991). The evolution of social melodrama. In M. Landy (Ed.), *Imitations of life: A reader on film and television melodrama*. Detroit, MI: Wayne State University Press, pp. 33-49.
- Dayan, D. & Katz, E. (1992). *Media events: The live broadcasting of history*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Elsasser, T. C. (1987). Tales of sound and fury: Observation on the family melodrama. In C. Gledhill (Ed.), *Home is where the heart is: Studies in melodrama and the woman's film*. London: BFI Publishing, pp. 43-69.
- Liebes, T. (1998). Television's disaster marathons: A danger for democratic processes? In J. Curran & T. Liebes (Eds.), *Media, ritual and identity*. London: Routledge, pp. 71-84.
- McLuhan, M. (1994). *Understanding media: The extensions of man*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Nystrom, C. (1977). Immediate Man: The symbolic environment of fanaticism. *A review of general semantics*, 34, 19-34.
- Schatz, T. (1981). *Hollywood genres: Formulas, filmmaking, and the studio system*. New York: McGraw-Hill.
- Symons J. (1972). *Mortal consequences a history: From the detective story to the crime novel*. New York: Harper & Row.
- Tuchman, G. (1978). *Making news: A study in the construction of reality*. New York: Free Press.
- Thorburn, D. R. (1976). Television melodrama. In D. Cater (Ed.), *Television as a cultural force*. New York: Praeger, pp. 77-94.

מאמר מקורי

הזכות לדעת מול הצורך בנחמה – עיתונאים ורופאים בין פרופסיונליות לפטריוטיזם: סיקור מחלתו של ראש הממשלה אריאל שרון בעיתונות הכתובה בישראל

עמית לביא דינור ויובל קרניאל*

תקציר

מחקר זה בוחן באופן כמותי ואיכותני את הסיקור התקשורתי בימים שבהם לקה ראש הממשלה דאז אריאל שרון בשני אירועים מוחיים שאחריהם שקע בתרדמת. המחקר מתמקד בשלושת העיתונים הארציים, "מעריב", "ידיעות אחרונות" ו"הארץ", ובשתי תקופות זמן עיקריות: ארבעת הימים שבהם דווח על האירוע המוחי הראשון (19.12.2005) והשבוע שבו דווח על האירוע המוחי השני (5.1.2006). המחקר בוחן את אופי הסיקור של שני האירועים המוחיים של ראש הממשלה כדי לענות על שתי שאלות עיקריות: (א) כיצד מסקרת העיתונות הכתובה משבר לאומי שמקורו בתחום הבריאות והרפואה? (ב) באיזה אופן מלמד סיקור אשפוזיו של שרון על טשטוש הגבולות בין הפרופסיונלי ובין הפטריוטי? ממצאי המחקר מלמדים כי האירוע קיבל בולטות, חשיפה וסיקור מקיפים, אך העיתונות הכתובה החמיצה במידה רבה את חשיבות האירוע הראשון מבחינה פוליטית ומדינית, שגתה בהבנת משמעותו לעתיד ונתנה במה בולטת בעיקר לעמדתם של ראש הממשלה ושל יועציו ש"הכול בסדר, ואפשר להמשיך קדימה".

* ד"ר עמית לביא דינור היא מרצה (amitld@idc.ac.il), וד"ר יובל קרניאל הוא מרצה בכיר (ykarniel@idc.ac.il). שניהם מלמדים בבית הספר סמי עופר לתקשורת במרכז הבינתחומי בהרצלייה.

בסיקור האירוע השני שקעה העיתונות באופן בולט ברגשנות ובפטריוטיזם, בדפוס פעולה של עיתונות מגויסת, ומילאה באופן חלקי בלבד את חובתה ואת תפקידיה המרכזיים בשירות זכות הציבור לדעת.

מבוא

ב-4 בינואר 2006 אושפז ראש ממשלת ישראל דאז אריאל שרון ושקע בתרדמת לאחר אירוע מוחי חמור. התרחשות זו היא אחד האירועים הפוליטיים והתקשורתיים המשמעותיים ביותר בישראל בעשור האחרון. שרון היה ראש ממשלה דומיננטי שאך סיים מהלך מדיני קשה: נסיגה מכל שטחי רצועת עזה ופינוי יישובים ואזרחים יהודיים שחיו שם. מיד לאחר מכן הקים מפלגה חדשה בשם "קדימה", שאמורה הייתה לנצח ברוב גדול בבחירות וליצור מפה פוליטית חדשה. דמותו הציבורית הייתה איתנה, והוא נתפס כמנהיג חזק, סמכותי ובעל יכולות ביצועיות גבוהות. ירידתו הפתאומית של שרון מן הבמה הציבורית השאירה חלל ציבורי ופוליטי עצום שלווה בהלם, בעצב ובהרגשת אבדן קשה בקרב תושבי ישראל. התקשורת אף היא עברה טלטלה גדולה והגיבה כמי שחוותה טראומה ושבר לאומי עמוק.

לאירוע זה קדם אשפוז מוקדם, שהיה בדיעבד בעל משמעויות פוליטיות, ציבוריות ותקשורתיות. כשבועיים קודם לכן, ב-18 בדצמבר, ניהל שרון שיחת טלפון עם בנו, ובה נשמע מבלבל. בסיומה הוחש לבית החולים. אבחנת הרופאים הייתה "אירוע מוחי קל" שנגרם מקריש דם בכלי דם במוח. כשעות אחדות לאחר האירוע יצר שרון קשר עם העיתונאים, ואלה מיהרו לדווח על הכרזתו: "אנחנו ממשיכים קדימה". התקשורת, בהשפעתם של יועצי שרון, סיפקה לציבור דיווח נחרץ ואופטימי על מצבו הבריאותי ויצרה אווירה של המשכיות ותקווה. אווירה זו העצימה את ההלם ואת חוסר המוכנות שחוותה הציבור באשפוז השני. הסיקור של התקשורת את שני האשפוזים העלה שאלות קשות ונוקבות על התנהלותה. שאלות אלה הן הבסיס והמוקד של מחקר זה.

במחקר זה אנו בוחנים באופן כמותי ואיכותני את הסיקור העיתונאי של שני האשפוזים בשלושת העיתונים הארציים הגדולים: "מעריב", "ידיעות אחרונות" ו"הארץ". אנחנו מתמקדים בשתי שאלות מחקר מרכזיות: (א) כיצד סיקרה העיתונות הכתובה את האירוע, שהוא משבר לאומי שמקורו בתחום הבריאות והרפואה, ולא בתחומים המוכרים כמקורות משבר לאומי, כגון ביטחון, מדיניות וכלכלה? (ב) כיצד התמודדה העיתונות הכתובה עם הסוגיות הרפואיות ועם המידע הרפואי שעלה בהקשר האשפוזים? מתוך הממצאים עולות שאלות נוספות

שאליהן התייחסנו בדיון: האם, ואם כן – באיזה אופן, מבטא הסיקור העיתונאי של האשפוזים את טשטוש הגבולות בין הפרופסיונלי ובין הפטריוטי? איך תפקדה התקשורת באופן מקצועי: האם שקעה ברגשנות, האם העניקה פרשנות הולמת לאירועים ולמשמעותם, האם הייתה ביקורתית במידה מספקת, או שמא הייתה עסוקה באבל ובכאב על האירוע המצער?¹

רקע תאורטי

קביעת סדר היום התקשורתי

שני אשפוזיו של שרון סוקרו בהרחבה בתקשורת הישראלית ותפסו מקום מרכזי בסדר היום שלה. על פי תאוריית קביעת סדר היום, נבחנת השאלה כיצד מתרחשת זרימת המידע בין הזירות השונות: הפוליטית, הציבורית והתקשורתית (Albritton & Manheim, 1983). למרות שיש לזירות השונות השפעה הדדית, עדיין גורסים חוקרים רבים כי לתקשורת ההמונים יש השפעה מכרעת הן על סדר היום הציבורי (McCombs & Shaw, 1972; Iyengar, Peters & Kinder, 1982) הן על סדר היום הפוליטי (Cook et al., 1983). הסיקור התקשורתי קובע את סדר העדיפויות של הנושאים השונים בשני מובנים מרכזיים: במובן הראשון, נושאים הזוכים לסיקור תקשורתי נתפסים כחשובים יותר מן הנושאים הבלתי מסוקרים; במובן השני, היקף הסיקור התקשורתי וטיבו משפיעים על הדגשת חשיבותם היחסית של היבטים ספציפיים בנושאים המסוקרים (כספי, 1993, עמ' 106-117). גישות עכשוויות לתאוריה זו התייחסו למושגים של הול (Hall, 1980) ושל פייסק (1995), העוסקים במשא ומתן שמקיים הקורא עם הטקסט ובדבר היותו פוליטמי. גישות אלה מכונות "מודלים של משא ומתן", ולפיהן כל קורא מפרש את הטקסט באופן שונה ומגוון, ולכן כל קורא שנחשף לסדר היום אינו מקבל אותו כפשוטו, אלא מפרש אותו. הנחות מוקדמות ומשתנים דמוגרפיים של קהלים משפיעים על משמעות המסר (Scheufele & Tewksbury, 2007, p. 11).

בתאוריית קביעת סדר היום מודגשים שני מונחי מפתח: "הבלטה" ו"מסגור". המונח "הבלטה" (priming), משמעותו שבמגוון האירועים המקיפים את עושי החדשות, יש באפשרותם להתמקד רק באחדים, ולכן כל נושא או היבט הזוכה לסיקור בא על חשבון אינ-ספור נושאים אחרים המתרחשים במציאות (Molotch & Lester, 1974; Stone, Ladd & Gabrieli, 2000).² היבט נוסף של המונח מתייחס לצרכן התקשורת ולאופן הפרשנות שלו את אירועי החדשות. הצרכן עשוי לשנות את דעתו בנושאים פוליטיים על סמך עובדות המוצגות בחדשות. המונח "הבלטה" מתמקד בתהליך שעובר הצרכן כאשר הוא מעריך מנהיגים, ממשלות ונושאים פוליטיים (Scheufele & Tewksbury, 2007; Hwang, Gotlieb, Nah & McLeod).

(2007). מונח זה מוצג במחקרים עכשוויים כמתלווה לסדר היום (לעומת המונח "מסגור"). סדר יום והבלטה משלבים בין השפעת המסר והכוונתו ובין הערכת הציבור את חשיבותו (Sheafer, 2007).

המונח השני, "מסגור" (framing), מתייחס לאופן שהתקשורת מפרשת ומקטלגת את המידע שהיא אוספת (Druckman, 2001; Nelson, Oxley & Clawson, 1997). מסגור הוא כלי העוזר לצרכן לפשט את הנושא, ובכך להפוך אותו לנגיש. נגישות זו מתבססת על תבניות קוגניטיביות ידועות ומוכרות לציבור (Scheufele & Tewksbury, 2007, p. 12). במונח זה משתמשים כדי לבחון את אופן ההצגה של הנושאים, כלומר את האמצעים החזותיים והמילוליים ואת טיבם של הנרטיבים המקודמים (van Gorp, 2007; Edy & Meirick, 2007). יש חוקרים הטוענים כי אפשר להחליף את המונח "מסגור" במונחים אחרים, כגון "תסריט", "תווית", "ייצוג", "טיעון" או "ז'אנר" (Entman, 2004). חוקרים אחרים טוענים כי מדובר במונח "סדר יום מסדר שני" (McCombs et al., 1997), כלומר כאשר מדברים על סדר יום צריך להתייחס במיוחד לסגנון ולצורת הכתיבה, כגון מילים, דימויים וניסוחים. אלה הרכיבים המשמעותיים ביותר בסדר היום (Chong & Druckman, 2007). גישות עכשוויות מסבירות כי המונח "סדר היום" אינו תאוריית-על הכוללת את המונחים "הבלטה" ו"מסגור", אלא הוא הופך אף הוא למונח נוסף לצד שני מונחים אלה (van Gorp, 2007).

במחקר זה בולטות המשמעות והחשיבות שיש לשלושת המונחים הללו בכל הנוגע לאופן הסיקור את שני אשפוזיו של שרון. מונחים אלו יכולים לתרום להבנת התופעה הנחקרת, ואנו עושים בהם שימוש כדי לנתח את אופן הפעולה של התקשורת בסיקור האשפוזים.

תקשורת מגויסת

חוקרים העוסקים בתאוריית סדר היום דנים באופן, במשמעות ובהשפעות של הצגת האירועים בתקשורת. היבט אחר בדיון הוא מיקוד של אירועים חיצוניים המשפיעים על התקשורת עצמה, כמו מלחמות, משברים, טרור, ביטחון וכדומה. מחקר זה עוסק במשבר בלתי צפוי בתחום הרפואי-פוליטי ובוחן את אופן הפעולה של התקשורת במסגרתו. מחקרים שבחנו את התנהגות התקשורת בזמן משבר ביטחוני מצביעים על מגמה: התקשורת הופכת לפטריוטית ולמגויסת, לשלוחה ממשלתית ולדוברת לא רשמית שלה. התקשורת מואשמת כי היא מתפקדת כסוכן סף פטריוטי המשרת ומחזק את פעולות הממשלה והמדינה, ללא הפעלת ביקורת על פעולותיהן ועל מדיניותן (דור, 2001, 2003; וולפספלד, חורי ופרי, 2003).

לפי מחקרים אחרים (נוסק ולימור, 2005), היחסים בין התקשורת ובין הצבא אינם חד-ממדיים: מצד אחד יש יחס ביקורתי, ומצד שני וכו-זמנית יש גם יחס מתגייס ומשתף פעולה. יחס הצבא לעיתונות נע בין פתיחות גבוהה לבין סגירות מחודשת, ויחס העיתונות לצבא הוא משולב: מתגייס אך גם ביקורתי. הביקורתיות מתאפיינת בכך שאמנם יש כותרות המהוות שופר לדוברים, אך גם לא חסרים מאמרי ביקורת על הצבא ועל המדיניות הממשלתית. בנוסף לכך טוען לבל (2005) כי הצבא כבר אינו מסתיר דברים מפני התקשורת. מטרתו היא בעיקר דאגה ליצירת תדמיות ודימויים אשר יספקו הצדקות ציבוריות למדיניותו. הבעיה היא שבעתות מלחמה תלויה התקשורת בדיווחי הצבא לקבלת מידע. תלות זו הופכת אותה ללא ביקורתית ומאפשרת לצבא להצטייר רק כגוף לוחם המקדם את ביטחון המדינה.

חיזוק ואישוש לטענות אלה אפשר לקבל גם מדוח "הוועדה לקביעת כללי אתיקה לעיתונות בימי מלחמה" (דורנר ואחרים, 2007), אשר מציג את הביקורות על התקשורת בימי מלחמת לבנון השנייה. מצד אחד נטען כי נוצר רושם של פגיעה בביטחון ובמורל הלאומי, ומצד שני נטען כי חסרה ביקורתיות וקיימת התגייסות למען המלחמה.

מחקר זה, אף הוא עוסק בהתנהלות התקשורת בזמן משבר (Fearn-Banks, 2007). קיימים דפוסים דומים של מגויסות מצד התקשורת גם כאשר מדובר במשבר רפואי-פוליטי כמו מקרה שרון. גם כאן מצאה עצמה התקשורת בתפקיד דו-ערכי: מצד אחד הוטל עליה התפקיד העיתונאי הקלסי, דהיינו דיווח מדויק גם אם הוא קשה, כמשרתת את הציבור באשר לזכותו לדעת; ומצד אחר הוטל עליה התפקיד החברתי, דהיינו ללכד ולנחם את הציבור ולסייע לו להתגבר על המשבר.

סיקור תקשורתי את תחומי הרפואה והבריאות

אחד ההיבטים הבולטים בסיקור נושאים מורכבים מתחומי הרפואה והבריאות הוא חוסר המקצועיות של התקשורת המתבטא בסיקור לא מדויק של העובדות ושל משמעותן (ברזיס, 2002). לעיתונאים, גם כאשר הם משכילים, מוכשרים ופועלים לפי כללי האתיקה המקצועית של העיתונות, אין ברוב המקרים הידע המקצועי הראוי לדיווח מדויק ומלא על אודות נושאים מורכבים ברפואה ובבריאות. אמנם אי-אפשר לצפות שעיתונאים יהיו בעלי תואר דוקטור ברפואה או בעלי השכלה רפואית מלאה, אולם היעדרו של ידע בתחומים אלה בכל שדרות המקצוע העיתונאי יכול להפוך למכשלה כאשר מדובר בסיקור סיפור משמעותי שעיקרו בתחומי הרפואה.

לסיקור כזה יש משמעות ציבורית רחבה. באופן כללי, כאשר מוצג סיקור מוטעה, מגמתי ולא מדויק בנושאי בריאות ורפואה, הציבור עלול לתפוס באופן מעוות את משמעות המחלה ואת השלכותיה (Gourash, 1978). לבעייתיות של סיקור נושאי בריאות וציבור בידי עיתונאים יש שני רכיבים מרכזיים: (א) שתי המערכות, התקשורת והרפואה, הן בעלות מאפיינים סותרים; (ב) העיתונאים חסרי ידע והכשרה מקצועית הדרושים להבנה טובה דייה של תחום הסיקור הרפואי המורכב והמקצועי.

א. תקשורת ובריאות – מערכות בעלות מאפיינים סותרים

סיקור נושאי בריאות הוא בעל מאפיינים ייחודיים, ומעצם טבעו הוא סותר את המהות של תחום התקשורת. סדרי העדיפויות של קהילות המדע והתקשורת שונים זה מזה. התקשורת איננה מציבה בראש מעייניה את הסוגיות הנחשבות לחשובות בעיני רופאים ומדענים (Kitzinger, 1999). לרוב, התקשורת נצמדת לדיווחים בעלי אופי דרמטי על חשבון הדיוק בעובדות. ברזיס (2002) טוען כי באופן מסורתי קיימות מגמות מנוגדות בין שני תחומים אלה. המגמה של התקשורת היא להתמקד בבידור, לפרסם מהר כל תגלית חדשה, להעדיף סנסציה, להיכנע חלקית ללחצים מזדמנים ולחפש אשמים. המגמה של הבריאות הפוכה: להסכים ולחנך, להעניק חשיבות למניעת מחלות, לבדוק בשיטתיות מידע, להמתין לאישור ממחקר נוסף, להתקדם בזהירות בידע המדעי ולנקוט זהירות מרבית בהסקת מסקנות תוך כדי בניית פתרונות לבעיות. בנוסף לכך קיימת בתחומי הבריאות והרפואה מחויבות אתית וחוקית חזקה לערכים מרכזיים: חיסיון רפואי ופרטיות בנוגע למידע על חולים.

הבדלים אלה בין קהילת המדע והרפואה ובין מערכות תקשורת ההמונים קיימים בהבלטה בסיקור הכללי של נושאי בריאות, כגון רפואה מונעת, מחלות, מגפות ואפילו סל התרופות, אולם הם בולטים במיוחד כאשר הנושא הרפואי המקצועי מופיע בהקשר המדיני, הפוליטי והמפלגתי, כמו במקרה הנדון במחקר זה. במקרים אלה מוצאים את עצמם הכתבים המדיניים והפוליטיים והפרשנים של נושאים אלה נדרשים לסקר מחלה ואשפוז של מנהיג, כאשר עיקר הידע והרקע הנדרשים כאן הוא דווקא בתחום הבריאות והרפואה.

היבט נוסף של הדיווח העיתונאי מתמקד בחוסר זהירות ודיוק, הנובע בין השאר מן הלחצים ומן התחרותיות המאפיינת את התחום. וימן (2005) ואחרים (Kuten, Haim, Lev & Weimann, 2004) מציינים כי המדיה מעצם מהותה מבוססת על מושגי רייטינג ומכירה, ופחות – על מחויבות לדיוק מדעי ורפואי. דיוק מדעי נדרש כמובן כאשר עוסקים ישירות בנושאי רפואה מובהקים, כמו תרופות,

מניעה ומחלות, אך גם כאשר עוסקים בעקיפין בנושאים אלה אגב הדיווח על מחלתו ועל אשפוזו של ראש ממשלה. סביר להניח כי הציבור והקוראים מקבלים את המידע שלהם על המחלה ועל דרכי הטיפול וההתנהגות במהלכה מן הסיקור העקיף דווקא של מחלת ראש הממשלה ומפרשנותה בתקשורת.

חוקרים טוענים (Powers & Andsager, 1999) כי עיתונאים נוהגים להשמיט מידע חשוב: הם נוטים לסקר את התוצאות בצורה סנסציונית ולצטט דיווחים רפואיים מחוץ להקשרם. כל אלה גורמים לטיפוח תקוות שאין בהן ממש או לפחדים שאין להם ביסוס. בנוסף לכך מסתמכים העיתונאים לעתים קרובות על מקורות בעלי אינטרס זר, כמו גורמים עסקיים ואנשי יחסי ציבור. מאפיינים אלה של הסיקור בתחומי בריאות ורפואה הופכים לרלוונטיים לציבור ולחשובים מתמיד, כאשר סיקור התחום עובר מן העמודים האחוריים ומן המגזינים אל העמודים הראשונים של החדשות. הבעייתיות גדלה כאשר עיתונאים שאינם מסקרים בדרך כלל את התחום מוצאים את עצמם במרכזו של סיפור המחייב מקורות מקצועיים בתחום הרפואה והבריאות, בלי שהם מכירים היטב את התחום, את האינטרסים השונים של הפועלים בו, את אנשי יחסי הציבור בתחום, את חברות התרופות וכדומה.

ב. עיתונאים חסרי ידע או הכשרה מקצועית ברפואה

חוסר הבקאות של העיתונאים ברפואה ובמדע אינו מאפשר להם לדווח דיווח מקצועי ונאות על אודות תהליכים ונושאים רפואיים מורכבים (Andsager & Powers, 1999; Levi, 1989). ברזיס (2002) ראיין 35 כתבים מתחום העיתונות הכתובה והאלקטרונית בישראל וערך ניתוח תוכן של העיתונות היומית הכתובה. ממצאי מחקרו מצביעים על היעדר הכשרה מקצועית בתחום תקשורת הבריאות, על חוסר ידע של כתבי הבריאות בנושא אפידמיולוגיה ובמונחים מדעיים וכן על שימוש מועט באינטרנט. בנוסף לכך מצא כי למרות היעדר הידע בנושא המורכב, רוב הכתבים אינם נותנים ל"מקור המידע" הזדמנות לקרוא את הכתבה לאחר השלמתה ולפני פרסומה, גם כאשר מדובר בידיעה מדעית. שליש מן הכתבים הודו כי נוהג זה נובע מחוסר זמן, או שהם אינם רואים צורך באימות הנתונים. אחוז קטן יותר מבין הכתבים הודה כי אינו נוהג להיעזר בספרות רפואית או במומחים מתחומים נלווים כדי לבחון את המידע טרם פרסומו. מנתונים אלה עולה כי העיתונאים מפעילים כאן פרקטיקה עיתונאית רגילה: אין צורך, ולפעמים אפילו לא ראוי, לתת ל"מקור המידע" לבדוק את הכתבה הסופית, ואין צורך להתאמץ במיוחד להשלים את פערי הידע וההשכלה הגדולים ביניהם ובין מקורותיהם ולוודא שהם מפרסמים דברים מדויקים.

במחקר³ שערכה מלינדה ווס (Voss, 2002) על יכולתם של עיתונאים לדווח על חדשות בתחום הרפואה נמצא כי רוב העיתונאים נוטים לייחס לתחום זה משמעות של סיקור שהוא לרוב או כמעט תמיד "מסובך". עוד נמצא כי קשה לעיתונאים להבין נושאים רפואיים מסובכים ולנתח נתונים סטטיסטיים משום שהם לא למדו זאת בהשתלמויות מתאימות. התוצאה יכולה להיות סיקור שאינו מדויק במונחים ובהבחנות וגם טועה בהשלכות המחלה או האשפוז על עתיד הממשלה. לכך יש משמעות מיוחדת כאשר נושאי הרפואה קשורים בטבורם למדינה, לפוליטיקה ולכל אזור ואזור במדינה.

קהילת הרופאים והמדענים מותחת לעתים ביקורת קשה על התקשורת. לעתים ביקורת זו נמתחת בגין טעויות ספציפיות, אך בעיקרה היא בגין חוסר היכולת של התקשורת להפעיל שיקול דעת מקצועי. לעתים מבליטה התקשורת נושאים הנתפסים בעיני הרופאים והמדענים כשוליים, ולהפך: נושאים הנתפסים בעיני קהילת הרופאים כבעלי ערך וכחשובים מוצגים בתקשורת כפחותי ערך וכבלתי חשובים (Kitzinger, 1999). כאשר מדובר בנושא מרכזי, כגון אשפוז מנהיג או מחלה שלו, יש חשיבות מיוחדת להבנת העיקר והטיפול במחלה ובטיפול וליכולת לתת לציבור מידע ופרשנות אמינה על המצב הבריאותי והרפואי של המנהיג, על חומרתו ועל הסכנות הטמונות בו.

רקע היסטורי – מחלות ראשי ממשלה בישראל וסיקורן

אשפוזו של שרון אינו המקרה הראשון בישראל שזכה לסיקור תקשורתי בעקבות מחלה, פציעה או הידרדרות במצבו הרפואי. לרוב המנהיגים אינם אנשים צעירים, הם עובדים שעות רבות במצבי לחץ עצומים, והדבר עלול לפגוע בבריאותם הנפשית והגופנית. אולם כאשר מתרחשת הידרדרות רפואית אצל המנהיגים, נוטים האחראים במשרדי הממשלה להשקיע, "לרכך" או להסתיר מן התקשורת אשפוזים או כל בעיה רפואית אחרת. על כן יש קושי רב ליצור סיקור היסטוריוגרפי על מחלות ראשי ממשלה בישראל על סמך מסמכים רשמיים וסיקורים תקשורתיים בלבד. ראובני (2000) טוענת כי מדיניות של הסתרה או של חשיפה חלקית של הנתונים (מצד הלשכה ולעתים גם מצד העיתונות) או של שילוב השתיים גם יחד התקיימה במשך שנים. אך בעקבות גורמים שונים⁴ החלה להתפתח בשנים האחרונות בלשכת ראש הממשלה "תרבות של חשיפה". שיאה של תרבות זו היא חשיפתו של ראש הממשלה ה-12 של מדינת ישראל, אהוד אולמרט, שהתגלה אצלו גידול סרטני בערמונית (סופר, 2007.10.29). בנוסף לכך, בעקבות אשפוזו של אריאל שרון הוחל נוהל חדש הקובע כי הציבור יקבל דיווח מפורט מדי שנה בשנה על מצבו הרפואי של ראש הממשלה (שם,

2007.10.29). אך יש לזכור כי בישראל אין חוק מפורש בנושא זה, ולא היה עד כה נוהג המחייב את המתמודדים על משרת ראש הממשלה והמשרתים בתפקיד זה לפרסם נתונים בדבר מצבם הבריאותי. הדיון עולה לסדר היום הציבורי רק כאשר אישיות בכירה מתאשפזת או לאחר פטירתה. ראובני (2000, עמ' 125) מאששת במחקרה את הטענה כי באשר לבריאות המנהיגים, לא גיבשה לעצמה התקשורת במשך השנים (1963-1996) מדיניות עקיבה של סיקור וחשיפה. על כן ננסה בחלק זה לאגד עובדות לצד עדויות מאוחרות של מקורבים, של ביוגרפים ושל עיתונאים שפרסמו את הידוע להם, ושנמנע מהם בזמנם לפרסם נתונים בדבר מצבם הרפואי של המנהיגים, כדי לנסות ולהציג תמונה שלמה ככל האפשר על מחלות ראשי ממשלה בישראל.

ראש הממשלה הראשון של ישראל, דוד בן-גוריון, פרש בדצמבר 1953 מן החיים הפוליטיים למשך 13 חודשים. אמנם פרישה זו יכולה להיתפס כאחת משמונה ההתפטרויות מראשות הממשלה של בן-גוריון שהתרחשו במהלך כהונתו הציבורית הארוכה, אך יש גם מקום להעלות את ההשערה כי לחץ נפשי כבד הוא סיבה נוספת לפרישתו מן הזירה הציבורית הפומבית.⁵ בנוסף לכך חושף קיטל (בתוך רחמים, 2006, עמ' 49) כי בשיחה שערך עם פרופ' סילבן לביא בשנת 1979 נאמר לו "אוף-דה-רקורד" שבן-גוריון התאשפז בעקבות אירוע מוחי קל. על אירוע זה הציבור כלל לא שמע.⁶

ראש הממשלה השלישי של ישראל, לוי אשכול, סיים את תפקידו לאחר התקף לב. יש טענות כי התקף לב זה בא לאחר מחלת סרטן ממושכת שעליה לא פורסם דבר בעיתונות, ואת דבר קיומה אף בני המשפחה מסרבים לאשר. יש לסייג כי גם הביוגרף של אשכול, פרופ' גולדשטיין, לא ייחס לו מחלה זו. לטענת צור (2004), בריאותו של אשכול הידרדרה בנובמבר 1968, כשכיהן כראש ממשלה, אך רק למעטים היה ידוע דבר מחלתו הקשה. ב-3 בפברואר 1969 לקה אשכול בהתקף לב קשה, לאחר שהודיע כי ירוץ גם לבחירות הבאות לכנסת השביעית שנועדו לאוקטובר 1969. אך ביום 26 בפברואר 1969, לאחר ישיבת ממשלה שנערכה סביב מיטתו, הלך לעולמו, והוא בן 74 (צור, שם, עמ' 128-129). עובדת היותו חולה סרטן נשמרה בסוד, וכשנפטר מסרו העיתונים כי מת מסיבוכים בעקבות מחלת השפעת. רק אחרי כן דיווחו כי לקה בהתקף לב (גורן, 1993, עמ' 184). ממחקר בנושא (ראובני, 2000, עמ' 125) עולה כי מדיניותו של אשכול הייתה נגד פרסום מצבו הבריאותי בתקשורת. ואכן התקשורת לא הייתה שותפה ואף לא פרסמה נתונים על מצבו הרפואי.

באשר לראש הממשלה גולדה מאיר, לציבור ידוע כי חלתה ב"שלבקת חוגרת" שאותה ציינה התקשורת בעמימות יחסית (סגל, 2006, עמ' 39). ידוע גם שהיא חלתה לאחר כהונתה וקיבלה טיפולים נגד סרטן, אך כפי שטוען סגל (שם, שם),

נאמר כי יש לה נזלת. בנוסף לכך עולה השאלה, כפי שמציג ליימן-ווילציג (בתוך רחמים, 2006, עמ' 16), אם הייתה חולה בזמן כהונתה. תשובה רשמית על כך לא ניתנה עד היום. מסיקור מצבה הרפואי בעיתונות באותן השנים (ראובני, 2000) עולה כי צוינו מחלות שונות, כמו בעיות ברגליים, מחלת ורידים, קרישי דם (טרומבוז), בריאות והתעלפויות. אך אפילו השבועון הביקורתי והחוקר "העולם הזה" התחמק מאמירה ישירה שגולדה מאיר חולה בסרטן (שם, עמ' 55). מדיניותה של מאיר המשיכה את הקו של לוי אשכול בדבר הסתרת המצב הבריאותי לאורך כל שנותיה כאישיות פוליטית וגם אחר כך (שם, עמ' 125).

התמוטטותו הנפשית של יצחק רבין במלחמת ששת הימים, כשהיה הרמטכ"ל, טושטשה בתקשורת (צור, 2004, עמ' 126). קיטל (בתוך רחמים, 2006, עמ' 49) מעיד כי דיווחו על מעידת רבין באמבטיה ופריקת כתפו זיכה אותו בנוזפה מצד מנהל לשכת ראש הממשלה. נראה כי עם כהונתו הראשונה כראש ממשלה (ב-9.6.1974) החלה התקשורת לחזור ולהזכיר את ההתמוטטות, כשהיו מי שהעלו טיעונים על שתי התמוטטויות נוספות שהתרחשו (ראובני, 2000, עמ' 62-63), ובעקבות זאת נשאלה השאלה על כושרו להנהיג.

מקרה ידוע יותר של תשישות נפשית של ראש ממשלה הוא מנחם בגין, אשר הודיע על פרישתו בנימוק תמציתי בן שלוש מילים, "אינני יכול עוד", שאותן אמר לידידו הקרוב, השר יעקב מרידור, ועליהן חזר בשיבת הממשלה שאחריה הסתגר בביתו בירושלים עד מותו (צור, 2004, עמ' 143). בגין הותש נפשית בגלל גורמים רבים הקשורים למלחמת לבנון (בעיקר לאחר "סברה ושתילה" ולאחר מות אשתו עליזה).

אמנם דווח בתקשורת על חולשתו,⁷ אך השיח התקשורתי הכללי לא הציג את התמונה המדאיגה המתגלה בכיוגרפיה של בגין בזמן כהונתו כראש ממשלה (גרונברד, 2006). התגלה כי אי-אפשר היה לתקשר עם בגין, וכי שליטתו בשיבוט הקבינט אבדה (שם, 298-303). עובדה זו, טוען גרונברד, גרמה להידרדרות המלחמה (שם, עמ' 302). התגובה התקשורתית המתאבלת והמפויסת להתפטרותו של בגין מתומצתת היטב בדבריו של נח מוזס, "אנחנו עם אכזר שמכלה את מנהיגיו", והיא מייצגת את רגשי האשם שהתעוררו בלב התקשורת והעם בישראל (שם, עמ' 303). בנוסף לתשישותו הנפשית סבל בגין גם מאירוע מוחי. לאירוע זה, טוען פרי (2006, עמ' 11), לא היה אישור רשמי, אך היו לו השלכות על המצב הביטחוני והגאו-פוליטי.

מסקירה זו עולה כי תרבות השלטון הייתה עד לאחרונה בעלת קו מנחה: למנוע מן הציבור מידע מלא על מצב בריאותו של ראש הממשלה. בישראל לא היה חוק וגם לא נוהג של חשיפה וגילוי ושל שיתוף הציבור באשפוזים, במחלות או בכושר הגופני והמנטלי של המנהיג. ברוב המקרים נחשף הציבור הרחב לאמת

רק לאחר שנים רבות, וגם זאת בדרך לא רשמית, באמצעות פרסומים עקיפים או מחקרים היסטוריים. התקשורת הישראלית לא הצליחה לספק לציבור בזמן אמת את המידע שהיה דרוש לו לקבלת החלטות דמוקרטיות חשובות.

הרקע ההיסטורי הזה והספרות המלמדת על ניסיונות הסתרה וטשטוש של מחלות המנהיגים בישראל בעבר מעוררים את אחת משאלות המחקר המרכזיות שלנו: האם התקשורת הכתובה בישראל העניקה לאשפוז הראשון של שרון מסגור, הבלטה ופרשנויות שלא אפשרו לציבור לקבל תמונה מלאה לגבי חומרת המחלה ולגבי המשמעות הפוליטיות והמדיניות הנובעות מכך?

היבטים אתיים בסיקור מחלות של מנהיגים

עולם התקשורת עבר שינויים רבים מאז הימים שבהם כיהן Woodrow Willson כנשיא ארצות הברית בשנות האחרונה, כאשר הוא כמעט משולל יכולת תפקודית בעקבות שבץ, ורק מעטים היו מודעים לכך (Lehman-Wilzig, 2003). מצב שכזה הוא בלתי נתפס כיום (Bloom, 1996). ליימן-ווילציג (Lehman-Wilzig, 2003) הראה כי 15 מתוך 21 הנשיאים האחרונים של ארצות הברית סבלו ככהונתם ממחלה קשה למדי או מנכות כלשהי. כמו כן מרבית הנשיאים של ארצות הברית לא הגיעו לתוחלת החיים של הדור שבו חיו.

סיקור מצבם הבריאותי של מנהיגים מציב אפוא דילמות בפני העיתונאים: מצד אחד, כאשר מדובר בראש הממשלה או במנהיג חשוב אחר, הציבור צריך לדעת אם יש לו בעיה רפואית קשה היכולה להשפיע על תפקודו; מצד אחר, גם למנהיג יש לכאורה זכות לצנעת הפרט.

פוסט ורובינס (Post & Robins, 1993) טוענים כי בעיות בריאותיות של מנהיג יכולות לחולל את התקלות הבאות: (א) לפגוע ביכולת להוביל ולהנהיג את המדינה או להתמודד עם משברים ברמה הלאומית; (ב) לפגוע בתהליכי קבלת החלטות במסגרת חתימת הסכמים משמעותיים בין מדינות או במסגרת קיום משא ומתן; (ג) לייצר חוסר יציבות כלכלית ופוליטית הנובעת מתפקידיהם הפוליטיים של ממלאי המקום של המנהיג; (ד) להוביל למשבר שבו יימצאו יורשיו של המנהיג מחמת חוסר זמן וחוסר היערכות להחלפתו. בנוסף לכל אלה יש גם לקחת בחשבון את התוצאות העלולות להיות חריפות במקרה של מחלת נפש שממנה סובל המנהיג. סיבות אלו יכולות להוות הצדקה לפרסום מצבו הבריאותי של המנהיג ולמעקב אחריו.

כאמור, אל מול זכות הציבור לדעת וחופש העיתונות ניצבת זכותו של המנהיג להגנה על פרטיותו. הכלי שקבע המחוקק כדי לאזן בין שתי זכויות אלו הוא חוק הגנת הפרטיות התשמ"א-1981. סעיף 11(2) לחוק זה מתייחס לפגיעה בפרטיותו

של האדם עקב פרסום עניין "הנוגע לצנעת חייו האישיים של אדם, או למצב בריאותו, או להתנהגותו ברשות היחיד". אולם סעיף 18 לחוק קובע הגנה, כלומר הוא מאפשר את הפגיעה בפרטיות כאשר "בפגיעה היה עניין ציבורי המצדיק אותה בנסיבות העניין". החוק קובע כי הגנה זו תעמוד רק כאשר המידע שפורסם "לא היה כוזב", כלומר היה אמת.

מחלת שרון חשפה את ההתנגשות בין חופש העיתונות (בשם זכות הציבור למידע) ובין הזכות לפרטיות. ליימן-ווילציג (Lehman-Wilzig, 2003) מציג שאלות שעיתונאים צריכים לקחת בחשבון בבואם לחשוף מידע רפואי של נבכרי ציבור. בעיקרון, ככל שהאדם שבו מדובר הוא "אישיות ציבורית" שהשפעתה על הציבור רבה, כך צר התחום שהוא יכול לתבוע כפרטי. הדילמה נוגעת לשאלה אם מבחינה דמוקרטית יש לראש הממשלה זכות להסתיר מידע רפואי פרטי מן הציבור.

הדמוקרטיה במשמעותה המסורתית מבוססת על ריבונות הציבור. מכאן שמובלעת בה ההנחה כי כדי לפעול בצורה הנכונה ביותר, על הציבור לדעת בדיוק מהן מגבלות הנבחרים המייצגים אותו. משום כך הדיווח על מצבם הבריאותי של נבכרי ציבור איננו רק זכות, אלא הוא גם חובה של כל עיתונות מתקנת ומקצועית בחברה דמוקרטית. הטענה הנגרדת היא מזווית ראייה תועלתנית: פרסום מלא של תיקים רפואיים עלול להקטין באופן ניכר את מספר המועמדים לתפקידים ציבוריים. כמו כן נשמעת הטענה כי מתן משקל מוגזם לנתונים רפואיים עלול לגרום להסתת תשומת הלב הציבורית מיכולות אחרות של המועמד.

מצב בריאותי נוגע במידע הפרטי ביותר של האדם. העלאת טענות והשערות מצד העיתונאי על מגבלות רפואיות אפשריות של נבחר הציבור כהווה או בעתיד מחייבת את האחרון להגיב (תגובת "אין תגובה" נחשבת להודאה בשתיקה). באופן זה מחלל העיתונאי בעקיפין את הפרטיות של נבחר הציבור. בעיה דומה עולה גם בניסיון העיתונאי לחיזוי מצבו הבריאותי של נבחר הציבור. נשאלת השאלה אם ראוי שעל סמך נתונים קיימים ינסה העיתונאי להעריך את מצבו הבריאותי של נבחר הציבור בעתיד. לכאורה חובתו של העיתונאי היא להציג לציבור תחזית על סמך נתונים מדויקים שיש בידיו כהווה, אולם כדי להוכיח שעצם התחזית מוצדקת, שומה על העיתונאי להיוועץ במומחים שיעזרו לו לקבוע עד כמה חמורות הראיות שבידיו (במונחים רפואיים). ככל שהמגבלה הרפואית משפיעה פחות על יכולתו של המנהיג לתפקד, כך פוחתת ההצדקה לפרסם על אודותיה מידע רפואי. כאן אפשר לעשות גם שימוש בהבחנה בין "נכות" ובין "ליקוי". ליקוי מתייחס למחלה עצמה, ואילו נכות מתייחסת לכשירות למלא את התפקיד. לא כל פגיעה הגורמת לליקוי מובילה בהכרח לנכות.

דילמה נוספת היא אם מזווית הראייה של העיתונאי יש הבדל בין מצב שנבחר הציבור מוסר מידע שקרי ובין מצב שהוא מסתיר מידע. התשובה כאן היא כי

למרות שאין לכך הצדקה משפטית ישירה (מסירת מידע שקרי מטעם המנהיג איננה מעשה המתיר כשלעצמו את פרסום המידע הפוגע בפרטיות), עדיין מן הבחינה האתית ראוי שהעיתונאי יביא לידיעת הציבור את הכשל המוסרי של איש הציבור, במיוחד כאשר מדובר במועמד לבחירות (שם). החובה המקצועית והאתית של התקשורת לשרת בנאמנות את זכות הציבור לדעת מעוגנת בסעיף 2 לתקנון האתיקה המקצועית של מועצת העיתונות (2006): "עיתון ועיתונאי יהיו נאמנים לחופש העיתונות ולזכות הציבור לדעת". סעיף 4 לאותו תקנון מוסיף וקובע: "לא יימנעו עיתון ועיתונאי מלפרסם מידע שקיים עניין ציבורי בפרסומו".

במקרה שלנו דומה שלגבי ראש ממשלה מכהן העומד לפני בחירות גורליות, קיים אינטרס ציבורי חיוני בפרסום מידע מדויק, שלם ומהימן, בזמן אמת, על מצב בריאותו היכול להשפיע על תפקודו כמנהיג, במיוחד כאשר הוא מאושפז בבחילות בבית חולים. אחת השאלות שמעלה המחקר הנוכחי היא אם האינטרס הציבורי הזה גובר על הזכות לפרטיות של ראש הממשלה ומקים חובה אתית על העיתונות לסקר באופן מקצועי, מדויק ושלם את מחלתו. ההנחה שלנו היא שהתקשורת שאפה, וצריכה הייתה לשאוף, לסיקור מלא ומדויק של המחלה, של האשפוז ושל השלכותיהם האפשריות. מכאן נובעות שאלות המחקר העוסקות באיכות הסיקור של האשפוזים ובעמידתו בנורמות האתיות של המקצוע.

הביקורת הציבורית

לאחר שני האשפוזים של ראש הממשלה דאז אריאל שרון התקיימו דיונים ציבוריים ביקורתיים על התנהלות התקשורת ועל סיקור האירועים בה. גם התקשורת עצמה וגם האקדמיה ביקשו לבחון את התנהלותם של השחקנים שהשתתפו באירועים, את דרכי מסירת המידע מבית החולים ומלשכת ראש הממשלה לציבור, את אופי ההשתתפות של רופאים ושל פרשנים רפואיים בדיווח ובסיקור ואת האופי והסגנון של הביקורת שהטיחו עיתונאים ופרשנים ברופאים שטיפלו בראש הממשלה.

הביקורת בתקשורת הכתובה והמשודרת עסקה לאחר האירועים בעיקר במהירות התגובה ובהיעדר התיאום בין הגורמים השונים.⁸ ביקורת נוספת התייחסה למהירות ההודעה בדבר אשפוזו הראשון של שרון ולהדלפות המרגיעות של היועצים, הרגעות שהעיתונאים אימצו ללא היסוס, ובשל כך ניסחו כותרות מרגיעות (ברנע, 2006). נשאלו שאלות על השימוש בכתבים מדיניים לסיקור אירוע בעל אופי רפואי, על היעדרם הכמעט מוחלט של כתבי בריאות בתדרוך העיתונאים שקיים משרד ראש הממשלה, על הפרסום הבלעדי של תיקו הרפואי

של שרון שהוצג לעיתונאי "ידיעות אחרונות" ועל היעדר התייחסות והצנעה של הכתם שהתגלה בבדיקות ה-MRI שהוצגו בתדרוך לעיתונאים המדיניים שנכחו בו (קנטי, 2006).

כתבי העיתונים שנכחו בתדרוך היו תמימי דעים בכעסם על רופאי בית החולים "הרסה" שהסתירו מידע ולא הסבירו את משמעות הממצאים שמסרו (שם, עמ' 22). בתקשורת הועלו שאלות נוספות על אמינות ועל מלאות המידע שנמסר, על האתיות המקצועית של הדיון הרפואי, על הגלישה למציצנות ועל החדירה לפרטיות (רחמים, 2006, עמ' 6).

נערכו גם שני כנסים אקדמיים וסקר בנושא אשפויו של שרון ותפקיד התקשורת בסיקורו בתקופה שאשפויו היה בראש סדר היום הציבורי. את עיקרם נציג כאן בקצרה. בסקר שבחן את עמדות הציבור לגבי הסיקור התקשורתי של שרון (גוטמן וטוקצ'נסקי, 2006) נמצא כי רבים מן הנשאלים הרגישו שהתקשורת חשפה נתונים חשובים על מצב בריאותו של ראש הממשלה (76.1%) וסיפקה מידע מלא ומעמיק (72.5%), אך אחוז ניכר מהם טען שהתקשורת "לא סיפרה את כל הסיפור" ומתח ביקורת על שעות השידור הרבות ועל העיסוק בספקולציות במקום בעובדות. מחצית מן הנשאלים גרסו כי חשוב עד חשוב מאוד שהתקשורת תשדר פרשנות למצבו הרפואי של ראש הממשלה מפני גורמים רפואיים מחוץ לבית החולים שבו הוא מאושפז. כמו כן, מחצית מן הנשאלים טענו כי הם מאמינים שהתקשורת השפיעה על שיקולים מקצועיים ועל חופש הפעולה של רופאי ראש הממשלה. למרות כל זאת, רוב הנשאלים דיווחו כי הסיקור התקשורתי לא השפיע על אמונם במערכת הרפואית.

בכנס⁹ שנערך ביום 6 במרס 2006 (רחמים, 2006) הועלו שאלות מהותיות בנוגע לשחקנים המעורבים: הפוליטיקאים, הרופאים המטפלים, התקשורת והרופאים העמיתים שהציגו את דעתם ואת פרשנותם לדברים. הרופאים המטפלים התייחסו לביקורת שהוטחה נגדם בגלל אי-מסירה של כל הנתונים, בטענם שלא הייתה שום צנזורה והגבלה (שלמה מור-יוסף, בתוך רחמים, 2006, עמ' 24-35).¹⁰ נציגי התקשורת האשימו את הרופאים ביצירת רושם מוטעה כאילו הכול שלו טוב, בשעה שלמעשה לא נחשף תיקו הרפואי של שרון (טראובמן, בתוך רחמים, 2006, עמ' 47-49). ברופאים המטפלים הוטחה ביקורת על מסיבת העיתונאים שבאופן תמוה הוזמנו אליה רק כתבים מדיניים, ונאסר לצלם ולהקליט את הדברים בה (בתוך רחמים, 2006: בראל, עמ' 49; גלאון, עמ' 52). הרופאים המטפלים התלוננו שהביקורת עליהם נעשתה מרחוק, בלי לבדוק את החולה ובלי לקבל את כל הידע והמידע הרלוונטיים לאירוע. הרופאים העמיתים הגנו על שמם ועל הלגיטימיות של פרשנותם מרחוק (קורצ'ין, בתוך רחמים, 2006, עמ' 45). טענות כלפי הסיקור העיתונאי היו מכל הכיוונים, לפעמים מכיוונים

סותרים: מצד אחד נטען שהתהליך לא היה שקוף, והעיתונאים היו שבויים בידי לשכת ראש הממשלה ובידי הדברים שמסר מנכ"ל "הדסה", ומצד אחר נטען נגד העיתונאים (בעיקר מעיתון "הארץ") שביקורתם הייתה חריפה, חסרת בסיס מקצועי ובעלת כותרות גדולות. מחקר זה הוא המשך לשאלות הביקורתיות שעלו בדיונים אלה. מטרתו היא לבחון את הסיקור התקשורתי באופן אמפירי ועל סמך ניתוח שיטתי של נתונים.

שאלות מחקר והשערות

כאמור, מטרת מחקר זה היא לבחון כיצד סיקרו העיתונאים את שני האשפוזים של אריאל שרון. לשם כך התמקדנו בשתי שאלות מחקר מרכזיות: (א) כיצד סיקרה העיתונות הכתובה בישראל את שני אירועי השבץ של ראש הממשלה אריאל שרון? (ב) כיצד התמודדה העיתונות הכתובה עם הסוגיות הרפואיות ועם המידע הרפואי בהקשר לאשפוזיו?

הנחנו השערות אחדות בהסתמך על סקירת הספרות בנושאי סדר יום, הבלטה, מסגור ופטריוטיות. עיקרה של ספרות זו הוא דפוסי סיקור מגויסים, פטריוטיים, רגשיניים ואישיים. ההשערות מבוססות על הגישה המקובלת בספרות: התקשורת עלולה להזניח את זכות הציבור לדעת בנושאים מורכבים ומקצועיים, כמו בריאות (בהתאם לשימוש במסגור, המבקש להפחית ממורכבות העניין), לטובת הסיפור המרגש והאינטרסים של בעלי הכוח, וכן לתת משקל יתר לזכותם לפרטיות. ההשערות מבוססות על סקירת הספרות ועל הניסיון ההיסטורי ודפוסי הפעולה של התקשורת במשברים מדיניים וביטחוניים בעבר וכן על ההיסטוריה של סיקור מחלות מנהיגים, כאשר העיתונות ויתרה בעבר על זכות הציבור לדעת ולא ביקרה את היעדר השקיפות והמידע בנוגע למצבו הבריאותי המלא של ראש הממשלה.

בהתייחס לשאלת המחקר הראשונה ועל סמך התאוריה והספרות בנושאי סדר יום והתגייסות התקשורת בעת משבר, הנחנו שלוש השערות, כולן נובעות מן הספרות המחקרית ומן הביקורות על הסיקור העיתונאי בזמן משברים ביטחוניים (דור, 2001, 2003; דורנר ואחרים, 2007):

(א) הסיקור העיתונאי על אודות אשפוזיו של ראש הממשלה דאז אריאל שרון יתפוס מקום מרכזי בסדר היום התקשורתי במהלך האשפוזים הראשון והשני; השערה זו נובעת מעיקר טיעוניה של "תאוריית סדר היום".

(ב) הסיקור העיתונאי על אודות אשפוזיו של ראש הממשלה דאז אריאל שרון יישא אופי אישי ורגשי; השערה זו מבוססת על ניסיון העבר ועל הגישה המקובלת בספרות: התקשורת מעדיפה סיפורים רגשיים ואישיים.

(ג) הסיקור העיתונאי על אודות אשפוזיו של ראש הממשלה דאז אריאל שרון יישא אופי אוהד ונעדר ביקורתיות כלפי ראש הממשלה; השערה זו מבוססת על הניסיון ההיסטורי ועל עמדתה המסורתית של התקשורת בישראל ועל דפוסי הפעולה שלה בעת משבר. בהקשר זה אנו צופים שתי מגמות: (1) בפרסומים בעת האשפוז הראשון תופיע התייחסות מועטה לסכנות הטמונות במחלת המנהיג ולפגיעה אפשרית בתפקודו כראש הממשלה; (2) הסיקור האוהד ונעדר הביקורתיות (הן כלפי שרון הן כלפי הטיפול הרפואי) יהיה בולט יותר בסיקור העיתונאי שזכה האשפוז השני.

בהתייחס לשאלת המחקר השנייה הנחנו ארבע השערות, שמקורן בספרות המקצועית המצביעה על קושי ועל כשלים בסיקורו של תחום הבריאות והרפואה:

(א) חלק ניכר מן הפרסומים יכלול התייחסות רפואית ויעסוק בנושאים רפואיים (להבדיל מפוליטיים, מדיניים ואחרים); זאת למרות היעדר הידע הרפואי הנחוץ הן לעיתונאים הן לקוראים להבנת המשמעויות.

(ב) חלק ניכר מן המקורות המצוטטים יהיה מקורות רפואיים; להשערה זו הנחנו השערת משנה: יהיו הבדלים בין שני האשפוזים; ככל שהמצב הרפואי חמור, כך יפנו העיתונאים אל מקורות רפואיים.

(ג) יהיו פרסומים מטעם רופאים; הם לא יהיו מדויקים ספציפית למטופל, אלא תהיה פרשנות כללית לנושא הרפואי המדובר; ההשערה כאן נובעת מחוסר יכולתם של העיתונאים עצמם לספק פרשנות רפואית ומן ההכרח שלהם לפנות אל רופאים אחרים.

(ד) רוב הסיקור ייעשה בידי עיתונאים שאינם בעלי ידע רפואי; השערה זאת נובעת מהיכרות עם קהילת העיתונאים ועם היעדרם של עיתונאים בעלי השכלה רפואית בישראל. עם זאת יכול להיות שהעיתונאים יתייעצו עם אנשי מקצוע בתחום הרפואה, כמצוין בהשערה ג לעיל.

שאלות מחקר אלה מתכנסות אל השאלה המרכזית של המחקר כולו: באיזו מידה מילאה התקשורת הכתובה בישראל, בסיקור מחלתו של ראש הממשלה דאז שרון, את חובותיה האתיות והמקצועיות כמעניקת שירות לציבור באשר לזכותו לדעת?

מתודולוגיה

המדגם

כאמור, לצורך המחקר נבחרו שלושת העיתונים היומיים הישראליים המובילים: "ידיעות אחרונות", "מעריב" ו"הארץ". במובנים רבים אפשר להתייחס לסיקור העיתונאי בעיתונים אלה כמייצג את אופן הסיקור הרווח בעבודת העיתונאים בישראל. קורפוס המחקר היה כתבות, מאמרים, ידיעות חדשותיות, מאמרי דעה ומאמרי רקע ופרשנות עיתונאיים שנכתבו בדפי החדשות העוסקים באשפוזו של אריאל שרון. הקורפוס מורכב מכל הפריטים הרלוונטיים לעניין שפורסמו בשלושת העיתונים בעת אשפוזו הראשון של אריאל שרון (בימים 19 בדצמבר עד 22 בו, 2005) ובעת אשפוזו השני (בימים 5 בינואר עד 12 בו, 2006). קורפוס זה כולל 331 פריטים (95 פרסומים מתקופת האשפוז הראשון, 236 מתקופת האשפוז השני), והממצאים שיוצגו בהמשך, במסגרת הניתוח הכמותי, מתייחסים לכלל הקורפוס.

ניתוח כמותי

מדידת המשתנים נערכה באמצעות דף קידוד לניתוח תוכן. דף הקידוד ששימש לניתוח הפרסומים כלל ארבע קבוצות של משתנים: (א) משתני זמן: אשפוז ראשון או אשפוז שני, מועד פרסום הכתבה; (ב) משתני הרקע של תהליך הכתיבה: הכותב, מקורות מצוטטים, מקורות דיווח; (ג) משתני רקע טכניים של הפריט: מספר העמוד, סוג הפריט, אורכו, גודל הכותרת, מיקום כותרת בעמוד, פער כותרת טקסט, פער כותרת מול כותרת משנה, מקום התרחשות, קיומו של תוכן רפואי; (ד) משתנים תוכניים טכניים הנוגעים לפריט: סוגי הפרשנות, אופי הכותרת, קישור לאירועים היסטוריים-פוליטיים-צבאיים וגם חלוקה מהותית על פי הערכת המקודדים בהתבסס על תוכן הפריט, אם הוא אוהד את ראש הממשלה ואת התנהלות לשכתו, או אם הוא ביקורתי כלפיהם.

דפי הקידוד חולקו לשני סטודנטים לתואר שני אשר אומנו בקידוד נתונים באמצעות ניתוח תוכן והוררכו בהערכת אהדה או ביקורתיות של התוכן. כל אחד ואחד משני המקודדים ניתח את כל הפריטים. מידת ההסכמה שבין שני המקודדים

חושבה באמצעות מדד Kappa, שהגו מדד מקובל לבדיקת מהימנות בין שופטים (Dewey, 1983). מידת המהימנות שהתקבלה הייתה $K=0.72$. זוהי מידת התאמה גבוהה שמציגה את הקידוד כמהימן ביותר.

ניתוח תוכן איכותני

הניתוח האיכותני (Barthes, 1977; Bignell, 1997; Sebeok & Danesi, 2000) מתבסס על פירוק הטקסט העיתונאי לרכיביו המילוליים באופן המאפשר להסביר את המשמעויות הפוליטיות והאידאולוגיות הטמונות בו תוך כדי בחינת המסר הלשוני, ההקשרים, הקונוטציות והדנוטציות והיחסים בין המסמנים ובין המסומנים (Barthes, 1977). הניתוח, שנעשה בידי החוקרים, מתבסס על בחינה דקדנית של כותרות, של כותרות משנה ושל גוף הפריט בשיטה סמיוטית שהותאמה לניתוח טקסטים עיתונאיים והמכונה "ניתוח שיח ביקורתי" (CDA – Critical Discourse Analysis), כפי שמציגה זאת ריצ'רדסון (Richardson, 2007). עיקרה של שיטה זו הוא אתגור הניתוח הכמותי לטובת בחינה מעמיקה של המסרים וההקשרים. כדי להבין לעומק כיצד תפקדה העיתונות בשני האשפוזים התבסס ניתוח התוכן על הצגת דוגמאות נבחרות לכל אחת ואחת מן הקטגוריות שנותחו.

ממצאים

ניתוח כמותי

המחקר בדק עד כמה הסיקור העיתונאי של אשפוזי ראש הממשלה דאז שרון היה בולט, מהו המקום שקיבל האשפוז בסדר היום התקשורתי, מה היה המסגור שלו, ואיך התמודדו העיתונאים עם האופי המיוחד של המשבר, לרבות אישיותו וכוחו של שרון, ועם הנטייה של התקשורת להתגייס לטובת מנהיגיה בעת משבר. ההשערה הראשונה אוששה: הסיקור תפס מקום מרכזי וכולט בסדר היום התקשורתי, גם באשפוז הראשון וגם בשני. לוחות 1 ו-2 להלן מדגימים את אחוז הידיעות שעסקו בשרון מכלל הידיעות בעמודי החדשות בעיתון בתקופת שני האשפוזים. כל העמודים הראשונים הוקדשו לסיפור, שתפס באופן בולט את רוב רובו של סדר היום, בימים שנבדקו. עם זאת, אפשר לראות את הירידה המהירה יחסית בעניין שמצאו העיתונאים באשפוז הראשון, לאחר יומיים עד שלושה ימים.

לוח 1: אחוז הכתבות העוסקות באשפוזו של שרון

מכלל הכתבות בתקופת האשפוז הראשון

22.12.05	21.12.05	20.12.05	19.12.05	
----------	----------	----------	----------	--

14	9	23	27	ידיעות אחרונות
9	10	24	21	מעריב
0	4	21	32	הארץ

לוח 2: אחוז הכתבות העוסקות באשפוזו של שרון מכלל הכתבות בתקופת האשפוז השני

12.1.06	11.1.06	10.1.06	9.1.06	8.1.06	6.1.06	5.1.06	
7	23	9	8	29	35	29	ידיעות אחרונות
12	10	21	11	38	41	24	מעריב
10	19	15	13	38	27	19	הארץ

נמצא גם אישוש להשערה השנייה בנוגע לאופי הסיפור העיתונאי. הנחנו כי יהיה לו אופי רגשי ואישי המתמקד בדרמטיות של האירוע, בסיפור ובמשמעות האנושית, כפי מוצג בלוח 3 להלן, וכפי שמומחש ומודגם בפרק הבא בניתוח התוכן האיכותני. מצאנו עוד כי הדיווח נשא אופי אוהד ונעדר ביקורתיות, כפי שאפשר לראות בלוח 4 להלן, וכפי שמומחש בניתוח התוכן האיכותני.

גם כאן וגם בניתוח הטקסט האיכותני מצאנו כי באשפוז הראשון הייתה התייחסות מועטה בלבד לשאלה החשובה ביותר: מהי מידת הפגיעה האפשרית בתפקודו בעתיד של ראש הממשלה? בעיתון "מעריב" רק 13% מן הכתבות כללו תזכורת כלשהי לפגיעה אפשרית בתפקודו של שרון. בעיתון "ידיעות אחרונות" כללו 28% מן הכתבות אזכור לפגיעה כזו, ורק בעיתון "הארץ" אפשר היה למצוא התייחסות ניכרת לאפשרות פגיעה עתידית בתפקודו של שרון כראש ממשלה (44% מן הכתבות). מצאנו מניתוח לוח 5 להלן כי העיתונים עברו מדיווח אינפורמטיבי באשפוז הראשון לדיווח פרשני באשפוז השני.

שאלת המחקר השנייה התמקדה בהתמודדות העיתונות הכתובה עם הסוגיות הרפואיות ועם המידע הרפואי בהקשר לאשפוזיו. מצאנו כי חלק ניכר מן הכתבות כלל התייחסות רפואית, ואלה עסקו בעיקר בנושאים רפואיים ולא פוליטיים, מדיניים ואחרים. מצאנו הבדלים בין העיתונות הפופולארית שעסקה בנושא הרפואי, ובין עיתון האיכות "הארץ", שנתן לנושא מקום בולט בהרבה. באשפוז הראשון, אחוז הכתבות שבהן הופיעה התייחסות רפואית, מכלל הכתבות שעסקו בשרון, הגיע ל-59% ב"ידיעות אחרונות", ל-62% ב"מעריב" ול-79% ב"הארץ". גם באשפוז השני הנתונים נשארו גבוהים ביותר, הגם שדי מהר התברר המצב

הרפואי העגום: 55% מן הכתבות ב"ידיעות אחרונות" כללו התייחסות רפואית, 61% "במעריב", ולא פחות מ-84% בעיתון "הארץ".

לגבי ההשערה השנייה, מצאנו כי חלק ניכר מן המקורות המצוטטים בנושאים אלה הוא מקורות רפואיים. באשפוז הראשון היה שיעורם 15% ב"ידיעות אחרונות", 19% ב"מעריב" ולא פחות מ-30% ב"הארץ". באשפוז השני גדלו המספרים: המקורות הרפואיים היו לא פחות מ-22% ב"מעריב", 28% ב"ידיעות אחרונות" ועד 33% ב"הארץ". השערת המשנה הייתה כי יהיו הבדלים בין האשפוזים. השערה זו לא אוששה, משום שבאשפוז השני היו רק מעט כתבות שצוטטו בהן מקורות רפואיים מאלה שבאשפוז הראשון. אפשר לראות לפי נתונים אלה כי באשפוז הראשון לא טרחו להתעמק די בהיבט הרפואי ובהשלכותיו, וכאשר היה לכך מקום דווקא. נראה כי באשפוז השני דווקא הרחיבו העיתונים, ואולי אף הגזימו, בחשיבות הטיפול בחולה על חשבון נושאים פוליטיים-מדיניים, שבשלב זה היו אמורים לתפוס מקום בולט יותר בסיקור, שהרי עצם ירידתו של שרון מן הבמה הפוליטית הייתה כבר ידועה ומוסכמת.

ההשערה השלישית לא אוששה. מצאנו נוכחות של אנשי מקצוע (רופאים) בדיווח העיתונאי, אבל זו נוכחות מעטה בלבד. מצאנו כי רק אחוזים בודדים מן הכתבות העוסקות באשפוז שרון נכתבו בידי רופאים, ורובן היו פרשנויות. באשפוז הראשון רק ב"מעריב" הייתה כתבה שנכתבה בידי רופא. באשפוז השני היו ב"ידיעות אחרונות" שש כתבות כאלה (8% מן הכתבות), וב"מעריב" ו"הארץ" ארבע כתבות בכל אחד ואחד מהם (כ-5% מן הכתבות). נתון זה הוא כמובן יוצא דופן בשיח התקשורתי הרגיל. בדרך כלל כמעט אין כתיבה עיתונאית או פרשנות של רופאים בעיתונות היומית. האירוע הרפואי הבולט והחשיפה התקשורתית הגדולה הביאו לקדמת הבמה העיתונאית גם את הרופאים הנמנעים מכך בדרך כלל.

גם ההשערה הרביעית אומתה כאשר נמצא כצפוי שרוב הסיקור נעשה בידי עיתונאים שאינם בעלי ידע רפואי, מה שהשפיע על הסיקור, כפי שיודגם להלן בניתוח התוכן האיכותני.

לוח 3: כתבות בעלות פן רגשי שפורסמו במהלך האשפוזים הראשון והשני

אשפוז שני		אשפוז ראשון		העיתון
מספר הכתבות	כמות מכלל הכתבות הרפואיות העוסקות באשפוז	מספר הכתבות	כמות מכלל הכתבות הרפואיות העוסקות באשפוז	
29	40%	13	35%	ידיעות אחרונות
28	35%	9	29%	מעריב
14	17%	2	7%	הארץ

לוח 4: מידת האהדה לאריאל שרון בכתבות שפורסמו בתקופת האשפוז הראשון (באחוזים)*

לא אוהד	ניטרלי	אוהד	העיתון	
8.1	10.8	73.0	ידיעות אחרונות	אחוז הכתבות מכלל הכתבות שעסקו באריאל שרון בתקופת אשפוזו הראשון
22.6	16.1	54.8	מעריב	
25.9	51.9	14.8	הארץ	
4.2	11.1	69.4	ידיעות אחרונות	אחוז הכתבות מכלל הכתבות שעסקו באריאל שרון בתקופת אשפוזו השני
13.8	10.0	60.0	מעריב	
20.2	31.0	33.3	הארץ	

* האחוזים אינם מסתכמים ב-100% מאחר שהיו מאמרים שאינם רלוונטיים לחלוקה זו.

לוח 5: סוגי הכתבות המתייחסות למצבו הרפואי של אריאל שרון במהלך שני האשפוזים (באחוזים)*

אחר	אינפורמטיבי	פרשני	העיתון	
60	24	16	ידיעות אחרונות	האשפוז הראשון
58	26	16	מעריב	
19	33	48	הארץ	
35	29	36	ידיעות אחרונות	האשפוז השני
40	26	34	מעריב	
37	18	45	הארץ	

* הנתונים הם מכלל הכתבות בנושאים בריאותיים שפורסמו במהלך כל אחד ואחד מן האשפוזים.

ניתוח איכותני ודיון

הניתוח האיכותני של תוכן הטקסט ושל הכותרות מאפשר לנו לבחון את השאלות העומדות במוקד המחקר כולו: האם שמרו העיתונים על אתיקה בסיקור האשפוזים? האם הציבור קיבל דיווח עובדתי ופרשני הולם של האירועים, או שמא נכנעו העיתונים לרגשנות, לפטריוטיזם ולמגויסות בעתות משבר? בנוסף לכך, הבדיקה של טקסטים מרכזיים בדיווח על מחלת שרון מעניקה לנו הצצה מעמיקה אל התודעה הקולקטיבית הישראלית ואל מצבה האידאולוגי והפסיכולוגי של העיתונות, ואולי של הציבור כולו, כפי שאלה השתקפו בעיתונות הישראלית בתקופת מחלתו של שרון. באשפוז הראשון נמצאו ארבע מגמות מרכזיות שאפיינו את הדיווח העיתונאי: טיוח חומרת המצב, עיתונאים המתפקדים כרופאים, רופאים המתפקדים כעיתונאים וסגנון דיווח אוהד, אנושי ורגשי. באשפוז השני בלטו ונותחו שתי מגמות: דיווח אוהד ורגשי ורופאים המתפקדים כעיתונאים. להלן הממצאים המרכזיים והבולטים של ניתוח התוכן האיכותני שערכנו לידיעות ולכתבות בקורפוס המחקר.

האשפוז הראשון

ב-18 בדצמבר 2005 אושפז ראש הממשלה דאז שרון ב"הרסה" לאחר שנשמע מבוזבז בשיחת טלפון עם בנו. האבחנה הייתה "אירוע מוחי קל" שנגרם מקריש בכלי דם במוח. הטיפול שעליו הוחלט היה מתן תרופות מדללות דם וקביעת מועד לצנתור ב-5 בינואר. הצנתור המתוכנן נועד לתקן פגם מולד שהתגלה בלבו של שרון, ושככל הנראה גרם לאוטם בכלי הדם במוחו. שעות אחדות לאחר האשפוז הראשון שוחח ראש הממשלה שרון מבית החולים עם עיתונאים אחדים כדי להרגיע ולהבטיח שהוא כשיר ומתפקד. למחרת מסרו העיתונאים כי שרון הכריז "אנחנו ממשיכים קדימה". אנו מאתרים ארבע מגמות בולטות בסיקור העיתונאי, ואלה הן:

א. הרגעה והפחתה בחומרת המצב

מניתוח הטקסטים עולה כי ככלל ולהוציא חריגים מעטים, העיתונות שיתפה פעולה באופן מלא עם מגמת ההרגעה שנקטו יועצי ראש הממשלה שרון ולא סיפקה מידע ופרשנות שיכלו להכין את הציבור לקראת הצפוי. התוצאה הייתה טיוח של הסכנות לבריאותו של שרון. המגמה בלטה במיוחד בעיתון הפופולארי ביותר במדינה, "ידיעות אחרונות". הכותרת בבוקר שאחרי האשפוז (19.12.2005) הייתה זו: "אני בסדר. ממשיכים קדימה". בכותרת המשנה נכתב "עדי ראייה בחדר המיון סיפרו ששרון נראה מטושטש. אולם הרופאים שבדקו אותו הודיעו: 'מדובר

באירוע מוחי קל". הכותרת הראשית בעיתון "הארץ" באותו יום הייתה זו: "שרון מביה"ח: 'אני בסדר, נמשיך קדימה'". משחק המילים בין שם תנועתו של שרון "קדימה" ובין תיאור מצבו הפיזי שימש מקור מושך לכותרות הראשיות שחידדו את הרושם כי קיים עתיד בטוח לשרון ולמפלגתו, וכי אין צורך להחדיר לציבור פחד ולערער את הביטחון העצמי הלאומי.

לכותרות הראשיות יש כמובן משקל רב ביותר בגיבוש המסר (דור, 2001). כאן המסר היה הרחקה של האירוע ושל השלכותיו המסוכנות והרגשה ברורה של ההרגעה וההבטחה לעתיד. הרגש עבר מניתוח מצבו הבריאותי הבעייתי של שרון ליצירת אווירת אופטימיות ומזעור המשמעות הבריאותיות. כמה חודשים לאחר האירוע סיפרה איילה חסון, הכתבת המדינית של הערוץ הראשון, כי לאחר האשפוז ערכו אנשי שרון מסיבת עיתונאים, ורוב הכתבים שנכחו באירוע היו כתבים מדיניים, ואילו הכתבים הרפואיים היוו מיעוט. כאשר נכנסו הרופאים לפרטים הנוגעים למצבו הבריאותי של ראש הממשלה דאז, לא יכלו הכתבים המדיניים להבין את המצב לאשורו וכמובן לשאול את השאלות הנכונות (בתוך רחמים, 2006, עמ' 19-24).

ואכן הכתבות של העיתונים בימי האשפוז מתמקדות במשחק המילים הפוליטי וברצון להדגיש את ההמשכיות. העיתונאים מציירים תמונה לא סבירה של "עסקים כרגיל" ואופטימיות מוגזמת, כפי שמשתמע מן הידיעה הבאה ב"ידיעות אחרונות" (אייכנר, זינגר ואדינו אבבה, 2005.12.19א): "אני מרגיש בסדר. כנראה שהייתי צריך לקחת כמה ימי חופשה. אנחנו ממשיכים קדימה". העיתונאים אף הגדילו לעשות והדגישו את המסר באמצעות כותרות אופטימיות במיוחד, "מצב רוח מרומם" (שם), ובהבלטת טקסט בגוף הכתבה בסגנון הומוריסטי: "שרון לרופאיו במהלך הבדיקות: 'אני מצטער שאני גורם לכם למאמץ כזה. לא התכוונתי. אני בסדר. אני מקווה לעזוב אתכם כמה שיותר מהר'".

דיווחים אלה המעיטו בחשיבות ובחומרה של האירוע הרפואי והסיטו את הדיון לכיוון הומוריסטי קליל. בכך יצרו רושם כי האירוע שעבר ראש הממשלה היה מינורי ובעל השפעה קצרת טווח עד לא קיימת, ממש כמו צינון חולף העובר על כולנו. ביום "שאחרי" אף גברה האופטימיות בקרב העיתונאים, והכותרות הופכות ליותר חד-משמעיות בביטול חשיבותו הרבה של האירוע המוחי ובמתן פרשנות פסקנית אופטימית בנוגע למצבו של שרון, כפי שנכתב ב"ידיעות אחרונות": "האירוע עבר בלי להשאיר שום נזק" (שיפר, 2005.12.20); "שום נזק": בלי הסתייגות, ובלי למצמץ. כותרות המשנה מחזקות מגמה זו: "ראש הממשלה אריאל שרון היה אתמול ערני, חד ומשועשע"; "רופאיו: הוא מקבל טיפול נגד קרישת דם, ויש סיכויים מצוינים שזה לא יקרה לו שנית" (שם). קשה

לתאר כותרות אלה כאופטימיות זהירה או מהוססת, אלא מוטב לומר עליהן שהן קביעות ברורות ונחרצות: "שום נזק".

העיתונות כשלה בתפקידה להביא את הסיפור האמתי לציבור ונכנעה באופן מלא לנרטיב של לשכת ראש הממשלה, שהתבסס על הבורות של הציבור ועל החרדה של כולנו ממוות וממחלה קשה. התודעה הקולקטיבית של עם ישראל, כפי שעולה מניתוח התוכן בימים שלאחר האשפוז הראשון, היא של הכחשה עמוקה; הכחשה שראש הממשלה, עם האצבע על הלחיץ האדום, הוא אדם שמן, מבוגר מאוד, חולה בלב, שעבר זה עתה אירוע מוחי שבמסגרתו לא היה בהכרח צלולה ולא יכול היה לתפקד במשך כמה שעות קריטיות.

ב. עיתונאים כפרשנים רפואיים

העבודה העיתונאית התבססה ברובה על עיתונאים שאינם מבינים בתחום הרפואה או על רופאים שפעלו כעיתונאים או כפרשנים, בלי שיהיו בפניהם עובדות בדוקות, כמו תוצאות הבדיקות הרפואיות של שרון. נראה כי לשכת שרון ניצלה את חוסר הידע המקצועי של העיתונאים, של הכתבים המדיניים, והלעיטה אותם במידע רפואי מגמתי שקיבל בעיתונים משקל של עובדות נחרצות. כך תיארה העיתונאית הבכירה איילה חסון את מסיבת העיתונאים שנערכה למחרת האשפוז:

"קיבלנו הסברים מקיפים וענפים, ובתום אותה מסיבת עיתונאים הרגשנו מינימום תואר ראשון ברפואה. בסופו של דבר עלה גם הנושא של פריכות כלי הדם במוחו של שרון. זה עלה בישיבה, אבל איך אנחנו יכולים להתמודד עם המידע הזה? אין לנו כלים לזה. גם לכתב שמסקר ענייני רפואה, יהיה בקיא ככל שיהיה, אין את היכולת להתמודד עם ה'פריכות'. אנחנו מתמודדים בדרך כלל רק עם פריכות של עוגות" (בתוך רחמים, 2006, עמ' 22).

חוסר הידע המקצועי של העיתונאים בתחום הרפואי לא הפריע להם להשתמש כאמור בכותרות נחרצות מאוד לגבי מצבו של ראש הממשלה דאז: "האירוע עבר בלי להשאיר שום נזק" ("ידיעות אחרונות", 20.12.2005); "שרון מביה"ח: 'אני בסדר, נמשיך קדימה'" ("הארץ", 19.12.2005); "תוכנית ההתכווצות של אריאל שרון" ("מעריב"), שחר, 19.12.2005). הבחירה בכותרות העוסקות במשחקי לשון פוליטיים, "קדימה" ו"תוכנית ההתכווצות" (רמיזה לתכנית ההתנתקות שזה אך הסתיימה), ובטונים מרגיעים מדגישה את העמדה הרפואית המינורית שבחרו העיתונאים לתאר את מצבו של שרון. עמדה עיתונאית-רפואית דומיננטית זו לא השאירה מקום לפרשנויות לגיטימיות אחרות.

מקורות המידע שעליהם מתבססים העיתונאים הם בעיקר רופאיו של שרון: "רופאו האישי של שרון, הפרופ' בולק גולדמן, מסר אתמול בסביבות השעה 23:00 כי 'מצבו של שרון טוב, והוא בהכרח מלאה. הוא אינו סובל מבעיות מוטוריות ומדבר באופן חופשי'" ("הארץ", בן, רוניק וליס, 19.12.2005). ב"דיעות אחרונות" צוטט פרופ' גולדמן כך: "שרון עבר אירוע מוחי קל, וכעת הוא מטופל בחומר ממיס קרישים (מדלל דם). מצב רוחו באמת מצוין. יש אירועים מוחיים כאלה שמחמירים. במקרה שלו המצב שלו השתפר במהירות, והוא חזר לעצמו. מצבו של ראש הממשלה טוב, והוא בהכרח מלאה. מוטורית אין לו שום בעיות. הוא מדבר חופשי, מתבדר ומתעניין במה שקורה בחוץ. בסך הכול מצבו בסדר" (אייכנר, זינגר ואדינו אבבה, 19.12.2005). בהמשך הכתבה נאמר "לא צפוי כל נזק עתידי לראש הממשלה" (שם).

האופטימיות הגורפת בציטוטים מעלה סימני שאלה בנוגע לאמינות המקור שעליו מתבססים העיתונאים. רופאו האישי של רה"מ מחויב לחולה שלו. כאשר החולה הוא ראש ממשלה מכהן הנמצא בתקופת בחירות, מחוזקת מחויבות זו. אפשר היה לצפות מן העיתונאים למידה מסוימת של הטלת ספק, של ביקורתיות ושל זהירות לגבי פרשנותם של רופאי ראש הממשלה המשרתים אותו והנאמנים לו בלבד. אולם בפועל אפשר לראות תופעה הפוכה. כל הדיווחים המלווים את העיתונאים בימים שאחרי האשפוז מתבססים על רופאיו של שרון, והם כתובים בסגנון החלטי וחד-משמעי. אין התייחסות לעובדה שהמקורות המצוטטים הם מגויסים, או לפחות בעלי אינטרס ומחויבות אישית ומקצועית לראש הממשלה. נכון שקשה היה, ואולי בלתי אפשרי באותו רגע, לקבל מידע רפואי אמין ממקורות אחרים, אך אפשר היה לפחות להטיל ספק במקורות הקיימים ולהעלות את הדרישה, שעלתה אכן מאוחר יותר, להעביר את המידע הרפואי הגולמי, כמו תוצאות הבדיקות, לידיהם של רופאים אחרים, בלתי תלויים, כדי לקבל דעה נוספת.

גם הציטוטים של הרופאים הבכירים ב"הדסה" שטיפלו בשרון מדגישים את אותה מגמה, כפי שניכר מדבריו של פרופ' תמיר בן-חור, מנהל המחלקה הנירולוגית בבית החולים "הדסה", שעליו נכתב שטיפל אישית בראש הממשלה: "הקריש התפרק במהירות, ואנחנו יכולים להגיד שזרימת הדם במוח התחדשה, כלי הדם פתוחים, ואספקת הדם למוח היא מלאה על כל חלקיו" (שיפר, 20.12.2005). הפירוט הרב בציטוט ממשיך לחדד את הרושם כי הרופאים שולטים באופן מלא באירוע, וכי בקלות הם יכולים לתקן את הנזק, ואנו צפויים להחלמה מוחלטת של ראש הממשלה — זרימת הדם במוח שלו מלאה. כלומר ההבלטה הנוצרת היא כי הכול בשליטה, אין צורך לנהל שיח ביקורתי, ואין מקום לחשוש לבריאותו של ראש הממשלה.

ג. רופאים כ"עיתונאים"

אחת התופעות המעניינות באירוע היא הבולטות של רופאים שלא ידעו את מצבו הבריאותי ולא נחשפו לתוצאות הבדיקות הרפואיות של שרון, אך נענו ללחץ התקשורת והגיבו באופן מקיף ומפורט מעל גבי העיתון באופן שנחזה מקצועי, אך היה למעשה דיווח עיתונאי ולא רפואי. ב"דיעות אחרונות" (פרייליך, 21.12.2005) הופיעה כותרת משנה, "רופא מומחה: 'שרון נראה בריא לגמרי'", ובהמשך נכתב כך: "'לא בדקתי את ראש הממשלה מקרוב, אבל ממבט חיצוני ושטחי בלבד נראה שהוא החלים לחלוטין מהאירוע המוחי', כך אומר פרופ' נתן בורנשטיין, מנהל המחלקה הנורולוגית במרכז הרפואי תל אביב". והוא ממשיך: "הסימנים מעידים על כך שככל הנראה מדובר באירוע חולף, ואני מאחל לו רק בריאות". ספקולציות עיתונאיות מסוג זה הן למעשה ההפך הגמור מן המהות שמייצג מדע הרפואה. על הבדל זה דיבר ד"ר יורם בלשר, יו"ר ההסתדרות הרפואית בישראל:

"לשתי המערכות, הן זו של התקשורת והן זו של הרפואה, שמור מקום מכובד בציבוריות ובחברה. אולם, כמה מהמאפיינים של שתי המערכות שונים בתכלית השינוי. ברפואה נהוגה בדיקה שיטתית של מידע בטרם פרסומו. העבודה המחקרית בתחום הרפואה משולה לריצה למרחקים ארוכים. גם הטיפול הרפואי נמדד לאורך זמן, ולעיתים לאורך זמן רב. קשה מאוד לאמוד את איכותו של טיפול רפואי בתוך פרק זמן קצר. ברפואה גם נהוג להבדיל בין פרשנות לבין עובדות רפואיות, ולשם בירור העובדות אנחנו מקיימים תחקירים רפואיים מעמיקים" (בתוך רחמים, 2006, עמ' 13).

האבחנה של הרופאים לגבי משמעות מחלתו של שרון התרחשה מעל גבי העיתון ובעידוד התקשורת, כפי שהתפרסם ב"הארץ" (טראובמן, 20.12.2005): "בקרב הרופאים שנענו אתמול לפניית 'הארץ' שררה תמימות דעים: לאדם במצבו של ראש הממשלה, אריאל שרון, מומלץ להכניס כמה שינויים משמעותיים באורח חייו". בהמשך הכתבה, לאחר סקירה נרחבת על הסיכונים של המצב, עוברים הרופאים להמלצות ספציפיות: "הפרופ' אליוט בארי, מומחה לתזונה ומנהל בית הספר לבריאות הציבור של האוניברסיטה העברית והדסה, מציע לשרון למנות יועץ מיוחד ל'ענייני סגנון חיים'". הד"ר דוד טנה, מומחה לשבץ בבית החולים "שיבא" אומר: "ברגע שקרה מיני-אירוע, אפשר לעשות הרבה כדי למנוע את השבץ באמצעות תרופות, אספירין ואמצעים כמו תזונה, פעילות גופנית, וגם ניתוח וצנתור" (שם).

עצות אלה, לנוכח השתלשלות האירועים, נראות כלליות וחסרות הקשר. ללא מידע מדויק וניתוח הבדיקות אפשר להציג מגוון תרחישים, שכאמור יצרו אופטימיות בציבור אך היו רחוקים מלבשר על העתיד לבוא. נראה כי הרופאים נכנעו ללחץ העיתונאי ולשאיפה לקבל חשיפה וכותרת בעיתון, גם על חשבון האמינות המקצועית. התקשורת הוכיחה את כוחה החברתי העדיף על מקצוע הרפואה, כאשר הצליחה לגייס בקלות רופאים בכירים כפרשנים וכעיתונאים לרגע, על סמך מידע שלא היה בידם. הרופאים כמו אמרו לעצמם שממילא התקשורת איננה רצינית, ולפיכך "אנחנו יכולים להשתתף-במשחק". משום כך, בבחירת מסגור הנושא הם נקטו את צמצום המורכבות של העניין במטרה ליצור נגישות לכלל הציבור, אך בכך חטאו כאשר לא היה בידיהם מלוא הנתונים הנחוצים לקבלת מסקנות. ברור כי בכל הקשר מקצועי אחר הם לא היו נותנים חוות דעת מקצועית בלי לדעת את הנתונים הרפואיים הרלוונטיים לעניין.

גם ב"מעריב" (אבן, 19.12.2005) פורסמה כתבה ארוכה שבה עונה הד"ר משה קושניר, מנהל המחלקה הנזירולוגית בבית החולים "קפלן", על סדרת שאלות הקשורה לשבץ המוחי: מה גורם לשבץ מוחי? האם אפשר למנוע אותו? כיצד הוא משפיע על החיים לאחר האירוע? ועוד. התקשורת בוחנת את המחלה בכל הקשר אפשרי ומתבססת על רופאים המרחיבים, מפרטים ומעמיסים מידע כללי ושולי באשר למחלתו של שרון. דוגמה לכך אפשר לקבל מתשובתו של ד"ר קושניר לשאלה כיצד משפיע שבץ מוחי על החיים לאחר האירוע: "על פי סקר שביצע האיגוד הנזירולוגי הישראלי אצל נפגעי שבץ מוחי, האירוע יכול לפגוע בביצוע עבודות הבית (90 אחוז מהמקרים), יציאה לקניות (75 אחוז), קריאה (65 אחוז) ואפילו שטיפת כלים (60 אחוז) והליכה (50 אחוז)". מידע זה חסר חשיבות ורלוונטיות להקשר הפרטי, קרי החולה ראש הממשלה שרון. למעשה כל המידע הזה נתפס כקוריוז: שרון אולי לא יוכל לשטוף כלים. כלומר המסגור היה כללי בנושאי מחלות ורפואה, וההבלטה שנוצרה התרכזת בחוסר הרצינות והחשיבות. לא נעשתה כלל הבלטה של הדבר האמתי: החשש הממשי מבריאותו הלקויה של ראש הממשלה ומפני כשירותו להנהיג את המדינה כראוי ובצלילות.

ד. דיווח אוהד, אנושי ורגשי

הסיפור קיבל מראשיתו אופי של סיפור אנושי, רגשי ואוהד ביחס לראש הממשלה. התודעה הקולקטיבית של עם ישראל, כפי שבאה לידי ביטוי בהבלטה של העיתונות הכתובה, דחתה את האפשרות שיקרה משהו רע ל"אבי האומה", ראש הממשלה שרון. סימה קדמון, מן העיתונאיות הבכירות במדינה, כתבה בעמ' 5 ב"ידיעות אחרונות" למחרת האשפוז (19.12.2005) "מדינה שלמה עצרה אמש

את נשימתה", ופירטה בכתבה בולטת: "כי לא משנה לאיזו מפלגה משתייכים ובמי תומכים, צריך להיות עיוור או אטום כדי לא להבין לאיזה מצב הייתה נקלעת המדינה אם שרון לא היה מתלוצץ עם רופאיו". אורחי המדינה ותושביה, כמו גם מנהיגי העולם, תוארו בתקשורת כבני משפחה החרדים לסב שחלה. כך ב"ידיעות אחרונות", בכותרת "עלייה לרגל. פרחים ודיסק של אסתר עופרים", סיפרו לנו הכתבים: "זרי פרחים, שוקולדים, פקסים עם ברכות ומברקים של איחולי החלמה איימו להטביע אתמול את לשכת ראש הממשלה" (אייכנר, זינגר, בן-דוד וליניסון, 20.12.2005). ב"מעריב" באותו יום: "פרחים משגרירות סין ו-sms מממשלת טורקיה" (שחר, 20.12.2005). הדבר דומה לאיחולים לאחר לידה. לכאורה דיווחים עובדתיים, אך למעשה זו הוראה של התקשורת לכל קורא וקורא מה עליו להרגיש, ומה עליו לחשוב. כלומר להתרכז באיחולי החלמה, ולא לבדוק מה המשמעות הפוליטית של ראש ממשלה חולה המבקש את אמונו בבחירות קרובות.

האשפוז השני

בליל 4 בינואר 2006, לאחר שראש הממשלה שרון התקבל בבית החולים "הרסה" בפעם השנייה, 'צא פרופ' שלמה מור-יוסף, מנכ"ל "הרסה", והודיע: "האבחנה היא אירוע מוחי משמעותי". בימים הראשונים לאשפוז השני דווח על ניתוחים אחדים שנערכו לראש הממשלה, שמצבו הוגדר "קשה מאוד", וכן על התייצבות במצבו, שהוגדר מאז במשך מרבית זמן אשפוזו "קשה אך יציב". היה ברור שראש הממשלה אינו בהכרה, וספק אם יחזור לתפקד. הנה דיון קצר באשר לשני היבטים: הדיווח האוהד והרגשי והרופאים כ"עיתונאים".

א. דיווח אוהד ורגשי

תגובת העיתונות הכתובה לאשפוז השני הייתה תגובה רגשית ואוהדת כלפי שרון, והכותרות והכתבות התמקדו בטראומה שיצר האירוע, כפי שמעידה (כמה חודשים לאחר האירוע) העיתונאית איילה חסון: "הייתי אומרת שזה היה סיקור תחת טראומה. לא רק שרון נכנס לחדר הטראומה. במובן הרגשי גם התקשורת נכנסה לסוג של טראומה" (בתוך רחמים, 2006, עמ' 20). העיתונות התגייסה לבטא את ההלם ואת הכאב ביחס למה שנתפס מן הרגע הראשון כמותו של שרון, אך כמו במשפחה קרובה, ביקשה לעשות זאת בהדרגה כדי לרכך את המכה האנושה שלקתה בה נפשו של העם.

התפקיד הראשי של העיתונות, דיווח אמין ומדויק, כמו גם הצורך בביקורת, נדחקו ונזנחו מפני ההתגייסות הגורפת לשרת את האבל ולרכוב על גבו כדי

להגיע ללבו של הקורא. מיטב העיתונאים, הפרשנים, הפובליציסטים והעורכים פרסמו כתבות נרגשות על שרון. בכיר עיתונאי ישראלי, נחום ברנע, יצא בכותרת "צל כבד" ("ידיעות אחרונות", 5.1.2006) וכתב בהמשך: "בשעת כתיבת שורות אלה, בחצות, נמצא ראש הממשלה בחדר הניתוחים. מצבו הרפואי חמור. עם שלם מתפלל לשלומו". הכותרת למאמרו של הפובליציסט והשדר הפופולארי יאיר לפיד הייתה זו: "פשוט להתפלל" ("ידיעות אחרונות", 5.1.2006), ובהמשך כתב: "בעת כתיבת שורות אלה המוח המדויק והיצירתי של שרון שטוף בדם". בהמשך הכתבה עובר לפיד לטון מפאר המסכם את פועלו של שרון: "אפשר לומר בשעה זו שלבודדים מבין מנהיגיה של המדינה היו הביטחון עצמי, קור הרוח ואומץ הלב שהפגין שרון בשתי הקדנציות שלו כראש ממשלה. לאורך כל הקריירה שלו, מאז שהיה קצין צעיר, שאף להידמות לאיש הנערץ עליו ביותר, דוד בן-גוריון. בשנים האחרונות הוא דמה לו, יותר ויותר". ואילו עורך "מעריב" אמנון דנקנר יצא בכותרת "מחזיקים אצבעות" (בעמוד הראשון, 5.1.2006), "המדינה מחזיקה אצבעות" (בהמשך העיתון, בהרחבה בעמ' 12), ואף כתב בהמשך כך: "כשראש ממשלה מוטל על מיטת חוליו הקשה והמאיים, מוטל שם גם אדם שיש לו משפחה, ילדים ונכדים וחברי נפש. הלב יוצא אל כולם".

הכתבות מעבירות את הרגשת האסון הקולקטיבי, את ההלם והעזוזה, והן נמנעות מהצגת פן ביקורתי כלפי העבר, כלפי ההיסטוריה והמעשים של שרון כמנהיג שנוי במחלוקת. כך, בראש הגיליון של "מעריב" ביום 6.1.2006 זעקה הכותרת "מתפללים", ובגיליונות "מעריב" הוצגה במשך שבוע, בטורי צד בעמודים הראשונים, הכותרת "מתפללים לשלומו", ותחתיה סיקורים בנושאים שונים, כמו כלכלה, השלכות פוליטיות ומאמרי דעות. בעמוד הראשון של הגיליון של מעריב ביום 8.1.2006 הופיעה אף תמונה בולטת המחזקת רושם זה. בתמונה נראים אזרחים ואיש צוות בית חולים (במדים ירוקים) עומדים יחדיו מחוץ לבית החולים, ועל פניהם הבעה של צער המחזקת בידיהם האוחזות בפניהם כלא מאמינים. המסגור בעיתונים, המהווה ריטואל, הוא אחדות האומה סביב האבל, וסגנון הכתיבה נראה כהספד על האיש ודרכו. סגנון הדיווח הרגשי ממשיך עוד ימים אחדים, והכותרות ב"מעריב" (8.1.2006) ממחישות זאת: "עם ישראל הגיע לחווה" (בינדר), וכותרת משנה: "משפחות שלמות של אזרחים מודאגים נכנסו למכונית בסוף השבוע וערכו ביקור מורשת בקבר של לילי ז"ל ובשדות סביב בית ראש הממשלה בחוות שקמים. 'מתי כבר אריק יחזור?', שאלו בגעגוע" (שם).

הכותרות והכתבות ממחישות את חוויית היתמות ומחזקות את הכאב והגעגוע לשרון המנהיג והאב שנשט בטרם עת ובמפתיע את "ילדיו", שרק יושבים ושואלים: מתי כבר אבא יחזור? התמונה המצטיירת היא הרמטית, חד-ממדית ואחידה, כאילו כולם עסוקים אך רק באבל כבד וביגון אישי על האיש הנפלא,

כאילו אין מדובר באירוע שמשמעותו העיקרית היא פוליטית ומדינית, והיא חשובה בהרבה מזו האישית, וכאילו אין מדובר באיש פוליטי שנוי במחלוקת, שחיי רצופים מחלוקת, ריבים ומדנים, עם רוב חלקי הציבור הישראלי היהודי, שלא לדבר על הציבור הערבי.

ב. רופאים כ"עיתונאים"

התופעה חזרה גם כאן. על סמך מידע מועט וחסר ניתחו הרופאים את מצבו של שרון ונהגו כפרשנים וכעיתונאים ולא כאנשי מדע. בעיתון "הארץ" (טראובמן ורזניק, 5.1.2006) הופיעה הידיעה הבאה: "רופא בכיר, שהתבסס על המידע המועט שפרסם בית החולים, העריך כי מדובר בניתוח לניקוז הדימום [...]". ב"ידיעות אחרונות" (6.1.2006) מתחת לכותרת "ייתכן שיעברו חודשים עד שיתברר מצבו" הוצג טור של שאלות ותשובות על מצבו של שרון שכתבו שתי עיתונאיות, שרית רוזנבלום ורבקה פרייליך "בסיוע ד"ר יונתן שטרייפלד, מנהל היחידה הנורולוגית בבית החולים 'השרון'". השאלות והתשובות שילבו בין הקשרים כלליים של המחלה ובין אבחנות מפורטות יותר, למשל "האם קיים קשר בין האירוע המוחי הקודם לזה של שלושם? ייתכן שכן. יכול להיות שהאירוע האחרון, החמור יותר, החל באזור שנפגע באירוע הקודם, הקל יותר. סביר כי התרופות לדילול הדם שקיבל שרון בעקבות האירוע הראשון החמירו את המצב וגרמו את הדימום הנרחב". באותו יום הופיעה בעיתון "הארץ" כותרת נוספת, משמעותית וביקורתית ללא תקדים: "רופאים בכירים: 'ייתכן שהתרופה שניתנה לשרון על-מנת למנוע היווצרות קרישי דם בראשו היא שגרמה לאסון'"; "מנהל בית חולים: לראש הממשלה לא נתנו 'אפוד רפואי'" (רזניק ובן, 6.1.2006). ב"מעריב" נקטו טון ביקורתי נחרץ אף יותר מזה: "להערכת רופאים, תרופת הקלקסן שקיבל שרון היא שגרמה לדימום התוך מוחי. על פי הדיווחים, קיבל אריאל שרון שתי זריקות של התרופה נוגדת הקרישה לאחר האירוע המוחי הראשון" (6.1.2006). גם ב"ידיעות אחרונות" עסקו בנושא באותה גישה (רוזנבלום, פרייליך, אייכנר ואלוש, 6.1.2006).

כלומר רק על פי הדיווחים, השמועות והתרחישים בתקשורת ניתנה אבחנה חד-משמעית, הושמעה ביקורת גלויה, והוטחו האשמות קשות. ויכוח רפואי ניטש על גבי דפי העיתונים כאשר ביום 8.1.2006 מופיעה כותרת ב"מעריב" (אלרואי דה-בר), "מחול שדים רפואי", ובכותרת המשנה כתוב "רופא בכיר טוען כי שרון היה זקוק לרופא צמוד, אחרים משוכנעים כי העיכוב בצנתור היה מיותר, ובכיר במערכת הבריאות אומר: תהיה ועדת חקירה". בעיתון "הארץ" באותו יום מופיעה

הכותרת "רופא בכיר: ההשגחה הרפואית על שרון מאז האירוע המוחי הראשון — לא סבירה" (רזניק וטראובמן, 8.1.2006).

גם כאן נראה כי הפרשנות והדיווחים של הרופאים נעשים בלי להכיר את העובדות ובלי לבדוק באופן אישי את החולה. הביקורת הנמתחת היא ברובה בעילום שם, וברור כי למותחי הביקורת אין העובדות המלאות, ואין נתונים מלאים המאפשרים הסקת מסקנות כפי שמתבקש בתחום הרפואה. מכיוון שרק לאחרים מרופא "הדסה" היו העובדות, השמעת ביקורת היא בגדר השערות המעלות שאלות אתיות קשות הן בתחום האתיקה של הרופאים הן בתחום האתיקה המקצועית של העיתונות. גם כאן, כמו באשפוז הראשון, כוחה המפתה של התקשורת מוביל שורה של רופאים לקבל חשיפה וכוותרת ללא בסיס מוצק, והקוראים אינם יכולים להעריך ולהבין את אשר התרחש.

דיון

מן הניתוח הכמותי והאיכותני עולה בבירור כי העיתונאים המסקרים את הסיפור הרמטי אינם אנשי מקצוע או בעלי ידע בתחום הרפואה, וכי הם מתקשים לסקר את המשבר בתחום מקצועי כה זר להם. העיתונאים אינם קולטים את מורכבות האירוע ואת הפרטים הרפואיים החשובים, והם הופכים לצינור המעביר דיווחים רפואיים שאינם מלאים, מפורטים ומדויקים, ואולי אף מגמתיים. מובן שאי-אפשר לצפות מעיתונאי שאינו בעל ידע רפואי, שידע או יבין את כל הפרטים הקשורים לדיווח על מחלה ועל אשפוז. ממילא הוא פונה לרופאים אחרים. אולם כאשר אותם רופאים אחרים שאינם קשורים לטיפול או מעורבים בו, מגיבים ומפרשים, אנו נחשפים לבעיה אחרת, והיא הפיכתם של רופאים לעיתונאים המפרשים את המקרה בלי שיהיו בידיהם כל הפרטים, כל הבדיקות וכל הידע הנמצא אך ורק בידי הרופאים המטפלים. הדיווח נעשה בידי העיתונאי, והוא חסר וחלקי בגלל חוסר המקצועיות שלו בתחום הרפואי. הפרשנות נעשתה בחלקה בידי רופאים שאינם אנשי מקצוע בתחום העיתונות, אינם מחויבים באותה מידה לזכות הציבור לדעת וגם אינם מחויבים לתפקיד מתווכים של מידע לציבור.

בהסתמכות על תאוריית סדר היום ועל המונח "הבלטה" אנו מוצאים כי סיקור שני אשפוזיו של ראש הממשלה דאז אריאל שרון תפס מקום מרכזי בסדר היום התקשורתי. בהינתן ממצא זה נראה כי יש חשיבות רבה לבחינת מאפייניו של הסיקור החדשותי. בבואנו לבחון את אופי הסיקור החדשותי לאור המונח "מסגור", מצאנו כי הסיקור של אשפוזו של שרון נשא אופי אוהד ביומונים

"ידיעות אחרונות" ו"מעריב", וזאת בשונה מן התמונה המאוזנת יותר שהוצגה בעיתון "הארץ".

ממצאים ממחקרים קודמים מלמדים כי למידת הבולטות ולאופן המסגור יש פוטנציאל להשפיע על סדר היום הציבורי. לאור זאת בדקנו בצורה פרטנית ומעמיקה יותר את מאפייני הידיעות שעסקו באשפוזו של שרון. מן הממצאים עולה כי הסיפור העיתונאי היה בעל אופי רגשי, אישי, המתמקד בדרמטיות של האירוע ובמשמעותו האנושית. נמצא גם כי הדיווח נשא אופי אוהד ונעדר ביקורתיות כלפי הממשלה וכלפי לשכת ראש הממשלה שניהלו את המשבר התקשורתי.

התופעה המוצגת במחקר זה, היעדר ביקורתיות בעתות משבר רפואי-פוליטי, דומה לגישתה של התקשורת בעתות מלחמות ומשברים ביטחוניים וממשיכה אותה: התקשורת הופכת לשופר ההנהגה ונוקטת קו פטריויטי תוך כדי הזנחה של תפקידה כ"כלב השמירה של הדמוקרטיה". אנו רואים דמיון ברפואי הפעולה של התקשורת ובשאיפה לייצג בשעת משבר את הקונצנזוס הלאומי ואת רגשות הציבור, במקום לשמור על מקצועיות ביקורתית ועל גישה ניטרלית. אמנם גם כאן הייתה לפעמים ביקורת מצד העיתונות, בעיקר מצד עיתון "הארץ", שניסה לבחון ולבקר את דרכי הטיפול בראש הממשלה, כפי שהספרות בנושא המשברים הביטחוניים מציגה, אך זו הייתה חסרה, חלקית ולא מקצועית דייה בשל היעדר מידע מלא. בעיקר אפשר להצביע על גישתה הרגשית והאוהדת של העיתונות שבאה על חשבון הדיווח המדויק והביקורתי. העיתונות, הן בכתבות הן במאמרי הדעה, לא הציגה בחזיתה את השאלות הקשות, אלא הבליטה את איחולי ההחלמה. באשפוז הראשון לא טרחו העיתונאים והמומחים כאחד להתעמק באופן מספק בהיבט הרפואי ובהשלכותיו על תפקודו בעתיד של ראש הממשלה. ההבלטה הייתה של הנושא הרפואי: ההחלמה המהירה. בלט בהיעדרו העיסוק הביקורתי בהשלכות המדיניות והפוליטיות של מצבו הבריאותי הלקוי של ראש הממשלה. העובדות הפשוטות שראש ממשלה מבוגר מאוד, נתון במצב בריאותי קשה ולאחר שבץ מוחי, חוזר אחרי יממה לפעילות מדינית ופוליטית קדחתנית ערב בחירות, לא הובלטו כלל.

באשפוז השני דווקא, המסגור היה בנושא הרפואי תוך כדי הדגשת פרטים מבית החולים באשר לאשפוזו ומתן במה למומחים רפואיים. אך כאן שוב נעדרו הנושאים המדיניים והפוליטיים. העיתונים הרחיבו, ואולי אף הגזימו, בחשיבות הטיפול בחולה, למרות שכבר היה ברור לכול שעיקר הסיפור אינו עוד בפרטים הרפואיים, שהרי מצבו של ראש הממשלה קשה, וברור שלא יוכל לחזור לתפקד במהירות ולהתמודד בבחירות הקרובות. הנושא הרפואי הודגש על חשבון נושאים פוליטיים-מדיניים, שבשלב זה היו אמורים לתפוס מקום בולט יותר בסיקור.

ייתכן שהעיסוק המוגזם באשפוז, בפרחים שראש הממשלה מקבל ובתיאורי הדאגה לשלומם ובאהדה עד הערצה לדמותו שירת היטב את ממשיכי דרכו, את אלה שתפסו את מקומו, ואת החלל שנוצר, בלי שהעיתונות תתמקד במציאות הפוליטית והמדינית החדשה שנוצרה.

נמצא כי הייתה נוכחות של אנשי מקצוע (רופאים) בדיווח העיתונאי, אולם רוב הסיקור נעשה בידי עיתונאים שאינם בעלי ידע רפואי, והדבר השפיע על הסיקור. העיתונאים "הלכו כאן לאיבוד", כאשר נדרשו לסקר נושא מקצועי מורכב שבו חסר להם ידע בסיסי. בתנאים כאלה קשה גם לאתר את המומחים המתאימים, לדעת אילו שאלות לשאול אותם, ואיך להעריך ולנתח את המידע שהם מספקים. הרושם היה שהידע המציף את העיתונאים אינו רלוונטי לאירוע. לעיתונאים היה קל בהרבה לתפקד כאזרחים נרגשים ועצובים לנוכח מחלה ואשפוז של ראש ממשלה, שתואר שוב ושוב כסבא של האומה כולה, מאשר להתמודד עם הקושי המקצועי במציאות ובנתונים שקשה להם להבינם עד תום. כך למשל קשה, ואולי אף אי-אפשר, לצפות מן העיתונות שתדע לבקר בזמן אמת את אופן הטיפול הרפואי והמקצועי בראש הממשלה. עיתונאים אינם צריכים ואינם יכולים להיות מומחים בכל תחום.

אחת התופעות שבלטו בממצאי מחקר זה היא טשטוש הגבולות בין תפקידיהם של העיתונאים ושל הרופאים. לעיתונאים לא היו ידע רפואי מקצועי ויכולת להבין את משמעות מחלתו של שרון, והם נוצלו בידי יועצי שרון להפיץ מידע מגמתי וחלקי ששירת את הלשכה. ואילו הרופאים, שבדרך כלל אינם נחשפים לתקשורת ואינם מהווים חלק מן השיח היומיומי, התייצבו בתקשורת והגיבו כפרשנים, למרות שלרובם לא היו העובדות הרפואיות. בכך הם נכנעו ללחץ התקשורת שחיפשה את הסיפור, את המסגור ואת הכותרות שימשכו את הקוראים, גם על סמך מידע ופרשנות כלליים.

במחקר זה איננו מצביעים על דיווח כלשהו כעל הפרה של כללי האתיקה המקצועית, אולם אפשר לומר בזירות כי במבט רחב על אופן הסיקור העיתונאי של האשפוזים, ספק רב אם העיתונות הכתובה בישראל עמדה בחובתה האתית לספק מידע מדויק, שלם ואמין ולשרת את זכות הציבור לדעת בכל הנוגע לפרטי המחלה ולמצב הרפואי של ראש הממשלה דאז. העיתונות, בדפוסי פעולה המוכרים בספרות ממשברים ביטחוניים, התמקדה בהעברת המידע שהתקבל מן הממשלה ולא עסקה באופן ביקורתי דיו בהשלכות שיש למצב זה על יכולתו של ראש הממשלה דאז אריאל שרון להנהיג ועל המצב הפוליטי והמדיני של ישראל בימים הראשונים של המשבר הרפואי-פוליטי שנבע ממחלתו.

סיכום

מן המחקר עולה כי הסיקור העיתונאי של העיתונות הכתובה של האשפוז הראשון לקה בהתעלמות מן המשמעות האמתית והקשה של מחלת שרון ונטה לדיווח אופטימי ומרגיע לגבי עתידו תוך כדי כיבוד מוגזם של מה שנתפס כזכותו לפרטיות. לא נמצא בעיתונות דיון מספק בסכנה הטמונה בראש ממשלה לאחר שבץ לב ובהיעדרו של מידע רפואי מלא ובלתי תלוי בנוגע לבריאותו של המנהיג, ערב בחירות. העיתונות הכתובה, הן בשל חוסר ידע בתחום המקצועי של הרפואה הן בשל נטייתה לקבל את המידע בנושאים מורכבים מן השלטון ומן המומחים מטעמו, קיבלה את הסיפור שסיפרה לשכת ראש הממשלה כמעט בלי ביקורת והחמיצה הזדמנות לשרת את זכותו של הציבור לדעת עוד על בריאותו של המנהיג. ליקויים אלה עולים לדעתנו עד כדי כשל אתי במילוי חובתה של התקשורת בפרסום מידע.

בסיקור האשפוז השני הייתה המגמה של העיתונות הכתובה התגייסות לשירות האבל הלאומי תוך כדי זניחת תפקידה של התקשורת כמדווחת אמינה וביקורתית. "המה" וה"איך" יצרו באמצעות מסגור והבלטה סדר יום תקשורתי שאפשר לראותו כבעל מאפיינים שוליים, כאשר העיתונות מתמקדת בנחמה ומעודדת רגשות חיבה ותמיכה כלפי אדם חולה. חובותיה של העיתונות כלפי זכות הציבור לדעת ופרסום מדויק ומלא של מידע וביקורת נותרו במקום השני. סיקור מחלת שרון ממשיך את המגמה ההיסטורית הלא מחמיאה של העיתונות, קרי התגייסות לטובת הממשלה ויצירת קונצנזוס בשעת משבר, וגם את התופעה ההיסטורית, קרי סלחנות למנהיגים בסיקור מצבם הרפואי (כפי שעולה ממסקנות מחקרה של ראובני, 2000, עמ' 125) והעדפת זכותם לכאורה לפרטיות.

העיתונות הכתובה, גם כאשר הביאה נתונים רפואיים רבים ופרשנות של מומחים, העדיפה בסופו של דבר את המסגור ואת ההבלטה של האבל, את תפקידה כ"מנחמת הלאומית" וכ"מבטאת רגשות", גם על חשבון תפקידה הביקורתי בשירות זכות הציבור לדעת.

מחקר ראשוני זה פותח בהקשר המקומי תחום חדש: חקר התנהגות התקשורת בזמן משבר שאינו ביטחוני. מכאן ברור שיש צורך בפיתוח הנושא ובמחקרי המשך, בין היתר באמצעות ראיונות עומק ושאלונים בקרב עיתונאים, עורכים ואנשים בציבור הרחב, באשר לתפקידה ולחובותיה של העיתונות במשברים בכלל ובחדירה לפרטיותם של מנהיגים בנושאי רפואה ובריאות בפרט. אפשר להרחיב את המחקר למדיה נוספים, כמו טלוויזיה ואינטרנט, וכן לבחון לעומק את הביקורתיות ואת הרפלקסיביות של התקשורת עצמה בקשר לתפקודה בנושאים אלה. לגופו של עניין ממש, מן המחקר התקשורתי שערכנו עולה הצורך בכלים

חדשים ונוספים כדי לשרת את זכותו של הציבור לדעת את מצב בריאותם של מנהיגיו לאשורו. דומה כי הסיקור התקשורתי אינו יכול לספק מענה הולם ושלם לצורך הדמוקרטי במידע חשוב זה. הצעה אפשרית אחת, שאפשר יהיה לבחנה בעתיד, היא הקמה של גוף מקצועי ובלתי תלוי שיעריך את בריאותם של המנהיגים וייתן לציבור דיווח מלא בזמן אמת. גם רעיון זה מזמין מחקרים והצעות נוספים.

הערות

- 1 חשוב לציין כי במסגרת מחקר זה לא נבחן סדר היום הציבורי. בחרנו להתמקד בסדר היום התקשורתי תוך כדי הסתמכות על גישת סדר היום ועל הבנת פוטנציאל ההשפעה שיש לסדר היום התקשורתי על סדר היום הציבורי.
- 2 וזאת בלי לקחת כמובן בחשבון לחצים מוסדיים פנימיים וחיצוניים, המכוונים מראש, באופן מרומו או מפורש, את הקשב של כלי התקשורת לאתר ולסקר פריטי מידע מובחנים ומוגדרים.
- 3 המחקר מתבסס על 115 עיתונאים מ-122 עיתונים ברחבי חמש מדינות בארצות הברית שמילאו סקרים בתחום.
- 4 התפתחות טכנולוגית, פתיחות תקשורתית וריבוי ערוצים ומהדורות חדשות הם ששמו במרכז את חשיבות הוויזואליה של המנהיגים, את השינוי בתפיסת מעמדו של המנהיג ואת הביקורת על עמימות והסתרה במסדרונות הממשלה, שהתגברה מאז מלחמת יום כיפורים ובעיקר בעקבות לקחים מאשפוזו של אריאל שרון.
- 5 במכתב פרטי שכתב בן-גוריון לידידו הקרוב, נשיא המדינה יצחק בן-צבי, הוא כותב: "זה כשנה שאין אני יכול עוד במתיחות הנפשית שבה אני עושה בממשלה [...] כי איני מסוגל, עם כל הרצון הטוב [...] לעמוד עכשיו במתיחות הדרושה וההכרחית, ואין ביכולתי לשנות ההכרח, לא על ידי שכנוע הזולת או על ידי שכנוע של עצמי" (רוזנטל, 1997, עמ' 255, בתוך צור, 2004, עמ' 114. ההדגשה שלנו: ע"ד וי"ק).
- 6 זו העדות היחידה שפורסמה באשר לכך, ועל כן אמנם יש להתייחס אליה בספקנות, אולם אין לבטלה כליל.
- 7 הידרדרותו הנפשית של בגין היוותה מהלך שעליו מעידים קרובים (גרזוברד, 2006, עמ' 296). חולשתו דווחה גם בתקשורת, ונשמעה ביקורת על עדותו בוועדת החקירה, ועדת כהן, שעליה דיווח אמנון דנקנר כך: "התמונה המצטיירת היא שבגין אינו עוסק בפרטים, מנותק מעט, סומך על שר הביטחון ועל הרמטכ"ל ואינו דוחק בהם להחזיק אותו בתמונה" (שם, עמ' 292).
- 8 כמו אנשי היחידה לאבטחת אישים, רופאו האישי של שרון ובני משפחתו, כפי שעלה מתחקיר בתכנית "עובדה" (ערוץ 2, קשת) ששודרה ביום 26.4.2006.

- 9 הכנס נערך ביוזמת ההסתדרות הרפואית בישראל, החוג לתקשורת ומכון הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה באוניברסיטת תל-אביב.
- 10 בכנס נוסף שנערך ביולי 2006 על ידי המרכז לאתיקה בירושלים הוסיף פרופ' שלמה מור-יוסף לטעון כי לא היה שותף לשום קונספירציה או מניפולציה (פוגל, 3.7.2006).

רשימת המקורות

- ברזיס, מ' (2002), מי ידאג לבריאות התקשורת, *זמן הרפואה*, 1 (6): 44-46.
- ברנע, נ' (2006), אירוע מוח קל, העין השביעית, 60: 6-7.
- גוטמן, נ' וטוקצ'נסקי, ר' (2006), עמדות הציבור לגבי הסיקור התקשורתי של בריאות מנהיגים ולגבי אשפוזו של ראש הממשלה אריאל שרון (מדר אמון הציבור בתקשורת, דוח 6), תל אביב: מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה באוניברסיטת תל-אביב.
- גורן, ד' (1993), תקשורת ומציאות – מושגי יסוד בתקשורת המונים, ירושלים: כתר.
- גרוזובר, ע' (2006), מנחם בגין: דיוקנו של מנהיג, ביוגרפיה, תל אביב: רסלינג.
- דור, ד' (2001), עיתונות תחת השפעה, תל אביב: כבל.
- דור, ד' (2003), מאחורי חומת מגן, תל אביב: כבל.
- דורנר, ד', לין, א', אנוש, י', בניהו, א', פרי, י' ושיף, ז' (2007), דוח הוועדה לקביעת כללי אתיקה לעיתונות בימי מלחמה (הוגש למליאת מועצת העיתונות ביום 18.4.2007): <http://www.m.i.org.il/word/report.doc> (נדלה ביום 9.4.2008).
- וולפספלד, ג', חורי, ר' ופרי, י' (2003), התקשורת הישראלית והירדנית: האם השלום שינה את דימוי ה"אחר"? סדרת אגרתא, 1.
- וימן, ג' (2005), מחלת הסרטן בישראל: מציאות מול "מציאות תקשורתית", הרפואה, 144 (2): 85-88.
- כספי, ד' (עורך) (1993), תקשורת המונים, כרך ב, יחידה 6, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- לבל, א' (2005), עימות או תלות הדדית? יחסי ביטחון ותקשורת במלחמה ובשגרה: מסגרת עיונית, בתוך: א' לבל (עורך), ביטחון ותקשורת, דינמיקה של יחסים, באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ומכון בן-גוריון, עמ' 13-48.
- נוסק, ה' ולימור, י' (2005), צבא ותקשורת במאה העשרים ואחת: לקראת דגם חדש של יחסים, בתוך: א' לבל (עורך), ביטחון ותקשורת, דינמיקה של יחסים, באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ומכון בן-גוריון, עמ' 69-100.
- סגל, ז' (2006), סודיות רפואית מול חופש המידע: הסיקור התקשורתי של מחלת ראש הממשלה שרון, בתוך: י' רחמים (עורך), קשה אך יציב, התקשורת, הרופאים

ומחלת מנהיגים, תל אביב: מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה והפקולטה למדעי החברה ע"ש גרשון גורדון באוניברסיטת תל-אביב, עמ' 39-40. פיסק, ג' (1995 | 1986), הטלוויזיה: פוליסמיות ופופולאריות, בתוך: ד' כספי (עורך), תקשורת המונים – מקראה, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 173-190.

פרי, י' (2006), דילמות עיתונאיות ורפואיות בסיקור בריאותם של מנהיגי ציבור, בתוך: י' רחמים (עורך), קשה אך יציב, התקשורת, הרופאים ומחלת מנהיגים, תל אביב: מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה והפקולטה למדעי החברה ע"ש גרשון גורדון באוניברסיטת תל-אביב, עמ' 11-13.

צור, נ' (2004), רטוריקה פוליטית, מנהיגים ישראליים במצבי לחץ, תל אביב: קו אדום, הקיבוץ המאוחד.

קנטי, נ' (2006), לא ראו את היער, העין השביעית, 61: 20-22.

ראובני, ל' (2000), תמורות במידת החשיפה של הסיקור העיתונאי בסוגיית מצב בריאותם של ראשי הממשלה בישראל 1963-1996, עבודת גמר לשם קבלת התואר "מוסמך", אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.

רחמים, י' (עורך) (2006), קשה אך יציב, התקשורת, הרופאים ומחלת מנהיגים, תל-אביב: מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה והפקולטה למדעי החברה ע"ש גרשון גורדון באוניברסיטת תל-אביב.

תקנון האתיקה המקצועית של העיתונות, מועצת העיתונות בישראל (2006), תל אביב: הוצאת מועצת העיתונות בישראל.

- Albritton, R. B. & Manheim, J. B. (1983). News of Rhodesia: The impact of a public relations campaign. *Journalism Quarterly* 60, 622-628.
- Andsager, J. L. & Powers, A. (1999). Social or economic concerns: How news and women's magazines framed breast cancer in the 1990's. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 76(3), 531-550.
- Barthes, R. (1977). The photographic message. In S. Heath (Ed.), *Image, music, text*. New York: Hill and Wang, pp. 15-31.
- Bignell, J. (1997). *Media semiotics: An introduction*. Manchester: Manchester University Press
- Bloom, S. G. (1996). Health legacies from Franklin Roosevelt to Robert Dole or how medical and health care issues took over the nation's News. *Journal of health communication*, 1, 83-97.

- Chong, D. & Druckman, J. N. (2007). A theory of framing and opinion formation in competitive elite environments. *Journal of Communication*, 57(1), 99-118.
- Cook, F. L., Tyler, T. R., Goetz, E. G., Gordon, M. T., Protess, D., Leff, D. R., & Molotch, H. L. (1983). Media and agenda setting: Effects on the public, interest group leaders, policy makers, and policy. *Public Opinion Quarterly*, 47, 16-35.
- Dewey, M. E. (1983). Coefficients of agreement. *British Journal of Psychiatry*, 143, 487-489.
- Druckman, J. N. (2001). The implications of framing effects for citizen competence. *Political Behavior*, 23(3), 225-256.
- Edy, J. A. & Meirick, P. C. (2007). Wanted, dead or alive. Media frames, frame adoption and support for war in Afghanistan. *Journal of Communication*, 57(1), 119-141.
- Entman, R. M. (2004). *Projection of power: Framing news, public opinion and U.S. foreign policy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Fearn-Banks, K. (2007). *Crisis communications: A casebook approach* (3rd ed.). New Jersey: Routledge
- Hall, S. (1980). Encoding/Decoding. In S. Hall, D. Hobson, A. Lowe, & P. Willis (Eds.), *Culture, media, language*. London: Hutchinson, pp. 166-176.
- Hwang, H., Gotlieb, M. R., Nah, S., & McLeod, D. M (2007). Applying a cognitive processing model to presidential debate effects. *Journal of Communication*, 57(1), 21-39.
- Iyengar, S., Peters, M., & Kinder, D. (1982). Experimental demonstrations of the "not-so-minimal" consequences of television news programs. *American Political Science Review*, 76(4), 848-858.
- Gourash, N. (1978). Help-seeking: A review of the literature. *American Journal of Community Psychology*, 6, 413-423.
- Kitzinger, J. (1999). Researching risk and the media. *Health Risk and Society*, 1(1), 55-69.
- Kuten, A., Haim, N., Lev, E., & Weimann, G. (2004). The coverage of cancer in the Israeli press. *Journal of Clinical Oncology*, 22(14S), 6095.
- Levi, R. (1989). *Medical journalism*. Iowa: Iowa State University Press.

- Lehman-Wilzig, S. N. (2003). Political ill-health coverage: Professional-ethical questions regarding news reporting of leaders' ailments. *Journal of Health Communication*, 8(1), 59-77
- McCombs, M. E. & Shaw, D. L. (1972). The agenda-setting function of mass media. *Public Opinion Quarterly*, 36, 176-187.
- McCombs, M. E., Shaw, D. L., & Weaver, D. (1997). *Communication and democracy: Exploring the intellectual frontiers in agenda-setting theory*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Molotch, H. & Lester, M. (1974). News as purposive behavior: On the strategic use of routine events, accidents, and scandals. *American Sociological Review*, 39, 101-112.
- Nelson, T. E., Oxley, Z. M., & Clawson, R. A. (1997). Toward a psychology of framing effects. *Political Behavior*, 19(3), 221-246.
- Post, J. M. & Robins, R. S. (1993). *When illness strikes the leaders*. New Haven, CN: Yale University Press.
- Powers, A. & Andsager, L. (1999). How newspapers framed breast implants in the 1990's. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 76(3), 551-564.
- Richardson, J. E. (2007). *Analyzing newspapers: An approach from critical discourse analysis*. New York: Palgrave Macmillan
- Scheufele, D. A. & Tewksbury, D. (2007). Framing, agenda setting, and priming: The evolution of three media effects models. *Journal of Communication*, 57(1), 9-20.
- Sebeok, A. T. & Danesi, M. (2000). *The forms of meaning: Modeling systems theory and semiotic analysis*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Sheafer, T. (2007). How to evaluate it? The role of story-evaluative tone in agenda setting and priming. *Journal of Communication*, 57(1), 21-39.
- Stone, M., Ladd, S. L., & Gabrieli, J. D. E. (2000). The role of selective attention in perceptual and affective priming. *The American Journal of Psychology*, 113(3), 341-358.
- van Gorp, B. (2007). The construction approach to framing: Bringing culture back in. *Journal of Communication*, 57(1), 40-59.
- Voss, M. (2002). Midwestern reporters' opinions on their ability to report health care news. *American Journal of Public Health*, 92(7), 1158-1160.

כתבות עיתונים

- אבן, דן (19.12.2005), עכשיו שרון חייב בהשגחה מיוחדת, מעריב, עמ' 7.
- אייכנר, איתמר, זינגר, צבי ואדינו אבבה, דני (19.12.2005), "אני מרגיש בסדר, כנראה שהייתי צריך לקחת כמה ימי חופשה. אנחנו ממשיכים קדימה", ידיעות אחרונות, עמ' 2.
- אייכנר, איתמר, זינגר, צבי ואדינו אבבה, דני (19.12.2005), הרופא: "המלצתי שיצטלם, כדי שיראו שהוא בסדר", ידיעות אחרונות, עמ' 2.
- אייכנר, איתמר, זינגר, צבי, בן-דוד, עמיר ולוינסון, חיים (20.12.2005), עלייה לרגל: פרחים ודיסק של אסתר עופרים, ידיעות אחרונות, עמ' 12.
- אלרואי דה-בר, הילה (8.1.2006), מחול שדים רפואי, מעריב, עמ' 7.
- בינדר, אורי (8.1.2006), עם ישראל הגיע לחווה, מעריב. עמ' 8.
- בן, אלוף, רוניק, רן וליס, יהונתן (19.12.2005), שרון מביה"ח: "אני בסדר, נמשיך קדימה", הארץ, עמ' 1.
- ברנע, נחום (5.1.2006), צל כבר, ידיעות אחרונות, עמ' 1.
- דנקר, אמנון (5.1.2006), מחזיקים אצבעות, מעריב, עמ' 1; המדינה מחזיקה אצבעות, שם, עמ' 12.
- טראובמן, תמרה (20.12.2005), רופאים: על רה"מ שרון להכניס שינויים משמעותיים באורח חייו, הארץ, עמ' 5א.
- טראובמן, תמרה ורוניק, רן (5.1.2006), מומחה לשבץ מוחי: "הסיכוי ששרון יחזור לתפקד קלוש", הארץ, עמ' 1א-2א.
- לפיד, יאיר (5.1.2006), פשוט להתפלל, ידיעות אחרונות, עמ' 1.
- סופר, רוני (29.10.2007), מעכשיו: הציבור יעודכן מדי שנה על מצב רה"מ: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3465505,00.html> (נדלה ביום 22.2.2008).
- סופר, רוני (29.10.2007), אולמרט: התגלה אצלי גידול סרטני בערמונית: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3465270,00.html> (נדלה ביום 22.2.2008).
- פוגל, אבי (3.7.2006), מדוע היה צריך להגיד שיש לשרון עודף משקל?: <http://www.nrg.co.il/online/43/ART1/443/474.html> (נדלה ביום 22.2.2008).
- פרייליך, רבקה (21.12.2005), רופא מומחה: "שרון נראה בריא לגמרי", ידיעות אחרונות, עמ' 9.
- קדמון, סימה (19.12.2005), בנשימה עצורה, ידיעות אחרונות, עמ' 5, 23.
- רוזנבלום, שרית ופרייליך, רבקה (6.1.2006), שאלות ותשובות: ייתכן שיעברו חודשים עד שיתברר מצבו, ידיעות אחרונות, עמ' 4.

רוזנבלום, שרית, פרייליך, רבקה, אייכנר, איתמר ואלוש, צבי (6.1.2006), חשש: התרופות שקיבל שרון הובילו לדימום במוח, ידיעות אחרונות, עמ' 5.

רזניק, רן ובן, אלוף (6.1.2006), מנהל בית חולים: "לרה"מ לא נתנו 'אפוד רפואי'", הארץ, עמ' א1, א3.

רזניק, רן וטראובמן, תמרה (8.1.2006), רופא בכיר: "ההשגחה הרפואית על שרון מאז האירוע המוחי הראשון – לא סבירה", הארץ, עמ' א1.

שחר, אילאיל (19.12.2005), תכנית ההתכווצות של אריאל שרון, מעריב, עמ' 3.

שחר, אילאיל (20.12.2005), איחולי החלמה חובקי עולם: פרחים משגרירות סין, sms מממשלת טורקיה, מעריב, עמ' 10.

שיפר, שמעון (20.12.2005), האירוע עבר בלי להשאיר שום נזק, ידיעות אחרונות, עמ' 6.

סקירת ספרים

המלכוד הדמוקרטי: חופש הביטוי וסייגיו

רפאל כהן אלמגור, תל אביב: ספריית מעריב, 2007, 507 עמודים

משה נגבי*

ספרו של רפאל כהן אלמגור מתמקד בסרטוט גבולותיו הראויים של חופש הביטוי התקשורתי. אין זו משימה פשוטה. אמנם יש קונצנזוס באשר לחיוניות של חופש הביטוי בכלל וחופש העיתונות בפרט, למשטר הדמוקרטי, אבל רבות המחלוקות באשר למיקום הגבולות התוחמים חופש זה. יחד עם זאת, אין ולא יכול להיות ספק שהצבת הגבולות האמורים וביצורם חיוניים לדמוקרטיה לא פחות מחופש הביטוי עצמו.

אנחנו בישראל קיבלנו לכך המחשה כואבת כאשר הבלגה על הסתה שלוחת רסן הובילה לרצח ראש ממשלה. כהן אלמגור כבר כתב בהרחבה על הצורך הדמוקרטי הקריטי למנוע הסתה בספרו הראשון "גבולות הסובלנות והחירות" (1999), ובפרק השישי של ספרו החדש הוא חוזר אל נושא הזה ומעמיק בו בהשוותו בין ההסתה שקדמה לרצח ראש הממשלה יצחק רבין ובין ההסתה שהתנהלה כעבור עשור נגד ראש הממשלה אריאל שרון לקראת ההתנתקות מרצועת עזה. הוא מראה שלא הרבה – אם בכלל – השתנה. זה מפחיד, אך בהחלט לא מפתיע. וכי מדוע בעצם שיחול שינוי אם איש מן האחראים להסתה הממארת נגד רבין לא נתן (וכנראה גם כבר לא ייתן) את הדין? מדוע שהמסיתים – שמבחינתם הרצח הפוליטי שחוללו היה לכאורה רצח מושלם ומשתלם – לא יחזרו לסורם? כידוע ההסתה הפרועה וההבלגה עליה נמשכו גם בעת כהונת ראש הממשלה אהוד אולמרט.

* עו"ד משה נגבי הוא הפרשן המשפטי של קול ישראל ומרצה בכיר במחלקה לתקשורת ועיתונאות באוניברסיטה העברית בירושלים ובבית הספר לתקשורת במכללה האקדמית

נתניה (mnegbi@walla.co.il).

העיסוק בסוגיית ההסתה מחדד תובנה חשובה נוספת הנוגעת ל"מלכוד הדמוקרטי" שבכותרת הספר: עד כמה שזה נשמע פרדוקסלי, ההימנעות מהגבלת חופש הביטוי מסוכנת וקטלנית לו עצמו. ואכן, אם אין סוכרים את פיותיהם של המסיתים לרצוח את הדוגלים בהחזרת שטחים או בהסרת התנחלויות, נגיע חס וחלילה למצב שאלה המחזיקים בעמדות ה"שמאלניות" הללו יפחדו לתת להן ביטוי, פן גורלם יהיה כגורלו של יצחק רבין. כלומר ההגנה הגורפת על חופש הביטוי של המסיתים עלולה לשלול אותו מיריביהם.

כהן אלמגור מייחד מקום נכבד לדילמה התקשורתית הכרוכה בסיקור המסיתים וההסתה. כמו בית המשפט העליון, בפסיקותיו התקדימיות בעתירות שהגישו בשעתם אמנון וזכרונני (בג"ץ 243/82) ומאיר כהנא (בג"ץ 399/85) נגד רשות השידור, גם הוא סבור שלתקשורת אסור להתעלם מן המסיתים או להעלימם באמצעות החרמתם, משום שחשיפתם וחשיפת ההסתה דווקא היא תנאי הכרחי למאבק בהם. ואכן גם כאן יפה כוחו של המכתם "אור השמש הוא חומר החיטוי המשובח ביותר". וגם בנושא זה רצח יצחק רבין טומן בחובו לקח מאלף. התקשורת לא הביאה לידיעת הציבור את תופעת פסקי ההלכה שהניעו – על פי עדותו שלו – את הרוצח יגאל עמיר ללחוץ על ההדק. עמיר נחשף אליהם גם ללא תיווכה של התקשורת. לעומת זה, אנחנו, ואולי גם הרשויות, היינו זקוקים לחשיפה האמורה כדי שנדע על הסכנה ונפעל לנטרולה.

כמובן סיקור ההסתה אסור לו שיהיה ניטרלי, אלא הוא חייב להיות כרוך בהוקעתה. בצדק כהן אלמגור מבחין (בפרק השלישי) בין השאיפה לאובייקטיביות בדיווח, שהיא שאיפה ראויה, ובין ניטרליות מוסרית הפסולה מכול וכול. הוא מזדהה עם עקרונות שירות השידור הבריטי (BBC), שעל פיהם "העדר משוא פנים אינו מחייב ניטרליות מוחלטת ביחס לכל נושא או התנתקות מעקרונות דמוקרטיים בסיסיים", ומצטט את ההנחיה של ה-BBC: "[הוא] איננו חש מחויב להיות ניטרלי ביחס לאמת ושקר, צדק וחוסר צדק, חופש ועבדות, חמלה ואכזריות, סובלנות וחוסר סובלנות". לטעמו (וגם לטעמי) יש לשלול "ניטרליות מוסרית ביחס לסוגיות חברתיות חשובות הנוגעות להגנה על הדמוקרטיה אשר במסגרתה פועלת התקשורת ומשגשגת". לא רק ההסתה היא סוגיה כזאת המחייבת הוקעה תקשורתית נחרצת, אלא גם הטרור, אשר בבעיות ובדילמות הכרוכות בסיקורו ובסיקור מחולליו דן הפרק השמיני. "אדם שנשאר אובייקטיבי במובן של ניטרליות מוסרית ביחס לטרור", קובע כהן אלמגור, "בוגד באתיקה ובמוסר". בשנים האחרונות נוכחנו לדעת שיש בתקשורת שלנו תופעה בעייתית וקשה אף יותר מן הניטרליות המוסרית בהכרעה בין טוב לרע: החיפוי הפעיל והגורף שנתנו עיתונאים בכירים לשחיתותם של פוליטיקאים שעמם הם מיודדים ושבעמדותיהם ובמדיניותם הם תומכים. ואכן, כהן אלמגור איננו פוסח בהקשר

הזה על המלצתו של הפרשן אמנון אברמוביץ בשנת 2005 לעמיתיו העיתונאים "לשמור על אריאל שרון כמו על אתרוג" גם מפני רשויות החוק שביקשו למצות עמו את הדין על שחיתותו, וזאת כדי שתצא לפועל מדיניות ההתנתקות מעזה, שאברמוביץ (ורבים מעמיתיו) תמכו בה. כידוע תופעה תקשורתית בלתי מוסרית זו נמשכה אף בימי יורשו של שרון בראשות הממשלה.

הספר מוקדש לזכרו של מרק ביאנו, תלמידו של המחבר שנספה בפיגוע הטרור במסעדת "מקסים" בחיפה בשנת 2003. ביאנו גם היה שותף לכתובת הפרק הפותח של הספר, שעניינו "הגבול הקונצנזואלי מכולם לחופש הביטוי התקשורתי": הגבול הנובע מאילוץ הביטחון. כהן אלמגור וביאנו מתמקדים בפרק זה לא בצנזורה הביטחונית הכפויה מלמעלה אלא בצנזורה העצמית של התקשורת עצמה, ובעיקר בזו של עיתון "הארץ". הם מפריכים ואף מנתצים את האשליה הרווחת כאילו מחדל מלחמת יום הכיפורים שם קץ לצנזורה העצמית האמורה, וכאילו מאז מלחמת לבנון הראשונה העיתונות מדווחת ומבקרת בתחום הביטחון באותה נחישות ועל פי אותן אמות מידה מקצועיות, כפי שהיא נוהגת בתחומים אחרים. כשלעצמי, הערכתי בספר שנכתב עוד במהלך מלחמת לבנון הראשונה ("נמר של נייר: המאבק לחופש העיתונות בישראל", 1985) שהאגריסיביות התקשורתית, כפי שהתבטאה בכתבה על אותה מלחמה, לא נבעה בהכרח ממהפך תודעתי-מקצועי אמתי ומהפקת לקחי מלחמת יום הכיפורים, אלא מעוינות ומ"דם רע" בין הכתבים והפרשנים הביטחוניים המובילים ובין שר הביטחון דאז אריאל שרון. אף ציינתי שלאחר הדחת שרון בעקבות טבח הפלסטינים במחנות סברה ושתילה, האגריסיביות האמורה התפוגגה והלכה. מקץ כחצי יובל שנים כהן אלמגור וביאנו מאששים, למרבה הצער, את ההערכה האמורה וקובעים שעיתון "הארץ", הנחשב לדבריהם "הפחות מתלהם וסנסציוני מבין שלושת העיתונים היומיים הנפוצים, היחיד שאינו טבלואיד", "נסוג והתקפל או יותר נכון 'התקרנף' בתקופות הקריטיות של סיקור מלחמות. אי-אפשר לדבר על עיתון ביקורתי ונשכני".

ובכל זאת יש הבדל, שהוא מהותי בעיניי, בין אז להיום: בשעתה הצנזורה העצמית (או ה"התקרנפות") בענייני ביטחון נבעה, למצער, מפטריוטיות, כלומר מן המחשבה (השגויה לחלוטין לדעתי) שסיקור אגריסיבי יחבל בביטחון. כיום היא נובעת לא אחת משיקולים מסחריים-כלכליים טהורים: הרצון לא להרגיז ולא לנפך את הקוראים או לטרוד את שלוותם באופן שיחבל ב"רייטינג".

דיון מרתק במיוחד כהן אלמגור מייחד בפרקים החמישי והשישי לסוגיה מורכבת וסבוכה: פגיעה ברגשות, רגשותיו של הציבור בכלל או של מגזר מתוכו, והאם ומתי היא מצדיקה כלל הגבלה של חופש הביטוי התקשורתי? הוא מנסה אף לסרטט מודל שייתן לכך מענה מדויק המשקלל את עוצמת הפגיעה מול

יכולת הציבור הנפגע להימנע מהיחשפות לפרסום הפוגעני. פרק מאלף אחר (הרביעי), מוקדש לסוגיית הפגיעה התקשורתית בצנעת הפרט ולניתוח ההבחנה הקשה לעתים בין "אישיות ציבורית" ובין אדם "רגיל". כדאי להזכיר בהקשר הזה שבחוק הישראלי וגם בתקנון האתיקה של מועצת העיתונות, להבדיל מן הדין בכמה מדינות אחרות, התשובה לשאלה אם פגיעה בצנעת הפרט היא לגיטימית איננה בהכרח כרוכה בשאלה אם אותו פרט הוא "אישיות ציבורית", אלא בשאלה אם יש לציבור עניין (במובן של "אינטרס") בתוכן הפרסום הפוגע. יש חפיפה רבה בין התשובות לשאלות הללו, אך לא זהות מוחלטת. לא תמיד יש אינטרס של הציבור לקבל כל פריט מידע אינטימי הנוגע ל"אישיות ציבורית". מנגד, לעתים עשוי להיות אינטרס ציבורי כבד משקל גם בקבלת מידע אינטימי הנוגע לאזרח מן השורה.

הפרקים התשיעי והעשירי (האחרון נכתב בסיועו של עמית רהט) עוסקים באתיקה העיתונאית ובגופי האכיפה שלה: מועצת העיתונות ונציבי הקבילות (אומבודסמנים), הפועלים בכמה כלי תקשורת. בצדק כהן אלמגור מתריע שהם טעונים חיזוק ניכר ומשמעותי, אך הוא מודע היטב לכך שספק רב אם חיזוק כזה יתממש כאשר עצם קיומם של גופי האכיפה הללו תלוי לחלוטין ברצון הטוב של בעלי העיתונים אשר עניינם איננו במימוש הערכים העיתונאיים אלא במקסום רווחיהם. בסיכום הספר כהן אלמגור מחדד את האתגר הנוסף, והקשה במיוחד, הכרוך בשמירה על חופש העיתונות ועל אתיקה עיתונאית בעידן אוטוסטרדת המידע והאינטרנט. אין ספק שהספר בכללותו הוא כלי עזר חיוני לחוקרים ולעיתונאים בהתמודדות מושכלת עם אתגר זה, הן במישור העיוני-אקדמי הן במישור המעשי-תקשורתי.

סקירת ספרים

המלכוד הדמוקרטי: חופש הביטוי וסייגיו

רפאל כהן אלמגור, תל אביב: ספריית מעריב, 2007, 507 עמודים

יובל קרניאל*

האם הדמוקרטיה שנשארה את הכיתוב "צריך להרוג את רבין" או קריאות "מוות לערבים" הן חלק מחופש הביטוי? לרפאל כהן אלמגור יש תשובה ברורה וחדה: לא. לכהן אלמגור יש גם משנה סדורה מדוע הן "לא". לטענתו, עלינו להיות ערים "למלכוד הדמוקרטי", כלומר לאפשרות שגורמים קיצוניים יעשו שימוש בחירויות הניתנות להם וינצלו את הסובלנות כלפיהם כדי לחתור תחת הדמוקרטיה. בספרו כהן אלמגור עוסק בכמה מן השאלות והדילמות החשובות ביותר והמטרידות ביותר בחברה הדמוקרטית המודרנית שאנו חיים בה. כהן אלמגור שואל מה תפקידה של התקשורת בחברה כזו וגם מציע תשובה ברורה ואמיצה: תפקידה המרכזי של התקשורת הוא להגן על הדמוקרטיה ועל זכויות אדם אזרחיות בסיסיות.

ה"מלכוד הדמוקרטי" הוא מחקר בין-תחומי ורב-תחומי המשלב תאוריה ומציאות בתחומי הפילוסופיה, התקשורת והמשפט. הספר מבוסס על סקירת ספרות מעמיקה ועל שורה של ראיונות מעניינים עם מומחים. המבט הרחב של התאוריה מפנה את מקומו לעתים לבדיקה קפדנית ומדויקת של מקרי מבחן מאלפים, כמו סיקור התקשורת באנגליה את הנסיכה דיאנה או להבדיל הסיקור התקשורתי את מלחמות ישראל בעיתון "הארץ". מקרים אלה ורבים אחרים הנדונים בספר מהווים הן דוגמה הן הוכחה לטענות הרבות בו על התנהלותה של התקשורת המסבא לא אחת נזקים קשים לפרט ולחברה.

* ד"ר יובל קרניאל הוא מרצה בכיר בבית הספר סמי עופר לתקשורת במרכז הבינתחומי בהרצלייה (ykarniel@idc.ac.il).

הספר הוא ללא ספק בגדר קריאת חובה לכל העוסקים בתקשורת הן בתחום המחקר וההוראה הן בתחום המעשי ולמתעניינים באתיקה בתקשורת, בדמוקרטיה ובזכויות אדם. הספר צריך לעניין כל אדם משכיל החרד לדמותה של החברה שלנו.

המחקר מצטרף לאמירה משמעותית וחשובה המבקשת, בשם הדמוקרטיה ובשם זכויות האדם האזרחיות הבסיסיות, להציג גבולות לחירות בכלל ולחופש הביטוי בפרט. זהו המשך ישיר לספרו של כהן אלמגור "גבולות הסובלנות והחירות" (1999), שבו הציע תאוריה כללית על הצורך בגבולות. כאן, בספרו הנוכחי, הוא ניגש לעבודה הקשה של סרטוט הגבולות בנושא המורכב והחשוב מכול: חופש הביטוי.

בספר דיונים מקיפים, מפורטים ומרתקים על ההתנגשויות ועל המתח בין חופש הביטוי ובין זכויות, אינטרסים ונושאים אחרים, כמו הזכות לפרטיות, ביטחון המדינה, הפגיעה ברגשות וביטויי שנאה והסתה מסוכנים. בכל הנושאים האלה כהן אלמגור טוען כי התקשורת צריכה לגלות אחריות, להגן על ערכים ועל זכויות אדם אזרחיות ובמקרים הראויים לתמוך בחירות ובדמוקרטיה גם במחיר זניחה של הניטרליות או של האובייקטיביות.

כהן אלמגור אף מהלך בגדולות ומציע לתקשורת תפקיד. כאשר קוראים בספרו של כהן אלמגור אי-אפשר לא להבחין בדמיון בינו ובין הצעתו של נשיא בית המשפט העליון בעבר פרופ' אהרון ברק. ברק הציע לפני שנים אחדות, בספרו "שופט בחברה דמוקרטית" (2004), לראות את תפקידם של בתי המשפט ושל השופטים כהגנה על הדמוקרטיה. שניהם צודקים. נקודת המוצא היא המחשבה הליברלית, וערכי היסוד הם ההגנה על זכויות האדם והדמוקרטיה (Dworkin, 1977). התקשורת החופשית ובית המשפט העצמאי הם מאפייניה ומגניה של הדמוקרטיה. בלעדיהם אין לה קיום (קרניאל, 2007).

אבל, וכאן כוחו הגדול של המחקר ושל ספר, ברור שאי-אפשר להיעצר באמירה הכללית על חשיבות הדמוקרטיה. הדמוקרטיה נושאת עמה את זרעי חורבנה. חירות וסובלנות ללא גבולות מובילות להפקרות ולאנרכיה. האתגר הוא סרטוט נכון ומושכל של הגבולות ושל הסייגים לחירות ולסובלנות, ובמקרה שלנו – לחופש הביטוי. האתגרים רבים, והם נוגעים לתחומי ביטוי מגוונים ושונים, כמו לשון הרע והשמצות (קרניאל, תשס"ז), ביטויי הסתה, פגיעה בביטחון המדינה (נוסק ולימור, 2002), פורנוגרפיה קשה ותועבה, סיקור אירועי טרור (Weimann, 1994 & Winn), וגם בנושאים אחרים, כמו פגיעה בזכויות יוצרים, פגיעה בטוהר ההליך המשפטי (סוביודיצה) (סגל, תשמ"ו) ועוד. בכל התחומים האלה יש להציב גבול לחירות הביטוי כדי לא לגלוש להפקרות.

כהן אלמגור מציע מסגרת תאורטית מוצקה ולוקח אותנו למסע מרתק בנושאים השונים, כאשר בידו מצפן ברור שעיקרו חובתה של התקשורת לאמץ סטנדרטים של אחריות חברתית כדי לשמור על אמינות בעיני הציבור (פרי, צפתי ודור, 2004) וכדי למנוע הידרדרות מדמוקרטיה לאנרכיה. הספר עתיר דוגמאות חשובות, שאי-אפשר להרחיב על אודותיהן כאן, על מקרים שבהם חופש הביטוי בתקשורת מהווה כלי בידיהם של מחריבי הדמוקרטיה: טרוריסטים, גזענים ופושעים.

זהו בעצם המחקר המקיף והמעמיק הראשון שנכתב בישראל על אתיקה מקצועית של התקשורת (רוגל ושכטר, תשנ"ה; רונן, תשנ"ח), שהרי אותם סטנדרטים של אחריות חברתית שבהם הוא עוסק הם תכניה של האתיקה המקצועית. כהן אלמגור אינו נאיבי. הוא מכיר היטב את המציאות בעולם המודרני שהתקשורת פועלת בה, והוא מודע היטב לכוחות הפועלים עליה. כוחות אלה הם גם לגיטימיים לחלוטין. אין חולק על כך שלאיש התקשורת יש מחויבות ואחריות הן לציבור הרחב, או לחלקים ממנו, הן לעורכים, למוציא לאור, לבעלי המניות ולמפרסמים. האינטרסים של אלה אינם עולים תמיד בקנה אחד עם הצורך ועם השליחות בדבר הגנת הדמוקרטיה. לעתים מתגלעת מחלוקת פנימית בשאלות מהי אחריותה החברתית של התקשורת, מהו תפקידה החברתי, ועד כמה היא רשאית להרחיק לכת בהשגת מטרה אחת, גם כאשר האמצעים בעייתיים ופוגעניים.

כך למשל, בסוף שנת 2007 הצליח תחקיר של חדשות ערוץ 10 להסעיר את המדינה ולהעסיק את הציבור במשך שבועות אחדים. התחקיר עסק בפדופילים הפועלים באינטרנט והעלה שאלות קשות בדבר האתיקה המקצועית והאחריות החברתית של התקשורת. במהלך התחקיר נכנסו תחקירנים של חדשות 10 לצ'טים באינטרנט והזדהו כילדות בנות 13, למשל בשם "לוטם השוכבת 13". מאות גברים החלו בשיחות עם התחקירנים בהנחה שהם ילדות. השיחות הפכו מהר מאוד לשיחות פיתוי וגלשו לנושאי מין ופורנוגרפיה. עשרות גברים שלחו לילדות תכנים מיניים, וחלקם אף אונן מול מצלמות הרשת. בהמשך הובילו התחקירנים את הגברים (איש איש בנפרד) ל"ביתה" של אחת הילדות, בהוליכם אותם שולל שמדובר בילדה שהוריה נסעו לחו"ל. בבית שהפך לאולפן טלוויזיה חיכתה להם תחקירנית בת 18 הנראית צעירה לגילה. הגברים התיישבו בסלון. ה"ילדה" יצאה, ובמקומה נכנס המגיש, דב גילהר, ופנה לגברים (אל כל אחד ואחד מהם בנפרד) בשאלה "מה אתה עושה כאן?". ובהמשך חקר אותם על מעשיהם ונזף בהם על שבאו כביכול לשכב עם ילדה בת 13. כל התהליך צולם במצלמות נסתרות, הוקלט ושוודר ערב ערב במשך שבוע ימים במסגרת שידורי החדשות. הגברים, לאחר שהושפלו בחקירה לאור המצלמות, ביקשו לצאת מן הבית, אך שם חיכתה

להם המשטרה, בתיאום עם חדשות 10, עצרה אותם והובילה אותם לתחנת משטרה ולבית המשפט. זהותם ודמותם של הגברים נחשפו במלואן בשידור.

פרשה זו מעלה את הדילמות שבהן עוסק ספרו של כהן אלמגור. ברור שלתקשורת יש תפקיד במאבק בפשיעה בכלל ובפרופילים בפרט, אך האם המטרה מקדשת את כל האמצעים? אנשי חדשות 10 טענו כי התחקיר משרת מטרה חברתית עליונה, וכי הוא נועד להילחם בתופעת הפרופילים החמורה, להגביר את המודעות של הורים ושל ילדים ולהרתיע את העבריינים. מבקרי תקשורת טענו שמדובר בפרסום צהוב למטרות רייטינג והעירו הערות ביקורת על שיתוף הפעולה ההדוק של התקשורת עם המשטרה, על הפגיעה הקשה בפרטיות, על עברת הסוביודיצה, על התוכן הפורנוגרפי של השידור ועל חריגתה של התקשורת מתפקידה בביימה את האירועים בעצמה.

כהן אלמגור עוסק בספרו ברכים מן האלמנטים האלה, ויש בכך כדי להעיד על הרלוונטיות של המחקר לעבודה העיתונאית ועל חשיבותו המעשית ככלי הדרכה וכמורה נבוכים למתמודדים עם הדילמות הקשות המרכיבות היום את העיסוק בתקשורת. כהן אלמגור מציע לתחום גבול ברור בין תפקיד התקשורת בסיקור אירועים אמתיים ובין איסור ביום של אירועים, דחיפת אירועים וניפוחם (עמ' 93). אמנם כהן אלמגור חרד מפני פורנוגרפיה של ילדים באינטרנט ומקדיש לה פרק בספרו (עמ' 460-463), אך באותה נשימה הוא מודאג מן הטיפול של התקשורת בתופעה זו ומגנה את חריגתה מתפקידה ואת פגיעתה בזולת. בתחקיר הפרופילים נוצר מתח של ממש בין תפקידה של התקשורת במאבק בפשיעה מכוערת במיוחד ובין ההגנה על פרטיותם ועל זכויות האדם של העבריינים לכאורה.

פרק שלם מוקדש בספר, ובצדק רב, לנושאי הפגיעה בפרטיות, והוא נוגע גם בסוגיית פרסום שמותיהם של חשודים במעשים פליליים. גם כאן הבסיס הוא היכרות אינטימית של כהן אלמגור עם עבודתה של התקשורת המודרנית, שהחדשות בה הופכות לבידור (infotainment), וסיפורים פרטיים הופכים למופע ציבורי. במקרים אלה כותב כהן אלמגור כך: "חיים אישיים עלולים להיחשף בצורה חסרת רחמים לזרקורי התקשורת ולזכות לתהודה בלתי רצויה". הקשר המעמיק בין תקשורת ובין בידור, כלומר העובדה כי גם החדשות הן למעשה בידור, גורר גם את העיתונאים בעלי השליחות החברתית לעיסוק סנסציוני וצהוב בעניינים פרטיים, אפילו כאשר הם מנסים לגעת בסוגיות חברתיות, תרבותיות ופוליטיות כואבות וחשובות. הנרטיב הסנסציוני החודר לפרטיות הופך לדרך הבלעדית לגעת בסיפורים חשובים. וכך, גם הטיפול בנושא הבורע והחשוב, הסכנות לילדות באינטרנט, נעשה במתכונת תקשורתית ובעייתית, המגייסת אמצעים קיצוניים, כגון ביום אירועים, התחזות לקטינות, צילום בסתר ברשות

הפרט והשפלה וביזוי של המשתתפים אגב פגיעה קשה בפרטיותם בטרם משפט. וכל זאת כדי להשיג כביכול מטרה ראויה.

כהן אלמגור מחזיק בדעה כי התקשורת צריכה להימנע מחשיפה ומסיקור של חשודים במעשים פליליים לפני שהוגש נגדם כתב אישום. עמדה זו מבוססת על שיקולים של כבוד האדם והגנת הפרטיות והשם הטוב. לדעתו, גם לאחר שהוגש כתב אישום אין לחשוף את זהותם, ואין לעסוק בפרטיותם של נאשמים שאינם אישי ציבור.

כללי האתיקה של מועצת העיתונות (תקנון, 1996; לימור, 2003) אינם מצליחים לרסן ולהגביל את התקשורת בנושא זה, כמו גם בנושאים קרובים נוספים. כהן אלמגור חרד שאם לא נשכיל לאמץ וליישם את כללי האתיקה המקצועית, לא יהיה מנוס מחקיקה שתגביל את חופש העיתונות (עמ' 158). וזהו בדיוק המלכוד הדמוקרטי הכפול. הפעם המלכוד הוא של חוקרים ושל מבקרי תקשורת כמו כהן אלמגור. המלכוד הכפול נובע מכך שהסייגים לחופש הביטוי, כמו צנזורה ואיסורי פרסום הקבועים בחוק, עלולים להיות בעצמם פגיעה אנושה בדמוקרטיה.

אנחנו רוצים לראות תקשורת המגלה אחריות חברתית, תקשורת המכירה בגבולות כוחה, בסייגים שיש לשים לחופש העיתונות, תקשורת חוקרת ואמיצה (נגבי, 2004), שאמנם עוסקת גם בבידור אבל מתמקדת בהגנה על הדמוקרטיה ועל זכויות האדם, מכבדת את הזכות לפרטיות ונותנת כבוד למוסדות הדמוקרטיים האחרים, כמו בתי המשפט. ובלשונו של כהן אלמגור:

”שתי הזכויות הבסיסיות העומדות ביסוד כל דמוקרטיה הן כיבוד הזולת ואי פגיעה בזולת. לא ניתן לראות אותם כמשניים לשיקולי רווח ויוקרה אישית של עיתונאים ועיתונים. החופש הנתון בידי התקשורת אינו מחייב או מגן על נקיטת אמצעים בלתי מוגבלים שנועדו להגביר את מכירות העיתון או קידום הרייטינג של משדר מסוים” (עמ' 175).

אבל התקשורת ברובה הגדול אינה כזאת. היא צהובה, סנסציונית, מונעת משיקולי רווח, יוקרה ומדרג (קרניאל, 2003), ובהתנהלותה היא פוגעת, משפילה ואף חותרת תחת מוסדות דמוקרטיים.

אם כן, מה עושים? זהו המלכוד הכפול שאנו נמצאים בו. אנו מבקשים להגן על הדמוקרטיה, אנו מודעים לכוחה של התקשורת לבצר את הדמוקרטיה אך גם להחריבה, ולמעשה אנו חסרי אונים מול התהליכים רכי העוצמה השוטפים את התקשורת המסחרית ואת המדיה החדשים.

כהן אלמגור טוען, ומשכנע בטענתו, כי ה”מלכוד הדמוקרטי” מחייב את הדמוקרטיות הליברליות, וישראל בתוכן, להציב סייגים לחופש הביטוי. לדבריו,

"חירות אין פירושה הפקרות, וזכות הציבור לדעת אינה מקדשת ביטויים בעל פוטנציאל פגיעה רב וממשי" (עמ' 487). זה כמובן נכון. תקשורת ללא סייגים וללא גבולות היא אכן סכנה לדמוקרטיה שלנו, אך באותה נשימה כולנו יודעים כי פגיעה לא מידתית בחופש העיתונות, צנזורה על תכנים, הגבלת פרסום, איסורי פרסום ושפיטה של עיתונאים ואנשי תקשורת על חריגות מן האתיקה המקצועית יכולים להיות גם תחילת סופה של הדמוקרטיה הליברלית שאנו כה חרדים לגורלה. חופש הביטוי וחופש העיתונות הם עדיין ערכי היסוד ואבני היסוד שעליהם ומהם בנויה הדמוקרטיה.

ספרו המרשים והמרתק של כהן אלמגור מציע שורה של פתרונות לאיזון הרגיש הזה ותובנות על אודותיו. בסופו של הספר יש הזמנה לליבון הסוגיה ולהחלפת דעות במטרה נעלה: "להגיע על פי המסורת של ג'ון סטיוארט מיל (תשמ"ו) לשלב גבוה יותר של חיפוש האמת". לכך אני מצטרף בכל לבי.

רשימת המקורות

- ברק, א' (2004), שופט בחברה דמוקרטית, חיפה: אוניברסיטת חיפה, כתר ונבו.
 כהן אלמגור, ר' (1999), גבולות הסובלנות והחירות, ירושלים: אקדמון.
 לימור, י' (2003), מועצת העיתונות בישראל כמנגנון של גישור ופישור, נקודת מפגש, א: 117-152.
 מיל, ג' (תשמ"ו), על החירות, ירושלים: מאגנס.
 נגבי, מ' (2004), כסדרם היינו, במדרון ממדינת חוק לרפובליקת בנות, ירושלים: כתר.
 נוסק, ה' ולימור, י' (2002), נורמליזציה של אנומליה: צנזורה צבאית בישראל, בתוך: ה' נוסק (עורך), ישראל בתחילת המאה ה-21, תל אביב: גומא צ'ריקובר.
 סגל, ז' (תשמ"ו), איסור פרסום מטעמי סובידיציה: הצעה להיתר ולהסדר אלטרנטיבי, מחקרי משפט, ד: 105-166.
 פרי, י', צפתי, י' ודור, ד' (2004), עמדות הציבור כלפי סיקור הסכסוך הישראלי-פלסטיני, תל אביב: מכון חיים הרצוג באוניברסיטת תל-אביב.
 קרניאל, י' (2003), דיני התקשורת המסחרית, תל אביב: המכון למחקרי כלכלה ומשפט.
 קרניאל, י' (תשס"ז), גזענות, תקשורת ולשון הרע – האם מותר לומר על גזען שהוא "נאצי"? המשפט, יא: 409-435.
 קרניאל, י' (2007), דמוקרטיה, תקשורת ופוליטיקה בבית המשפט העליון: גבולות חופש הביטוי של הפלסטינים בישראל בתקופת האינתיפאדה השנייה, בתוך: ד' כספי

(עורך), תקשורת ופוליטיקה בישראל, ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 208-239.
 רוגל, נ' ושכטר, ע' (תשנ"ה), מסמך נקדי – תדריך חדשות ואקטואליה, ירושלים: רשות השידור.
 רונן, מ' (תשנ"ח), אתיקה עיתונאית, תל אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד.
 תקנון האתיקה המקצועית של מועצת העיתונות בישראל (1996), תל אביב: הוצאת מועצת העיתונות בישראל.

Dworkin, R. M. (1977). *Taking rights seriously*. London: Duckworth.

Weimann, G. & Winn, C. (1994). *The theater of terror*. New York: Longman.

סקירת ספרים

הרדיו הפיראטי בישראל

יחיאל לימור וחנן נוה, חיפה: פרדס הוצאה לאור, 2007, 253 עמודים

דורית ענבר*

בספר "הרדיו הפיראטי בישראל" מאת החוקרים הוותיקים יחיאל לימור וחנן נוה מוגשים סקירה וניתוח של מפת הרדיו הישראלי בראי הרדיו הפיראטי. הודות לכך הרדיו הפיראטי זוכה לבירור מקיף לראשונה בספרות הישראלית המקצועית, ועל זאת יש לברך. שני החוקרים מדייקים בספר זה בהבחנתם בין שני סוגים שונים של רדיו פיראטי (פיראטי ומחתרתי), וזאת באספקלריה של חמש דיסציפלינות שונות: תקשורת המונים, מדע המדינה, סוציולוגיה, כלכלה ומשפטים. כמו כן הם עורכים סקירה השוואתית באשר לעניין זה, במדינות ובאזורים שונים בעולם. דיון זה מעשיר ומועיל במיוחד, מאחר שהוא בוחן את הסוגיה הנדונה בקונטקסט הכולל של תחום שידורי הרדיו הן מבחינה היסטורית הן מבחינת האספקטים השונים (טכני, כלכלי, פוליטי, משפטי ועוד) של תחום זה.

סקירת תולדות הרדיו בפרק הראשון בספר, אף שאינה מחדשת דבר, מפורטת ומרתקת ומהווה בסיס עובדתי מועיל לדיון בהתפתחות הרדיו הפיראטי ובשאלות הכרוכות בו. עם זאת, הפרק העוסק בטכנולוגיות חדשות, קרי שידור ספרתי ואינטרנט, לוקה באי-דיוקים ובצמצום מסוים. אלה משליכים על הדיון במשמעותם של הולדתו ושל קיומו של האינטרנט בעבור הרדיו הפיראטי, סוגיה שתידון להלן, ואפשר היה לצפות לניתוח מעמיק יותר מזה שהוצע בדבר המצב בנושא זה בישראל בעת כתיבת הספר.

קיימת בספר סקירה עובדתית בנושאים שונים אשר מזמינה דיון מהותי-ערכי, אלא שלעתים דיון זה אינו מוצע ואינו מתקיים כלל. לדוגמה, אין נדונות בספר

* עו"ד דורית ענבר הנה מנכ"לית הקרן החדשה לקולנוע ולטלוויזיה ומשנה ליו"ר רשות השידור. בעבר כיהנה כיו"ר המועצה לשידורי כבלים ולוויין (Dinbar1@bezeqint.net).

השאלות אם שידורי רדיו פיראטי קרקעי באינטרנט (מדיום אשר אינו דורש רישיון) מהווים שידורים פיראטיים, ואם אפשר שיש כפלטפורמת האינטרנט כדי לייתר או אף לבטל את קיום הרדיו הפיראטי מעיקרו, הן מפני שבאינטרנט אין צורך ברישיון כתנאי לשידור, הן מפני שהאינטרנט מציע את האפשרות שתדרי רדיו אינם עוד משאב מוגבל המחייב הסדרה ורישוי בגין השימוש בו, ולכן אף דרישת הרישוי בשידורי רדיו בתדר קרקעי צריכה להתייטר. למרות זאת ולמרות שסוגיית האינטרנט חוזרת ונשנית לכל אורכו של הספר, מתחילתו ועד סופו, אין מוקדשת לה אלא פסקת אגב קצרה באחד הפרקים בלב הספר, וממילא אין מתקיים הדיון המתבקש בשאלה מרכזית זו. מובן מאליו שגם אין הצעה לשום מסקנה בנושא זה. ראוי היה להקדיש מקום לדיון רחב ומעמיק יותר בתחום חדש זה. בדומה לכך גם אין נדונות בביקורתיות שאלות עובדתיות אחרות, כגון השאלות אם תחנות רדיו אזוריות המציבות משדרים מחוץ לאזור רישיון הנן בגדר תחנות פיראטיות, ומה משמעות הדבר לגביהן.

הערה נוספת באשר לדיון בסוגיית האינטרנט בספר: קיים עירוב בין האינטרנט כפלטפורמה לשידורי רדיו ובין האינטרנט כמקור מידע על אודות תחנות רדיו פיראטי רגילות המשדרות שידור קרקעי (טרסטריאלי) או המקנות מידע כיצד מקימים תחנות כאלה או המפרטות את ההיסטוריה ואת המיתוס של הרדיו הפיראטי. מובן שאלה סוגיות שונות בתכלית, והעירוב ביניהן מטשטש אף הוא את המהות המרכזית של הטכנולוגיות החדשות ואת השפעתן המרכזית על סוגיית הרדיו הפיראטי.

יש לציין הערה עקרונית בדבר המצוי בספר לכל אורכו: רצוי היה שהנתונים והמחקרים הכמותיים לא יימסרו בקיצור נמרץ העשוי לגרום אי-בהירות. כך לדוגמה, בעמודים 52 ו-53 מאוזכרים מחקרים ללא פרטיהם ובלי מראי מקום לאיתורם, ואף הנתונים המספריים אינם שלמים ואינם ברורים דיים. דוגמה נוספת היא הטענה בפרק 4, ולפיה הטלוויזיה הפיראטית עודנה נפוצה ביישובים שונים, ויש יישובים שטרם חוברו לכבלים בעת כתיבת הספר. טענה זו דורשת פירוט והוכחה, אך אין שום אזכור, נתון או דוגמה שיתמכו בה. אף הח"מ אינה מכירה דוגמאות רבות לכך.

הסקירה על הרדיו הפיראטי בעולם מרתקת. עם זאת, ניתוח הנתונים המתוארים מותיר לעתים תהיות אם הדיון היה ממצה דיו. כך לדוגמה, בעמוד 73 לספר נאמר: "בשנים האחרונות [...] אחד ההסברים לכך [...]". לא הובהר מי הציע הסבר זה, וחשוב מכך – אם יש הסברים אפשריים נוספים.

ראוי להעיר גם באשר למגוון המדינות הנסקרות ולהיקף הסקירה הבלתי עקיב. לדוגמה, מקום נרחב מאוד מוקדש לארצות הברית ולאירופה, ואילו כל דרום

אמריקה כולו זוכה לשתי פסקאות בלבד. אף מדינה כמו קנדה, שתחום הרדיו והרגולציה בתחום התקשורת מפותחים בה מאוד, אינה זוכה לשום התייחסות.

פרק 3, העוסק בסקירת הרדיו הפיראטי בישראל, הוא מעניין, מקיף ומציע פרמטרים שונים לניתוח ולמיון התחנות השונות. ואולם לא נעשה יישום של המבחנים המוצעים, ואין מוגשים נתונים ממוינים לפי רשימת המבחנים, המוצעת בעצמה בלקוניות. כך גם באשר לניתוח מקצת הפרמטרים, כמו כוח האדם: גם הוא מוגש לקורא ללא נתונים מחקריים כמותיים בנושא מרתק וחשוב זה.

אחד הפרקים המשמעותיים בספר הוא פרק 4, העוסק ברקע ובסיבות לצמיחת הרדיו הפיראטי בישראל. הפרק מציע ניתוח מרתק ומאיר עיניים. עם זאת יש להעיר הערה כללית: נושאים שונים הנדונים בפרק זה זוכים להתייחסות נוספת ולהשלמה עובדתית בפרקים אחרים, ויש בכך כדי להקשות על מי שעושים בספר שימוש רוחבי. כך לדוגמה, סוגיית "ערוץ 7" נדונה בפרוטרוט, אך אין שום אזכור לפס"ד אורון, אשר במסגרתו הוגשה עתירה נגד הניסיון לתקן את החוק ולהכשיר את הערוץ הפיראטי. עתירה זו נדחתה בפסק דין מנומק ונרחב, המהווה אבן דרך חשובה באשר לרדיו הפיראטי בפרט ולרדיו ולחופש הביטוי בישראל בכלל. העתירה נסקרת רק בפרקים הבאים, והיא אינה נזכרת כלל בפרק זה, אף לא בהערות שוליים או הפניה אחרת. יתרה מזאת: גם היעדרו של אינדקס מונחים בספר מונע את המידע החיוני באשר ל"ערוץ 7" ממי שבחר לעיין בספר על פי הנושאים שבפרקים השונים ולא לקרוא את כולו.

אף פרק 5, העוסק בחוק ובמערכת הפוליטית בישראל, הנו פרק מאלף. עם זאת חבל שלא הוקדש בו פרק משנה ממוקד לסוגיית הפסיקה, המהווה בישראל נדבך חקיקה חשוב המפרש את החקיקה ומשלים אותה במקרי חוסר (לקונה). אמנם הפסיקה נסקרת ונדונה בחלקיות בפרק הבא, פרק 6, העוסק באכיפה, אך בהיעדר אינדקס או הפניה אחרת, עשוי הקורא המעיין בפרק 5 לבדו לסבור כי אין כל פסיקה רלוונטית לסוגיות הנדונות בספר, וכי ההסדרה מתמצה בדברי חקיקה וחקיקת משנה, וחבל.

סוגיה משפטית נוספת שאינה נדונה בפרק זה באופן ממצה היא האתיקה החלה על שידורי התחנות הפיראטיות. אמנם בספר מצוין כי אין כללי אתיקה החלים על תחנות אלה, בניגוד לכללי האתיקה ברשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו ביחס לתחנות אזוריות ובניגוד לכללי האתיקה ברשות השידור ביחס לשידור הציבורי הארצי. עם זאת קיים מארג חקיקה ופסיקה מורכב החל גם על שידורים פיראטיים והכולל התייחסויות אתיות ומטיל חובות אתיקה על תחנות אלה. כך לדוגמה יש לציין את החקיקה בסוגיות אחדות, כגון איסור לשון הרע, הגנת הפרטיות, הגנת מאגרי מידע, חוקי הסדרת תעמולת בחירות (הנדונים רק בפרק 6, הדן באכיפה בהקשר למנגנוני אכיפה) ועוד.

פרק 6, העוסק במנגנוני אכיפה, מציע סקירה ממצה וראייה רחבה המבוססת בין היתר על שיחות יזומות עם גורמים רלוונטיים לאכיפה לשם ביורר עמדתם בסוגיה, לרבות קציני משטרה ואנשי משרד התקשורת. רכיב זה אכן ראוי להיעשות, והוא מעשיר את הספר ואת הדיון במקומות שבהם הוא נערך.

פרק 7, העוסק בהשפעות הרדיו הפיראטי על תקשורת המונים, הוא פרק משמעותי ומעניין, והוא מנסה לפרוס בפני הקורא יריעה רחבה, אם כי לעתים הוא עושה זאת בקיצור מה. כך לדוגמה בנושא השפעות הרדיו הפיראטי בישראל (עמוד 215 ואילך). בעניין זה צוין תהליך הדה-רגולציה, ונטען לגביו שהתרחש בין היתר בגלל הרדיו הפיראטי (לדוגמה, "[מתן] הקלות נרחבות לתחנות האזורים"), וחבל שאין פירוט להקלות אלה. אף דוגמאות אחרות בספר, כגון הקצאת תדרים ופתיחת תחנות נוספות, אינן בהכרח בגדר דה-רגולציה, ומכל מקום ראוי היה להרחיב מעט יותר בעניינן.

בפרק הסיכום נדונה השאלה אם הרדיו הפיראטי עשוי להיעלם בהינתן הטכנולוגיות החדשות, אינטרנט ורדיו דיגיטלי. חבל שבפרק זה אין נדונות מגבלות האינטרנט בשלב טכנולוגי זה, ובראשן היעדר הניידות המונעת שידורי אינטרנט בכלי רכב. מובן שמגבלה זו מונעת מן האינטרנט להיות תחליף לשידור הקרקעי, וזו סיבה מרכזית להמשך התקיימותו של הרדיו הפיראטי במפת השידורים. אף סוגיית הרדיו הדיגיטלי מעלה שאלות מרתקות לגבי עתידו של הרדיו הפיראטי בעולם של ריבוי ערוצים. שאלות מרתקות אלה מושכות את הלב ומזמינות לא רק התעמקות נוספת בנושאים הנדונים בספר חשוב זה אלא גם מחקרי המשך במשמעויות החדשות של הרדיו בכלל ושל הרדיו הפיראטי בפרט, במיוחד בראי המציאות המתחדשת.

סקירת ספרים

הרדיו הפיראטי בישראל

יחיאל לימור וחנן נוה, חיפה: פרדס הוצאה לאור, 2007, 253 עמודים

עמית שכטר*

שני גורמים ממריצים את אופן האסדרה (רגולציה) של כלי התקשורת האלקטרוניים: מחד גיסא סיפור האהבה הבלתי מתפשר של הישראלים עם אמצעי תקשורת אלקטרוניים, הבא לידי ביטוי באימוצם לחיקו בקצב מעורר השתאות בכל קנה מידה השוואתי לאומות העולם, ומאידך גיסא "קביעת עובדות בשטח" בכל הקשור לצורת השימוש בכלי תקשורת אלה באופן המחייב את השלטון להיכנע לרצון הציבור. דוגמאות לא חסרות: טלוויזיות היו בארץ עוד בטרם יצאה בת קול ראשונה מרוממה, וההחלטה על הקמת טלוויזיה ישראלית הייתה כרוכה בעובדה שעשרות אלפי מכשירים שייבאו ישראלים למדינה ללא שירות טלוויזיה כווננו לקלוט שידורים ממדינות שכנות שמרביתן (למעט קפריסין) היו עוינות. משהחליטה הממשלה למחוק את הצבע משידורי הטלוויזיה, בין היתר על שום ש"החומר המקומי 'החיזור' המשודר בשחור-לבן יועמד בצל החומר הצבעוני מחוץ-לארץ, והצופים בטלוויזיה ימאסו בחומר המקומי, וכך תחטיא רשות השידור את תפקידה כשירות שידור ממלכתי, 'לשקף את חיי המדינה, מאבקה, יצירתה והישגיה; לטפח אזרחות טובה"¹, רבבות ישראלים שלא יכלו "להתאפק" רכשו בהמוניהם את ה"אנטי מחיקון" שהשיב את הצבע ללחיי כוכבי הוליווד שעל המסך, ובעקבות כך הביאו להנהגת שידורי צבע בישראל. ומאות אלפי משקי בית עיוניים שבחרו להתחבר לשידורי כבלים שסופקו באיכות ירודה על גבי תשתיות מאולתרות, בין היתר בידי גורמים מן העולם התחתון, אילצו את

* ד"ר עמית שכטר הוא assistant professor במחלקה לטלקומוניקציה ומנהל משותף של המכון לחקר מדיניות המידע באוניברסיטת Penn State (schejter@psu.edu).

הממשלה והכנסת להפוך את ישראל למדינה הראשונה ככל הנראה שהונהגו בה שידורי טלוויזיה בכבלים עוד לפני שהונהג בה שידור רב-ערוצי קרקעי. נוכח "מסורת מכובדת" זו, המשלבת את ההשתאות מפלאי הטכנולוגיה עם הנכונות "לעגל פינות", שלא לומר לעבור על החוק כדי ליהנות מ"פלאים" אלו, בולטת באופן יוצא דופן ההתנהגות הציבורית והשלטונית בכל הנוגע לשידורי רדיו ללא רישוי, שידורים שהמחקר על אודותיהם עומד במרכזו של הספר "הרדיו הפיראטי בישראל" מאת יחיאל לימור וחנן נוה. לאורך 253 עמודי הספר בונים לימור ונוה תחנת ביניים במעקב ארוך השנים אחרי תופעה שהם מכנים כמו את ספרם, "רדיו פיראטי"; תחנת ביניים, על שום שלימור פרסם בשנות התשעים שני מחקרים מקיפים על אודות תופעת הרדיו הבלתי מורשה, ולימור ונוה עצמם מכנים את פרק הסיכום של הספר "הרדיו הפיראטי לא רוצה למות". אלא שבנוסף למעקב אחרי התחנות עצמן, שמספרן גדל פי כמה וכמה בין הדוח הראשון מ-1995 ובין הספר הנוכחי, שכתבתו הושלמה ב-2007, שואפים המחברים למקם את תופעת הרדיו הבלתי מורשה בניתוח אקדמי המנסה להבהיר את התופעה תוך כדי הישענות על דיסציפלינות שונות בתחום מדעי החברה: לימודי התקשורת, סוציולוגיה, מדעי המדינה והכלכלה, ובאופן פחות מאלה – מן הזווית המשפטית, אף כי הם סוקרים בפירוט רב את המצב החוקי ואת ההיסטוריה החקיקתית בכל הנוגע לשידורי רדיו בלתי מורשים, כמו גם את אזלת היר בכל הקשור לאכיפת חוקים אלו.

אלא שהזווית המשפטית היא שצריכה להיות נקודת המוצא לדיון כולו, שכן ה"פיראטיות" של התחנות שבהן מדובר נובעת מן הדרישה שבדין לרישוי פעולות בזק ושימושים בספקטרום לצד האיסור שבדין בדבר הקמת תחנות רדיו וקיום שידורי רדיו ללא היתר מפורש של הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו. אלמלא הייתה דרישת רישוי, לא היה יסוד "פיראטי" במעשה השידור. השידור עצמו איננו אפוא "פיראטי" מבחינה ערכית מוחלטת, אלא רק יחסית להסדרים אדמיניסטרטיביים שנעשו ביחס לספקטרום התדרים. נקודה זו מקבלת משנה תוקף אם ננתח את זהות הקבוצות העומדות מאחורי התווה ובוהו כביכול שמתעדים לימור ונוה בפירוט כה רב והבאה לידי ביטוי בלוח 3.1, המשתרע על פני 22 עמודים ומפרט בגופן המיועד לחד עין בפרטי פרטים ובהערות שוליים נרחבות את זהותן של מאות התחנות שצמחו וקמלו בישראל בין 1991 ל-2006. אפשר לדעתי לומר שמעבר להיות הרדיו הבלתי מורשה בישראל סממן לשסעים החברתיים המפורטים בפרק הרביעי, "הרקע והסיבות לצמיחת הרדיו הפיראטי בישראל", הוא גם מראה ומקרה מבחן היכול לשמש משל לחברה הישראלית וליחסה האמביוולנטי לחוק ולמשפט. הדבר בא לידי ביטוי במיוחד ביחס השלטון, ובמיוחד הכנסת, לשתי תחנות הרדיו הבלתי מורשות הפופולאריות

ביותר שפעלו שנים רבות והטביעו חותם של ממש על הרדיו הישראלי: "קול השלום" מזה ו"ערוץ 7" מזה, שתי תחנות שאליהן מתייחס הספר בהרחבה. דיון אחד אפשר לקיים ביחס להשפעתן של תחנות אלו על תוכני הרדיו בישראל. כפי שמציינים לימור ונוה, "קול השלום", על מוזיקת הפופ המערבית שבקעה ממשדריו, הביא את רשות השידור להקים בתגובה את רשת "ג" בשנות השבעים. הקמת רשת "ג" היוותה ללא ספק זרז לתהליך הבלתי הפיך של האמריקניזציה התרבותית של ישראל, עד ש"חזרה בתשובה" בשנות התשעים, כאשר קמו לה תריסר חקיינים בדמות הרדיו האזורי המורשה, והיא החלה לשדר "רק מוזיקה ישראלית" במהלך שהחזיר אותה לצמרת התחנות המואזנות בישראל. אלא שמפנה זה אי-אפשר להבינו בלי לזהות בו את השפעתה של התחנה הבלתי מורשית הראשית של שנות התשעים, "ערוץ 7", שהמוזיקה הישראלית (נכון יותר לומר במקרה זה "השירים העבריים") הייתה המרכז הבידורי בשידוריה האידאולוגיים. האם היו "קול השלום" ו"ערוץ 7" בגדר מובילים וקובעים של הטעם הישראלי, או שמא נבעה הפופולאריות שלהם ממתן מענה לצרכים שהמסגרות המורשות לא נתנו? זו שאלה ראויה הדורשת תשובה מזווית ראייה נוספת שאיננה מופיעה בספר – לימודי התרבות.

אלא שמעבר לשאלת הביצה והתרנגולת בנוגע לטעמים ולתכנים, נדמה ששאלת קיומן ארוך השנים של התחנות "קול השלום" ו"ערוץ 7" הייתה ההכרזה השלטונית שראוי להן שיתקיימו, ועל כן לא רק שלא נעשה מאמץ אמתי לסגורן, אלא שהשלטון יותר מ"קרץ" שהוא מעוניין בהמשך שידוריהן, כמפורט בעיקר בפרק החמישי של הספר, העוסק במערכת הפוליטית והמשפטית. ה"תמיכה" מכליל בשידורי "קול השלום" באה לראשונה לידי ביטוי בתיקון חקיקה מקיף שנעשה בפקודת הטלגרף האלחוטי בשנת 1981, פקודה שעד לאותה עת הייתה למעשה דבר החקיקה היחיד שהסדיר את פעילות השידורים בישראל למעט חוק רשות השידור. התיקון נותן בידי הממשלה כדי להתמודד עם "איום" חדש על חיי התרבות של המדינה – שידור טלוויזיה מאנייה בשם "אודליה", שעמדה לעגון מול חופי ישראל ומחוץ למים הטריטוריאליים שלה, ממש כמו "ספינת השלום", שממנה בקע שידור הרדיו של "קול השלום". אלא שהחוק החדש עסק אך ורק בשידורי טלוויזיה. ההזדמנות "להיפטר" משידורי הרדיו לא נוצלה באותה הזדמנות, אף שהמנגנון החוקי שנוצר כדי "לחנוק" את שידורי ה"אודליה" – איסור שיתוף פעולה במכירת פרסומת – יכול היה באותה מידה של אפקטיביות לחסל גם את שידורי "קול השלום", שניזונו אף הם באופן חלקי מפרסומת מסחרית. האיסור לתמוך באמצעות פרסומת בתחנות בלתי מורשות הפך לדבר חקיקה רק בשנת 2004, וכפי שמציינים לימור ונוה, רק משום שחלק

מן השידורים נתפסו כמסכנים חיי אדם בשל ההפרעות שהם מסבים לתקשורת כנמל התעופה בן-גוריון.

ההיתר מכללל שניתן לשידורי "קול השלום" הוא שאפשר גם למתנגדי השלום להשיק ספינה בשם "ארץ הצבי" בשנות השמונים ולשרד ממנה את שידורי "ערוץ 7" הימני. עצימת העיניים המוקדמת נמשכה גם כעת, אלא ש"ערוץ 7", שעיקר שידוריו היו הטפה אידאולוגית לעמדות הימין הקיצוני הישראלי לצד שירים עבריים, חרג מן המסגרת שהנהיג קודמו השמאלני בשני הבדלים: ראשית, שידוריו לא נעשו מן הים; הספינה הייתה כסות לכך שהשידורים נעשו מהתנחלות בשטחים המוחזקים בידי צה"ל; ושנית, בשלב מסוים בשיאו של המאבק נגד ההסכמים שיזם ראש הממשלה המנוח יצחק רבין עם נציגי העם הפלסטיני באותם שטחים, שולבו בשידורים דברי הסתה שקשה היה להתעלם מחומרתם, במיוחד לנוכח ההפגנות האלימות שהסתיימו ברציחתו של רבין בידי איש ימין קיצוני מטעמים אידאולוגיים.

אלא שגם ממשלת רבין לא עשתה הרבה לסגירת התחנה, ולימור ונוה אף מתארים כיצד יורשו המידי של רבין, שמעון פרס, ניסה למשוך את הימין לממשלתו באמצעות הכשרת התחנה שקראה לשותפו לתהליך השלום "בוגד". משנבחרה ממשלת ימין זמן קצר לאחר הרצח, הפכה הקריצה השובבה ל"ספינת השלום" מ-1981, שבינתיים חדלה משידוריה, לחקיקה מפורשת שיזמה הממשלה ב-1999 ואשר כוונה למתן לגיטימציה בדיעבד ל"ערוץ 7", בהנמקה המסתמכת על משך הזמן שפעל. החוק קבע שרק תחנות שהפרו את החוק לאורך זמן זכאיות יהיו לרישיון קבע רטרואקטיבי, ואילו עשרות התחנות שצצו עד אז ברחבי הארץ והתקיימו רק זמן קצר, לא יהיו זכאיות לאותה חנינה בדיעבד. רק בית המשפט העליון הפך את הפארסה הזו לבלתי חוקתית בעליל, כאשר פסל את תיקון החקיקה מטעמי פגיעה בעקרון השוויון.² היש משל קולע יותר לתהליכים החברתיים המאפיינים את מדינת ישראל, הבאים לידי ביטוי בקשר שבין טכנולוגיה, חוק, אכיפתו ו"קביעת עובדות בשטח" כמיטב המסורת הציונית של "עוד דונם ועוד עז"?

גם "קול השלום" וגם "ערוץ 7" סללו אפוא את הדרך למאות חקייניהם הנסקרים בספר, ואף כי לטענת המחברים אי-אפשר לראות בשידור הבלתי מורשה בישראל שידור חתרני במהותו, אי-אפשר להתעלם מן העובדה שאי-הלגאליות של "ערוץ 7" כרוכה גם באי-הלגאליות של ההתנחלויות שמהן שידר, ושבהן הפכה לשיטה – "קביעת עובדות בשטח" והתעלמות משלטון החוק לא רק בעניין שידורים.

אך המניע להשקתו של "ערוץ 7" לא היה הפרת חוק לשם הפרת חוק בלבד. הוא נבע מהרגשתם של המתנחלים שקולם אינו נשמע במסגרת שידורי הרדיו

המורשים. מניע זה עמד גם בבסיס השקתם של שלל ערוצים שהספר מתאר בהרחבה ואשר זכו לכינוי "ערוצי הקודש" אשר התיימרו להשמיע את קולה של האוכלוסייה החרדית-ספרדית. כמו המתנחלים הבינו גם חברי קבוצה זו (וגם רבים מן הפלסטינים הישראליים שהספר מונה חמישים תחנות שהוקמו בעבורם) את השיטה כ"תפוס כפי יכולתך". ההכרה בהדרתן של אוכלוסיות אלו מן השידור איננה יוצרת בהכרח לגיטימציה לפעולה חד-צדדית שלא במסגרת החוק, אלא שנדרשת הבחנה בין ה"שסע" וההשתקה ובין אווירת ה"מערב הפרוע" שפשתה בתחום זה גם כניסיון להבין את תהליך הכרסום בשלטון החוק בישראל.

דפוס הפתרון שנבחר לבסוף בידי מנהיגות הציבור החרדי-ספרדי מבוסס על הלקח שנלמד מפרשת החקיקה הרטרואקטיבית בעניין "ערוץ 7". במקום להכשיר בדיעבד ערוץ בלתי מורשה, ביקשה מפלגת ש"ס, המייצגת את הציבור החרדי-ספרדי, בעת חברותה בקואליציה, הן בשנות התשעים הן בעשור הראשון של שנות האלפיים, לתקן את החוק ואת התקנות ולאפשר הענקת רישיון ספציפי לתחנה שתשרת את הציבור הזה. הדרך להגיע לחקיקה או אסדרה שתאפשר מה שקהילה זו רואה כצורך אמתי הייתה הטלת האחריות המיניסטריאלית לשידורי הרדיו על השרים המייצגים אותה בממשלה, כדי שאלה יעשו ליצירת המסגרת החוקית הראויה. אם נלמד לקח אחד מפרשת "ערוץ 7", הריהו עליונות שלטון החוק (לפחות לכאורה). אלא שלצד העיסוק ביצירת תחנה בעלת גוון חרדי-ספרדי, לא נעשה מאמץ לחסל את מאות התחנות האחרות הפועלות ללא רישוי, כפי שמעידים הרשימה המופיעה בספר ותיאור השביתה בנמל התעופה בן-גוריון שאותה נקטו עובדי הנמל מחשש לבטיחות הטיסה ממנו ואליו בשנים 2006 ו-2007 בשל ההפרעות בשידורי הרדיו שגורמים השידורים הבלתי מורשים.

תרומתו של הספר היא אפוא ביצירת הציבור הראשון בין התיעוד ארוך השנים של התופעה הבלתי שולית הזו בתקשורת הישראלית ובין מודלים תאורטיים. הניתוח דלעיל – הרואה ברדיו הבלתי מורשה הן מורה דרך תוכני לרדיו בישראל הן מורה דרך ערכי לתפקידו של שלטון החוק באסדרת שידורים, ובעצם מעין משל לתרבות השלטון בישראל – איננו מופיע בו. לטעמי, הדבר נובע מכך שבעוד שהמחברים מציעים דגם חדש לסיווג התחנות הבלתי מורשות המבוסס על תיעוד מפורט של היבטים רבים ביחס לכל תחנה ותחנה והאמור לאפשר להגדירה במדויק, הם ממשיכים להגדיר את הרדיו הבלתי מורשה כ"פיראטי", ובכך באופן תת-מודע מעבירים לקורא מסר כי מדובר בתופעה שלילית, אף כי אין הדבר בהכרח כך.

גם ההתייחסות לעתידו של הרדיו הפיראטי בפרק הסיכום של הספר מתייחסת אליו כאל גורם שלילי בהכרח. ראוי לבחון אם אין במאות התחנות הבלתי מורשות, ובמיוחד בקיומן המאופיין של תחנות בעלות גוון אידאולוגי מוצהר

ומובהק, משום ביטוי לגיטימי ואפילו נדרש ומתבקש של מיעוטים המרגישים מושתקים בשל אסדרת היתר של השידור בישראל, וראוי גם לנתח את התופעה ככזו היוצרת דווקא שיח בנושאים ובשיתוף קהלים שמקומם על הכיל (סקאלה) שבחסות השלטון מוגבל ומוצנע. כפי שציינתי בתחילת הסקירה, דגם ההתנהגות ה"מסורתי" במקומותינו הוא שהמדינה נכנעת ללחץ הציבורי ומאפשרת לציבור בסופו של דבר להשתמש בטכנולוגיה חדשה שהוגבלה זמן מה. בתחום שידורי הרדיו דווקא, לא ראינו ניסיון לגבש מדיניות שכזו, למשל באמצעות הענקת רישיונות לשידורים בעוצמה נמוכה (low power FM), בדומה למקובל בארצות הברית.

ההתייחסות של לימור ונוה לסוגיית ה-low power FM היא דוגמה לתרומה נוספת של הספר: סקירת התופעה בארצות אחרות. אכן, רדיו בלתי מורשה הנו כלי ביטוי אותנטי של אוכלוסיות מושתקות במדינות רבות, ומדינת ישראל איננה יוצאת דופן בכך. לצד ההכרה בבין-לאומיות התופעה ראוי היה שקובעי המדיניות בישראל ינסו להיות יצירתיים כמו כמה מעמיתיהם שמעבר לים בניסיון לעודד את השיח הציבורי במקום להתמקד רק בניסיון (שאינו צולח) להשתיק את הקולות. בנוסף לכך הספר מרים תרומה חשובה בתעדו את המסגרת החקיקתית הנוגעת לתופעה. לפיכך חבל שאין בספר אינדקס שיאפשר לקורא המעוניין במראה מקום ביחס לחלקים מן התופעה, למצוא אותם בקלות. הערה אחרונה זו נוספת לרושם הכללי שאיכות הפקת הספר בהוצאת פרדס, ובמיוחד עריכת הלשון, מותרות טעם לא טוב ופוגעות בלמידה ממקור יחיד, ייחודי וחשוב זה לנושא כה מרכזי בספרות תקשורת ההמונים בשפה העברית.

הערות

- 1 כדברי בית המשפט העליון בבג"ץ 112/77 יצחק פוגל ואח' נ' רשות השידור ואח'.
- 2 בג"ץ 1030/99 ח"כ חיים אורון נ' יו"ר הכנסת.

סקירת ספרים

New media and innovative technologies

Edited by Tal Samuel-Azran & Dan Caspi

Beer Sheva: Ben Gurion University Press, 2008, 295 pages

שיזף רפאלי*

ספרם הערוך החדש של טל סמואל-עזרון ושל דן כספי הוא אסופת מאמרים שכותרתה "מדיה חדשים וטכנולוגיות חדשניות". הספר מהווה תרומה חשובה ופורצת דרך לחשיבה על אמצעי תקשורת חדשים בזירת התקשורת. יש בספר מאמרים חשובים, פרי עטם של חוקרים ברחבי העולם, רבים מהם ישראלים, העוסקים במדיה שונים ובטכנולוגיות שונות אגב הישענות על מתודולוגיות שונות ומנקודות מוצא והשקפה שונות מאוד.

מלאכתו של מבקר ספר שהוא אסופת מאמרים אינה תובענית כמו מלאכתם של עורכי הספר, אבל תפקידו של המבקר, כמו תפקידם של עורכי הספר, הוא למצוא ולהדגיש חוט שני המחבר את חלקיו השונים, המארגן את הרעיונות לכלל תמונה רחבה והמפיק לקחים שיעניינו את הקורא, ישליכו על המציאות ועל תפיסתה ויעשירו את הידע האנושי או את הביקורת. אינטגרציה עמוקה שכזאת, פרי עטם של העורכים, איננה קיימת בספר. אולי בגלל השונות הגדולה מאוד בין הכותבים, בגלל הרקע שלהם, בגלל המתודולוגיות וסוגי המדיה שהם חוקרים בחרו העורכים להשאיר את הבמה לכותבים ולכתיבתם ולא הציעו מבנה מארגן, השוואה, סינתזה או סכמה, חוץ מעמודי תקציר אחדים במבוא. ואולי הסיבה נעוצה בחדשנות של הנושא. העורכים השקיעו, כך נראה, מאמץ רב בגיוס הכותבים ובבחירת הפרקים, וכנראה גם בעריכת הפרקים עצמם. התוצאה נראית לעין: הכתיבה מעניינת, מושכת ומעשירה. נעשתה גם מלאכה ראויה לציון לעורר

* ד"ר שיזף רפאלי הוא פרופסור בבית הספר למוסמכים במנהל עסקים וראש המרכז לחקר

חברת המידע באוניברסיטת חיפה (sheizaf@rafaeli.net).

את הכותבים לשלב בכתיבתם התייחסות לסוגיות פרקטיות ולעולם העשייה התקשורתית. בכך שאפו העורכים, וסייעו בידם הכותבים, לבנות גשרים של שיתוף פעולה בין המחקר והעוסקים בו ובין היוצרים. שילוב שכזה נחוץ בחקר התקשורת בכלל ובשדה של מדיה חדשים שבהם נעשית בימים אלה עבודת העיצוב והיצירה בפרט. לא מאוחר לייצר חיבורים הדוקים יותר בין המחקר ובין המעשה באופן שהמחקר יזין את המעשה ולא רק ימדוד, יתאר ויבקר אותו.

במאמר הפותח את הספר מתאר גבי וימן את אתרי האינטרנט של החיזבאללה ואת פעילותם במהלך מלחמת לבנון השנייה. וימן מנתח את תפקודם של כלי תקשורת אלה בתוך אקולוגיה רחבה יותר: תחנות טלוויזיה, תחנות רדיו, סוגי עיתונות וגופי דברור. וימן מוליך את התיאור של התכנים אל ניתוח האפקט של הלוחמה הפסיכולוגית ואל ההכרזה של "מנצח" במלחמה הזאת. לעומת התוצאות הפיזיות של הלחימה בקיץ 2006 שהיו מסוג אחד, התמונה התפיסתית נצבעה בצבעים אחרים, בעיקר באלה שבחר החיזבאללה. בלוחמה הפסיכולוגית וימן מכתיר את החיזבאללה כמנצח. הוא משייך את היכולת להשיג ניצחון כזה, "צריבה תודעתית" אם תרצו, לכמה תכונות של מדיה חדשים. אלה, על פי וימן, נמצאים ברגולציה פחות תובענית, ועל כן הם יכולים לנצל לטובתם פיצול וריבוי של ערוצים וכן קלות תנועה. וימן מזהה סוג של התכנסות (convergence) שבה המדיה החדשים מקרינים על תוכניהם של המדיה הוותיקים והמוסדיים יותר, ובכך מייצרים מכפיל עוצמה של שכנוע.

במאמר האחרון שבספר מצטרף צבי רייך אל המסורת של חקר אמצעי תקשורת בהקשר של תקלה או של חידלון. כמו הטלפון והעיתון, שתפקודם ותפקידם נחשפים יפה במיוחד בימים של שביתה או לאחר שרפה, רייך מתחקה באופן יצירתי אחר התלות של עיתונאים באיתורית כאשר ניטלת מהם באחת הפונקציונליות שלה. המחקר המתואר הוא מינוף מוכשר ומעניין של הזדמנות. השרדה וההתפתחויות (במקרה זה, הפסקת שירות מטעם הספק כדי לתמוך במאמצי גביית חוב) מעמידים לרשות החוקר הזדמנות רק בתנאי שהחוקר ערני, זריז ונבון דיו כדי לעשות בהם שימוש. אבל רייך לא רק ניצל את ההזדמנות לאסוף נתונים, אלא הוא גם "הרים את הכפפה" והציע ניתוח מרחיב ומכליל של התוצאות: משמעות הממצאים על אודות החסר הזמני בטכנולוגיה ספציפית כאשר לחסרים אחרים בטכנולוגיה אחרת ובאשר ליחסים בין מדיה שונים באקולוגיה התקשורתית של מקצוע העיתונות.

יש בספר שדרה תמטית מרכזית המשותפת לכל המאמרים, למעט הראשון והאחרון. שמונת המאמרים שבמרכז הספר עוסקים ברצף המשתנים הבאים: השתתפות, מוטיבציה, תגמולים וסיפוקים, שייכות ותודעה קולקטיבית. כל המשתנים האלה עוסקים באופנים שהקהל מעצב את המדיום ובתנאים להיווצרות

עיצוב שכזה. שאלות אלה הן השאלות המרכזיות של עולם התקשורת החדשה. אם נקרא את כל המאמרים האלה יחד, נראה שלמרות שהם עוסקים בטכנולוגיות שונות מאוד זו מזו (IPTV Web, Second Life, טלפונים סלולריים ומשחקי וידאו) ובקהלים שונים מאוד אלה מאלה (נוער ומבוגרים, משתמשים במקום ציבורי או פרטי, בעבודה או בחוג המשפחה), ולמרות שהם ניגשים למלאכת המחקר מנקודות זינוק תאורטיות ומתודולוגיות שונות מאוד זו מזו, יש להם סיפור משותף. עורכי הספר כותבים בפסקה הרביעית של המבוא שהספר בוחן את המדיה החדשים ואת הטכנולוגיות החדשניות ואת השפעתם על החברה. תיאור זה יאה למאמר הראשון והאחרון בספר, והרבה פחות – לשמונת המאמרים שבמרכזו. נראה ששמונת המאמרים האלה מתמקדים בעיקר בכיוון ההשפעה ההפוך: איך החברה ורכיביה מעצבים את המדיה החדשים, את תוכניהם ואת חויית השימוש בהם? יש למדיה החדשים תכונות של דה-מיסטיפיקציה, לעתים נטייה לחזור לרכיבים מסוימים של תקשורת המונים, אבל בעיקר יש להם תכונות הקשורות לאקטיביות של משתמשיהם. שמחתי לראות שהספר והמאמרים בו הצליחו להמריא לבחינת התכונות הללו מפרספקטיבה רחבה, חוצת מקומות, זמנים וטכנולוגיות ספציפיות.

המשתנים הפסיכולוגיים והחברתיים, בעיקר אלה שבאזור הספר שבין הממדים הפסיכולוגיים והחברתיים של משתמשי המדיה החדשים, הם המעניינים ביותר. הספר מציג את פרוטותיה של עבודה מצוינת הבאה לידי ביטוי בדיון בבחינתם של משתנים אלה ובניתוח האופנים שהסדרים, התכונות והמגבלות של מדיה שונים נמצאים באינטראקציה עם המשתנים הפסיכולוגיים והחברתיים. כך הוא הדיון במאמריהם של Lev-On (על היתכנותו של שיתוף הפעולה המקוון), של Raban & Harper (על מוטיבציות למתן מענה מקוון) ושל פישר (על השיח המגדיר את יחסי הייצור והקניין בסביבה אינטרנטית) באשר למוטיבציות של הקהל ליצור את התוכן בסביבות המוגדרות כסביבות שתוכנן נוצר בידי משתמשים. כך גם בסדרת הפרקים המדווחים על הסיפוקים ועל השימושים של משתמשי טלוויזיה מבוססת אינטרנט (סוני), בפרק על אודות העולמות הווירטואליים (Sivan), בפרק על אודות משחקי הווידאו (Apperley), בפרק על אודות הטלפון הסלולרי (Aguado & Martinez) ובפרק על אודות השימוש ברשת בידי בני נוער, ילדי עולים מברית המועצות לשעבר, לצורכי עיצוב וגיבוש של זהותם בתהליך בתר-הגירה (Elias). (Lemish & Khvorostianov). פרק זה הרשים אותי במיוחד. הוא מתאר אנשים חדשים בארץ חדשה העושים שימוש במדיה חדשים כדי לצרוף מציאות ועצמיות חדשות ולהקרין אותן בחזרה לרשת כדי שגם אחרים יעשו בהן שימוש. יש לי שלוש תגובות מינוריות, שכל אחת ואחת מהן היא בגדר הצעה יותר משהיא ביקורת. ראשית, אני מציע לשקול אם ספר זה הוא יותר על "מדיה

חדשים" ופחות על "טכנולוגיות חדשניות"; ואם כן, אולי יש כאן הזדמנות לספר נוסף בסדרה? שנית, אני מציע עוד לשאול על המדיום שנבחר להוצאה לאור של המאמרים האלה: מדוע ספר על מדיה חדשים, ולא מדיה חדשים על מדיה חדשים? ושלישית, אני שואל אם נכון היה שספר זה ייכתב באנגלית (והביקורת עליו בעברית), ואם צפויה מהדורה עברית; האם לא היה עדיף שהספר ייכתב לקהל עיקרי דובר עברית ולחתור לביקורת באנגלית שתגיע לקהל רחב יותר? שלוש התגובות האלה יכולות להיתפס כקטנוניות, ואני מתנצל מראש, אבל אולי הן מספקות הזדמנות לחשוב על מדיה חדשים מזווית אחרת.

באשר לתגובה הראשונה, ראיתי בספר יותר "מדיה חדשים" ופחות "טכנולוגיות חדשות" באמת. למרות שכותרתו מבטיחה עיסוק בטכנולוגיות כאלה, הנה למעט העולמות הווירטואליים, נושא מאמרו של ישע סיון, נדמה לי שכל הטכנולוגיות המדוברות הן בנות למעלה מעשר שנים, ואפילו הטמעתן ואימוצן בידי קהלים רחבים הם כבר עניין של שנים רבות. הטלפון הסלולרי, דף הווב (web) ובווראי האיתורית ("הביפר") ומשחק הווידאו כבר אינם טכנולוגיות חדשות. אפשר אפילו לשאול אם הם עדיין מדיה חדשים. צריך להתחיל להתכונן לכך שטכנולוגיות אלה והמדיה המשמשים להן מצע ייקראו "מדיה" ותו לא, ואילו המדיה הוותיקים (עיתון, רדיו וטלוויזיה) הם שיזכו לתווית תיאור מיוחדת: מדיה ישנים? מדיה עבשים? מנגד, יש מקום לעסוק בטכנולוגיות חדשות באמת שרבות מהן אינן זוכות לאזכור כאן. הטכנולוגיות החדשות באמת של המאה ה-21 כוללות חידושים המעניינים במיוחד את מי שעוסק בחקר התקשורת וחושב עליה. הביטוי שניתן בספר זה לרשתות החברתיות, כמו Facebook, Linked-In ודומיהן, לטכניקות היצירה של קבוצות משנה על אודותיהן ולמתודולוגיות המידול והחקר הסטטיסטי שלהן, הוא קטן יחסית לגודלן האמתי.

התגובה השנייה נוגעת לעצם השימוש של הספר במדיה חדשים ובטכנולוגיות חדשות. זהו ספר מודפס, וככזה תכניו אינם נגישים בצורה אלקטרונית מרוכזת. זאת חולשה של פרסום בכלל, אך באשר לספר העוסק במדיה חדשים זאת בעיה מהותית בפרט, הצהרה ערכית ונושא שארצה לבקר. האם סנדלרי המדיה החדשים רשאים להלך יחפים? ספרים מודפסים הם מדיום מכובד, התופס מקום מכובד ומרכזי וארוך שנים בארכיונים ובגלריות של אמצעי ההפצה והדיאלוג המדעי. מכובד ויקר – כן. יעיל ומוצדק? לא ודאי. כבר ברור לכול שהספר המודפס איננו מושלם, ושלהלפות המוצעות לו יש יתרונות, אם לא עדיפות. הספר המודפס יקר ומגושם, והתכנים שבו נגישים פחות אך יקרים יותר. האם לא הגיע הזמן שיהיה לגיטימי לצפות, אולי אף לדרוש, נגישות אלקטרונית לחומר אקדמי? כמי שהקים את אחד מכתבי העת המדעיים המתושאלים המקוונים הראשונים אני נושא צלקות של מלחמת ההצדקה, של הוויכוחים הבלתי פוסקים ואפילו של

ההתרסות והעלבונות שזכו להם מי שהאמינו לפני עשרים שנה שפרסום מדעי צריך להכיר ביתרונות המדיה החדשים ולעשות בהם שימוש. אמנם עוד תיחקר ותיכתב ההיסטוריה של השמרנות ושל ההתנגדות האוטומטית, ואף הראקציוניזם, של גורמים במסד הפרסומים המדעיים הנתמכים בידי תעשיית ההוצאה לאור, אבל חלקים נבחרים מן הפרק ההיסטורי הלא כל כך מפואר הזה כבר מאחורינו. מרבית כתבי העת וכמעט כל התפוקה המדעית כבר נמצאות בצורה מקוונת ונגישות לכל דכפין ברשת. ספרים רבים בתחום רואים אור לראשונה בצורה דיגיטלית, וממילא – בפתיחות לשימוש חינוך. זאת כבר לא בוש. כך לדוגמה, רק בשנה האחרונה יצאו לאור ספרו של יוחאי בנקלר, *The Wealth of Networks*, והספר הערוך בידי עזי ברק, *Psychological Aspects of Cyberspace*, כל ספריו של Larry Lessig וכל הסדרה הערוכה בידי Joseph Turow. איך קורה אפוא שספר זה יוצא לאור בפרסום מודפס ואינו זמין בחיפוש דיגיטלי מלא? העורכים כותבים במבוא לספר שהשראה לתכניו ניתנה מקבוצת המדיה "בורדה", שנתנה את שמה גם ל"מכון בורדה" וכנראה גם תמכה בהוצאתה לאור. קבוצת "בורדה" דווקא עשתה לעצמה שם בזכות הגמישות שלה להיערך לזמנים החדשים, לעדכן את אחזקותיה, לעבור ממתכונת מגזינים מודפסים אל ערוצים חדשים. אולי אותה קבוצה תיחלץ גם לסייע בהעלאת ספר זה לרשת ובהנגשתו לקהל רחב בהרבה מקהלו של ספר מודפס ולשימושים מגוונים בהרבה גם כן.

התגובה השלישית והאחרונה עוסקת בישראליות (החלקית) של הספר ושל המחברים שבו. אם זהו ספר שזיקתו הישראלית איננה מוסתרת, מדוע לא יהיה זמין בעברית? התלבטתי בשאלה אם הספר הוא ישראלי או אוניברסלי. שני עורכיו והמחברים של שישה או שבעה מעשרת פרקיו הם ישראלים. נושאי הפרקים וחלק לא קטן מן הנתונים שנאספו בפרקים האמפיריים שופכים אור על פרספקטיבות תקשורתיות ישראליות מקומיות: עלייה וקליטתה, החיזבאללה ותאטרון הטרור וכן התנהגותם של עיתונאים ישראליים בתנאי מצוקה ומחסור. בגלל הלוקליות הזאת דווקא, ועוד יותר מזה – בגלל המאמרים ונושאייהם דווקא, תכנים אלה שבאסופה זו צריכים לעשות את דרכם אל תוך תכניות הלימודים של תלמידי תקשורת בישראל. הדבר יקרה בוודאות גדולה בהרבה וישרת קהלים גדולים יותר, אם התכנים יהיו זמינים (גם) בעברית.

סקירת ספרים

New media and innovative technologies

Edited by Tal Samuel-Azran & Dan Caspi

Beer Sheva: Ben Gurion University Press, 2008, 295 pages

ג'יימס כ"ץ*

תרגום: יונה קרנץ

עורכי הספר הציבו לעצמם מטרה: לחקור את "השימושים בתקשורת החדשה ובטכנולוגיות חדשניות והשפעתם על החברה" (עמ' 10). בין ההנמקות למשימה שנטלו על עצמם העורכים מציינים שהמשתמשים זוכים לשליטה חסרת תקדים על גישתם למרחבי התקשורת, אך באותה עת הם גם נוטלים חלק גדל והולך ביצירה המשותפת של תוכני התקשורת. כמו אלבין טופלר לפניו, הם צופים בהופעתם של prosumers ("צרכנים יוזמים"), כלומר משתמשים החורגים מגבולות הצריכה הסבילה של תקשורת ההמונים ונוקטים עמדה פעילה באמצעות יצירת חומרים מקוריים ובאמצעות שיתוף אחרים בהם. חומרים אלה כתוצרים מעשה ידי אדם והתהליך שבאמצעותו הם נוצרים מעוררים עניין ברמות שונות של העשייה האנושית החל ברמה האישית ביותר ועד לרמה החוצה גבולות בין מדינות ועמים. הם גם ממלאים מגוון צרכים החל בכידור, עובר בחדשות, וכלה במעורבות פוליטית. בתור שכאלה, נעשו המוני "צרכנים יוזמים" מעורבים במגוון עצום של פעילויות, החל ביצירת מוצרים חדשים וכלה בתמיכה בטרור. היבטים מסוימים של פעילות זו תורמים לבניית קהילות, ואילו אחרים עלולים לבודד את הצרכן היוזם. אמנם קשה לתחום את מלוא הטווח של הפעילויות האפשריות, אבל בדרך כלל אלה נעות מבידור גרדא, כגון השתתפות במשחקים בחיים וירטואליים, ועד

* Rutgers בניו-

ג'רסי (jimkatz@scils.rutgers.edu).

למשימות נשגבות, כגון החיפוש אחר חיים מחוץ לכדור הארץ. כדי לאפשר לקורא להתחבר לחזון זה, ולאחר הצהרה קצרה הבאה להגדיר את מסגרת הדיון, העורכים מגישים עשרה פרקים העוסקים בהיבטים שונים של התקשורת החדשה וברמות שונות של השפעתה על החברה. בסקירה להלן אתייחס לכל אחד ואחד מן הפרקים, ולאחר מכן אעריך את הספר בכללותו.

בפרק הראשון מתמקד גבי וימן בשימוש שעושה ארגון חיזבאללה באמצעי התקשורת המסורתיים והחדשים במלחמתו בישראל. הפרק מנתח את הפעילויות המקיפות, היעילות והמקצועיות למדי של זרוע התקשורת בארגון, ובמיוחד את הפעילויות המסורתיות ברדיו ובטלוויזיה. המחבר מדגים כיצד חיזבאללה משתמש באותן טכניקות שכנוע המשמשות למכירת סבון ומועמים פוליטיים כאחד, כגון האסטרטגיה "מיקרו-פילוח". בדרך זו משנה חיזבאללה את מבנה מסריו בהתאם להערכתו המושכלת את קהל היעד ואת בעלי העניין. כך למשל, אל קהלים נעדרי תחכום מופנית תעמולה מכוערת וגסה, ואילו כדי להשפיע על כלי תקשורת מערביים ולהגיע לקהלי יעד מתוחכמים נפרסים תכסיסים פסיכולוגיים שנונים. המחבר מביא גם פרטים מרתקים על אודות הקרבות שניטשו בין ישראל והחיזבאללה בזירה הקיברנטית ב-2006 במהלך מלחמת לבנון השנייה; אלה כללו חטיפת אתרי אינטרנט והתקפות והכחשה של התקפות שירות. וימן מראה את מכלול המאמצים הנרחב שנקט חיזבאללה כדי לתקוף את ישראל באמצעות התקשורת וטוען שמאמצים אלה נושאים עתה דיבידנדים גדולים לטובת ארגון הטרור. אולי יש אמת בטענה זו, אבל הניתוח בפרק שם דגש ב"תשומות", דהיינו כמה שעושה חיזבאללה ובמה שהוא מנסה להשיג בכך, ולא ב"תפוקות", קרי בתוצאות ובמידת ההשפעה של מאמצים אלה. יכול היה להיות מאלף לראות עדויות שיוכיחו אל נכון מה הייתה מידת השפעתם של מאמצים מקיפים אלה.

הפרק של אזי לב-און דן בשיתוף פעולה מקוון. המחבר מציין שהאינטרנט הוכיח יכולות מרשימות ב"קידום הסדר אצל נטולי סדר והבלתי מסודרים" (עמ' 45). בניתוח מצביע לב-און על כמה מן הפרויקטים מבוססי-האינטרנט המוצלחים ביותר, וביניהם עובדי המכשור (click-workers) של נאס"א, פרויקט SETI@home, פרויקט גוטנברג ופיתוח תוכנות הפועלות במסגרת מערכת ההפעלה Linux. כמו כן מציין לב-און שכמו במשימות שיתוף פעולה רבות אחרות, אחת הבעיות הנצחיות היא "בעיית הנוסע חינם" (the free-rider problem), דהיינו המצב שאנשים מסוימים נהנים מפרי עבודתם של אחרים בלי שהם עצמם עושים דבר כדי לתרום להשגת היתרונות הללו. מובן שלאיש אין פתרון חד וחלק לבעיה זו, אבל חרף בעיית ה"נסיעה חינם", הכמעט מובנת מאליה, ולמרות המודל השולט של ה"הומו אקונומיקוס" (בתורת הכלכלה זהו יצור תאורטי הפועל על פי שיקולים רציונליים של כדאיות ותועלת), הצלחתם

המדהימה של פרויקטים אלה מעידה כאלף עדים על שפע המניעים הגורמים לאנשים להתאחד ולשתף פעולה ביניהם. האלמנט השימושי ביותר בפרק זה הוא אולי התרשים המאיר עיניים של לב-און, המראה מה נדרש ליישום פרויקט של שיתוף פעולה מקוון. המחבר עורך גם סקירה רבת תועלת של הגורמים הנראים חשובים ביותר להצלחתם של מאמצים מסוג זה. הוא אכן מנסה להבין מה גורם למשתפי פעולה מקוונים "לתקתק" (ייסלח לי משחק המילים), אבל סקירותיו העוקבות אינן מספקות די מראי מקום השוואתיים בין הפרויקטים השונים, וטוב היה אילו ראינו שילוב רב יותר בין הממצאים. המלצתו המסכמת של המחבר – שפרויקט מחקר עתידי ייקח על עצמו לערוך ניתוח השוואתי – עשויה, אם תיושם, להפיק תוצאות ביקורתיות מעניינות.

בפרק השלישי מספקים דפנה רבן ומקסוול הרפר (Maxwell Harper) ניתוח בעל ערך של מניעי האנשים המשיבים על שאלות הנשאלות באתרי אינטרנט. המחברים בודקים בצורה נוקבת קהילות של שואלי שאלות ושל משיבים ומחדדים ניסיונות קודמים להגדיר ולסווג קהילות של משיבים, וזאת באמצעות מיקוד תשומת הלב במבנה התמרוץ ובמיוחד ברווחים הלא כספיים שמפיקים המשתתפים באמצעות פעולת הגומלין. לא ברור מדוע טבלה 1, המפרטת רשימה של אתרי תשובות על פי סדר אלף-בית, כוללת ברובה תאים ריקים בכותרת "אתרים בתשלום". לטבלה זו מוקדשים כמעט שני עמודים, ומשום כך היינו שמחים לראות מעט טקסט פרשני שישלים את רשימת השמות של האתרים ואת כתובותיהם המובאים כפשוטם. כך למשל מעניין היה לדעת לגבי כל אתר ואתר מתי הוקם, מה גודלו, מהי רמת פעילותו, ומהו מיקודו התוכני, וכן מעט נתונים דמוגרפיים. מידע כזה יכול היה להועיל במיוחד, מכיוון שהיבטים אלה קשורים לניתוח שנעשה בהמשך הפרק ויכול היה לעשות שימוש טוב בשטח הפנוי הרחב שבטבלה. יחד עם זאת, המחברים מספקים אבחנות רבות עוצמה על כמה מן הסוגיות שזוהו בפרק הקודם, העוסק אף הוא בשיתוף פעולה מקוון, אם כי בדרך שונה. המחברים מסיימים את הפרק בתובנות נוספות ובהצעת כיוונים מועילים למחקר עתידי, לרבות הסבר מעמיק יותר על ההניעה החוץ-תפקידית (role extrinsic motivation), על סמנים חברתיים (social cues) ועל השפעת עידוד התגובה (prompting).

כותרת הפרק הרביעי מאת ערן פישר היא "מביטחון ועד אינטרנט: שיח על ייצור רשתות בחברה הפוסט-פורדיסטית". האם נכתבה אי פעם עבודה שכותרתה כוללת את המונח "פוסט-פורדיסטי" (post-Fordist) שאינה סובלת גם מהפרעה בעיכול? לא, על פי ניסיוני. ואין בפרק זה דבר שבכוונו להפריך השערה זו שלי. בשימוש בגרסתו הפרטית (שלא פורטה) של ניתוח שיח, שואב פישר השראה ממאמרים שפורסמו בכתב העת *Wired* כדי לזהות ניסיונות של

תאגידים לנצל לטובתם את עוצמת האינטרנט. המחבר מתייחס באופן בלעדי למאמרים שפורסמו בכתב עת זה, התזזיתי ללא פשרות, אולם בלי לפרט את מסגרת הזמן או את תהליך הברירה ששימשו אותו בבחירת המאמרים הכלולים בניתוחו. למרות זאת, הוא טוען שסקירת המאמרים האלה מהווה "שרה הוליסטי וממצה" אשר יביא ל"הפקת הבנה טובה יותר" (עמ' 101). אין זה בלתי סביר שלאדם יהיו הסתייגויות לגבי המידה של כתב עת כמראה משביעת רצון של השינויים בחברה, אם הכותבים בו רואים את עצמם כ"טיפוסים היפיים-מתנגדים-שבטיים-שמאניים-משוררים-כבדים" (Hale, 1996, p. 7).¹ בכל מקרה, פישר אכן משתמש בפיסות ממאמרים אלה בניסיון לחשוף את יחסי הכוחות החבויים במצגות "טכנולוגיסטיות". בפועל, פירוש הדבר הוא, ככל הנראה, הטחת השמצות בחברות המנסות להיעזר באינטרנט כדי להיות יעילות יותר, לצמצם עלויות, לקבל רעיונות חדשים ולהרחיב את השווקים שלהן, גם בעודן מקצצות בהטבות לעובדיהן ובביטחון התעסוקתי שלהם או נפטרות כליל מעובדים מיותרים. כך, בלי להזדקק לסימוכין כלשהם, מיידע המחבר את קוראיו שחברת מוצרי הצריכה *Proctor and Gamble* ידועה בכינוי "הקרמלין שעל גדות נהר אוהיו" (עמ' 114). בשימוש בציטוטים סלקטיביים מנסה המחבר להוכיח שרוח חדשה של קפיטליזם תאגידי נצלני קורמת עור וגידים דרך האינטרנט, ושאחת מהשפעותיה היא שלילת רשת הביטחון שסופקה בעידן "הפורדיסטי" הקודם. די אם נאמר שMIKOR חוץ ופיטורי עובדים במטרה לחסוך בעלויות וחיפוש דרכים להקטנת עלות ההטבות לעובדים או אף הקטנת מספר העובדים עצמו היו מסורת בתעשייה זמן רב לפני לידת האינטרנט (זו הייתה מגמה בעלת ותק ארוך בתעשיות הפלדה והמכונות, למשל). כך, ללא ניתוח החורג מגבולות דפי כתב העת *Wired*, אין בפרק הקשר רחב דיו כדי לדעת מה קורה באמת. בין אם צודק פישר ובין אם לאו, הראיות לביסוס טענותיו אינן יכולות להישאב מציטוטים אופורטוניסטיים מתוך *Wired*. בפרק משעשע מתאר ישע סיון כיצד נכנס לחייו משחק המציאות המדומה *Second Life*, והוא מביא מספר אנקדוטות מעניינות המתארות איך יכול אדם לחיות "חיים גדולים מהחיים" על גבי המסך הקטן. לסיכום קובע המחבר שקהילות הידברותיות תלת-ממדיות, כדוגמת *Second Life*, מהוות סוג של תקשורת חדשה. הפרק מייטיב למזג פרטים אוטוביוגרפיים מאלפים וניתוח מבני מופשט. רייבו סוני (Raivo Suni) בוחן את ציפיות המשתמש של הצופים בטלוויזיית האינטרנט באסטוניה. פרק זה, הראוי לשבח, מציג שורה של נתונים אמפיריים מעניינים שנגזרו משאלון מבוסס-רשת שנערך בשנת 2006 והעלה 1,595 תשובות. המחבר מוצא שבעיני המשתמשים גישה קלה ואיכותית לתוכניות ולסרטי וידאו ללא תשלום נחשבת חשובה עד מאוד. פחות חשובים בעיניהם צבעי הרקע של המסך והקישורים לשירותים חיצוניים, כגון קניות מקוונות ודיווחים על

מזג האוויר. יש אולי מקום לחלוק על בחירת רוטציה של וארימקס (varimax rotation) לניתוח רכיבים עיקריים (principal component analysis), ומוטב היה אילו נאמר לנו כיצד היו רוטציות אחרות משפיעות על הפתרון. אף על פי כן ובסך הכול, נהניתי לראות נתונים אמפיריים שיטתיים על אודות שירות זה, שהנו בעל פוטנציאל משמעותי.

נלי אליאס, דפנה למיש ונטליה חבורוסטיאנוב מציגות דיון מרתק על אודות הדרך שבני נוער ישראליים מקרב עולי חבר המדינות משתמשים באינטרנט. המחברות ממקדות את התעניינותן בשימוש שעושים בני נוער אלה במשאבים מבוססי-רשת מארץ מולדתם כדי לאשש ולחזק את זהותם האתנית המקורית, לקדם את הרגשת האינדיבידואליות שלהם ולבנות קשרים עם אחרים החולקים רקע אתני דומה. המחקר שופך אור באופן מעניין ביותר על דעה מוסכמת נפוצה, ולפיה טכנולוגיות תקשורת יעזרו בבניית גשרים בין קבוצות נפרדות. כפי שמוכיח המחקר, שהקיף 70 מרואיינים בני 12 עד 18 החיים בישראל, השפעתן של טכנולוגיות אלו עלולה להיות הפוכה בדיוק. באמצעות ראיונות אלה החוקרות מוכיחות את הטענה הקריטית מבחינה סוציולוגית שהאינטרנט מספק למהגרים הצעירים משאבים המאפשרים להם לעמוד מול הסתערותה של התרבות השלטת על האגו ועל הזהות שלהם, ובכך יש בכוחה לתרום להאטת השילוב בתרבות זו. יתר על כן, בני הנוער יכולים להשתמש באינטרנט ככך שילוח למתקפה על התרבות הסובבת אותם, אשר מנסה להשפילם ולדחוק אותם אל השוליים. מסקנת המחברות של פרק רב ערך זה היא שהאינטרנט מספק למהגרים צעירים משאבי צמיחה והעצמה, ועל כן "מחזק היבטים רבים של זהותם והערכתם העצמית המקורית" (עמ' 206), אולם הן אינן נותנות את דעתן די הצורך לצד ה"עלויות" במשוואה, דהיינו לכך שמשאבים אלה מאטים את תהליך ההטמעה, ואולי אף גרוע מכך: מחריפים את המתחים ומדרבנים אי-שביעות רצון כלפי הסביבה החדשה.

חואן מיגל אגואדו (Juan Miguel Aguado) ואינמקולדה ח' מרטינס (Inmaculada J. Martínez) סוקרים את התחום רחב הידיים של מה שמכונה בפיהם massmediatizing, דהיינו הפיכת דבר מה למתווך תקשורת המונים; במקרה הנוכחי מיושם המונח בטלפון הנייד ובשימושיו כצינור להעברת תכנים תרבותיים. בנקיטת נקודת מבט מיקרוסקופית, הם מציגים מסגרות מושגיות שונות אשר באמצעותן אפשר להבין את השימוש בטלפון הנייד. המחברים מתמקדים במיוחד בשימושים העיתונאיים וב"נגישות המתמדת" שמקנה הטלפון הנייד מעצם טבעו. ניסיונם הנועז להמשיג תכונות יחסיות של מאפייני הטלפון הנייד פורץ אופקים חדשים, וסביר להניח שחוקרים אחרים יתבססו על מסגרות אלו בעתיד. אם יתקדמו הלאה אולי ירצו המחברים להתייחס להיבטים המובנים והאפינומנליים של השימושים

בתקשורת הניידת. אם כך יעשו, עשוי הדבר להוות השלמה לגישה האונטולוגית הכבדה שבפרק זה.

תומס היו אפרלי (Thomas Hugh Apperley) חוקר את הדרך שבה משחקים את משחק הווידאו *Grand Theft Auto* בבית קפה בקראקס, ונצואלה; על כל פנים כפי שהוא צפה בהם בקיץ 2005. כמו חוקרים אחרים שבחנו את צריכת המדיה, אפרלי מציין שהמשחק מתקיים בסביבה חברתית המהווה בעצמה חלק חשוב ממשיכתו ומהבניית המשמעות שבו. יחד עם זאת, מן הניתוח של המיקרו-התנהגות הסוכבת את צריכת המשחקים בבית קפה אורבני סוטה המחבר בפנייה חדה לעבר ביקורת על מה שהוא רואה כמעמדה הגלובלי השולי של ונצואלה. בעיניו, *Grand Theft Auto* אינו סתם משחק אלא, חשוב הרבה יותר, חייל במשחק השח-מט הסבוך המציב את הוגו צ'אבס, השואף להיות נשיא ונצואלה לכל ימי חייו, ואת בעלי בריתו באידאולוגיה, נגד "הצפון", קרי נגד העולם המפותח המונהג בידי ארצות הברית. קשה לראות את הקשר בין הדברים. היה מחכים אילו בדק אפרלי גם את קווי הדמיון שבין העיסוק במשחק אצל בני הנוער בקראקס ובין זה של בני גילם בפרברי ערים בארצות הברית, בישראל או ביפן, ולא רק את ההבדלים ביניהם.

בפרק האחרון בספר מנתח צבי רייך את השפעת ההפסקה בת השבועיים בשירותי הזימון שהייתה ברשות השידור בישראל במאי 2001. הניתוח מתבסס על ראיונות עם 21 כתבים, שהיוו כמחצית ממספר העובדים המעורבים באירוע. רייך מצא שלמרות שהפסקת שירותי הזימון הפריעה לשגרת עבודתם, הצליחו כתבים אלה להמשיך בה ביעילות מתקבלת על הדעת. המחבר מדגיש את העובדה שהזימון או כמעט כל טכנולוגיית תקשורת אחרת אינן אלא חלק ממגוון הכלים העומדים לרשות הכתבים. כאשר אמצעי טכנולוגי או ערוץ תקשורת כלשהו אינם זמינים, מנסים אחר תחתיו. הנקודה הבולטת ביותר בניתוח היא אולי ש"המרכיב שאין לו תחליף איננו ההתקן הפיזי אלא שיטות ודרכי העבודה" (עמ' 284).

באשר לספר כמכלול, ראוי היה שהעורכים יכתבו פרק סיכום שהיה מאגד ומנתח את החלקים השונים בספר; פרק סיכום כזה יכול היה להרחיב הרבה מעבר להצהרת המבוא הקצרה שכתבו, והקוראים היו יוצאים נשכרים מהכרת זווית הראייה של העורכים באשר להשקפותיהם של המחברים השונים ובאשר לאופן שהשקפות אלה עומדות זו עם זו וזו נגד זו. כמו כן, ליקויי עיצוב ותצורה פגמו במראה הספר, ועריכת טקסט רשלנית גרעה ממוכנותו. כך למשל, למרות שהספר כולו מודפס בצבע שחור חד-גוני, באחד הפרקים מוזכר "קו סגול" האמור להופיע באחד האיורים ומתואר כ"פרט חשוב" (עמ' 147), ומובן שכאשר משתמשים בדיו שחור בלבד, הקו הסגול נראה שחור בדיוק כמו זה שאיננו סגול. כמו כן חבל שלא נעשה שימוש בטבלאות להצגת הנתונים, ושהספר אינו כולל אינדקס.

מלבד הסתייגויות אלה, הקלות יחסית, הספר ניחן ביתרונות רבים. הוא עוסק בנושאים אקטואליים, הוא מכיל מספר גישות חדשניות ומגרות, והוא מתייחס למכלול סוגיות בעלות חשיבות מכרעת בחיינו עם התקשורת החדשה. הספר מציג ניתוחים של המצב במדינות שונות, וזו תכונה חיובית במיוחד בעולם ההופך גלובלי יותר ויותר. רבים מן המחברים מספקים תובנות מועילות וחדות תפיסה באשר לחשיבה העכשווית הנוגעת לפעילות באינטרנט ולהשלכותיה. כמו כן ראויים לשבח העורכים על נכונותם לכלול את התקשורת הניידת במסגרת "תקשורת חדשה", נושא שממנו נוטים להתעלם לעתים קרובות באסופות מסוג זה. בכלל, הספר מספק מערך עשיר מאוד של רעיונות הזוכים לבחינה פורייה מנקודות מבט מרובות.

הערות

- 1 Hale, C. (Ed.) (1996). *Wired style: Principles of English usage in the digital age. From the editors of Wired*. San Francisco, CA: HardWired.

סקירת ספרים

The wonder phone in the land of miracles: Mobile telephony in Israel

Akiba A. Cohen, Dafna Lemish, & Amit M. Schejter, Cresskill, NJ: Hampton Press, 2008, 230 pages

יורם קלמן*

כותרת המשנה של ספרם של כהן, למיש ושכטר היא "טלפוניה ניידת בישראל". לכאורה עוסק הספר באספקטים שונים של הטלפוניה הסלולרית בישראל בשנים הראשונות של האלף השלישי, אולם למעשה הוא מציג פסיפס מרתק של החברה הישראלית העכשווית, כפי שהיא מצטיירת על פי התייחסותם של הישראלים למכשיר הטלפון הסלולרי. בגרסה עכשווית ל"פה ושם בארץ ישראל" אנו פוגשים, בתיווכו של המכשיר הסלולרי, יהודים וערבים, מילואימניקים ותלמידי ישיבה, מבוגרים וילדים, גברים ונשים, פוליטיקאים, רגולטורים ואנשי עסקים, קרבנות טרור ופרמדיקית המשאילה את הסלולרי שלה לפצועה שהיא מגישה לה עזרה ראשונה. אפילו העובדים הזרים, ה"נפקדים-נוכחים" של תקופתנו, מקומם אינו נפקד מן הספר. מהתייחסותה של כל אחת ואחת מן הדמויות אל הטלפון הסלולרי ומאופן השימוש שלה בו אנו למדים לא רק על הרגלי התקשורת של הדמות אלא גם על השקפת העולם שלה ועל הדמיון והשוני בינה ובין הדמויות האחרות.

הספר מחולק לחמישה חלקים שכל אחד ואחד מהם מכיל שניים או שלושה פרקים. החלק הראשון מספק לקוראים את הרקע הנדרש להבנת המחקרים הכלולים בספר. לאחר סקירה קצרה של המחקרים שעליהם מבוסס הספר

* ד"ר יורם קלמן הוא עמית בתר-דוקטור במרכז לטכנולוגיה והתנהגות חברתית במחלקה לתקשורת באוניברסיטת נורת'ווסטרן (y-kalman@northwestern.edu).

מקבלים הקוראים רקע על תעשיית התקשורת הסלולרית בישראל. הפרק מתאר את האימוץ של הטלפוניה הסלולרית החל בתקופת המונופול הבלעדי של "פלאפון" ("להפוך שעה אבודה לשעת עבודה") וכלה בחדירתו של הטלפון הסלולרי כמעט אל כל כיס. במצב הנוכחי, במגזרים חברתיים מסוימים רמת החדירה של הטלפוניה הסלולרית גבוהה יותר מרמת החדירה של טלפוניה קווית. החלק הראשון מסתיים בסקירה היסטורית מעמיקה של המדיניות הממשלתית והרגולטורית כלפי הטלפוניה הסלולרית, מדיניות בלתי עקיבה ומזגוגת, ישראלית מאוד באופן ההתמודדות שלה עם אי-וודאות ובאופן שהיא מביאה לביטוי את שני הכוחות המנוגדים המניעים את הכלכלה הישראלית: הפרטה ושוק חופשי מחד גיסא וחברתיות והגנה על הפרט מאידך גיסא.

כותרתו של החלק השני היא "שימושים", ובו מתוארת שורה של סקרים וראיונות שבהם נטלו חלק מאות ישראלים. חלק מן המחקרים מתמקד באוכלוסייה הישראלית ככלל, וחלק – בקבוצות אוכלוסייה ספציפיות: הורים וילדים, חיילים, תלמידי ישיבה ועובדים זרים. מלבד המידע המקיף על אופני השימוש בטלפון הסלולרי בפלחי אוכלוסייה שונים מציינים המחקרים גם תמונות מפורטות, המקפאות רגע בזמן בחיים המורכבים של קבוצות מגוונות באוכלוסייה הישראלית. רוב החלק השני של הספר מתבסס, מתודולוגית, על סקרים ועל ראיונות עומק.

מעניין לציין שיטת מחקר נוספת שיושמה באחד מן המחקרים בחלק זה. השיטה נקראת (IVR – Interactive Voice Response). בשיטה זו, מיד עם סיום השיחה מתבקשים הנשאלים לענות על מספר קטן של שאלות הנוגעות לשיחה שזה אך הסתיימה. כצפוי, מתודולוגיה זו מציגה תמונה שונה מזו המתקבלת על סמך שיטות המבוססות על שאלונים או על ראיונות. החוקרים דנים בספר בפערים בין התשובות שניתנו מפי הנשאלים בסקרים ובין התמונה העולה משימוש במתודולוגיית ה-IVR. לדוגמה, כאשר אנשים מתבקשים לתאר את אופן השימוש שלהם בטלפון הנייד, הם סבורים שרוב השימוש הוא מחוץ לבית, ואילו בדיקה בזמן אמת מציגה תמונה שונה: שימוש רב בבית, יותר משהם מעריכים. המחקר דן בפער בין מתודולוגיות מחקר שונות, ובכך מדגיש את הצורך בגיוון שיטות המחקר ובהצלבת תוצאות כדי להגיע להבנה יסודית של התופעה הנחקרת. בלשונם של מחברי הספר: *What people do with media, what they say they do with media, and how they say what they do with media are not necessarily one and the same thing* (עמ' 172, ההדגשות במקור). משפט זה ראוי שיעמוד מול עיניו של כל חוקר תקשורת בבואו לבחור את מגוון המתודולוגיות הנדרשות למחקר מסוים.

החלק השלישי של הספר ייחודי ביותר. כותרתו היא "טרור", והוא בוחן את יחסי הגומלין בין הישראלים, הטלפון הסלולרי שלהם והמצב הביטחוני הנזיל של השנים האחרונות: פיגועים בחוצות הערים ומלחמת לבנון השנייה. באמצעות שימוש במגוון מתודולוגיות והצלבה בין הממצאים שלהן מצליחים המחברים לתאר בפרקים אלה הן את אופן התפיסה של הישראלי את הטלפון הסלולרי כאמצעי תקשורת לשעת חירום הן את אופן המעורבות של הטלפון הסלולרי הלכה למעשה בנסיבות חירום. כחינה של גרפים המתארים את מספר שיחות הטלפון הסלולרי בעקבות אירועים ביטחוניים מלמדת הן על זינוק מידי בפעילות הסלולרית בסמיכות (במרחב ובזמן) למקום האירוע הן על אופן הדעיכה של פעילות זו: דעיכה המושפעת ממרחק, מזמן ומאופי האירוע. האם זהו הביטוי המתמטי של הקלישאה "חזרה לשגרה"?

התיאורים המרגשים של השימוש בטלפון הסלולרי בזירות הפיגוע ובכתי החולים מצביעים על חוכמה מעשית של הממסד הרפואי הישראלי, המכיר בחשיבותה של תקשורת בין-אישית עם הקרובים לנו ברגעי משבר. בהספרים בעיתונות אפשר למצוא שוב ושוב התייחסויות לשיחות האחרונות ולמסרונים שעברו באמצעות המכשירים הסלולריים של הקרובות, כמו גם תיאורים של הניסיונות הנואשים והעקרים לקבל מענה מן הסלולרי של יקירים שנפגעו. ולבסוף, אנו למדים על השימוש במכשיר הסלולרי הנמצא על גופם של נפגעים לצורכי זיהוי. האם יש המחשה עזה יותר לעוצמת הקשר בינינו ובין אמצעי התקשורת האישית הנקרא "טלפון סלולרי"?

בחלק הרביעי, שכותרתו "זהויות", אנו מתוודעים לקשר בין הטלפון הסלולרי ובין רכיבים שונים של הזהות הישראלית. החלק בוחן הן את אופן ההשתקפות של הזהות הישראלית באמצעות התייחסותם של המשתמשים לטלפון הסלולרי שלהם הן את אופן הביטוי של רכיבים נוספים בזהותם: גבריות ונשיות, מעמד לוקלי וגלובלי (מקומו של הישראלי בתרבות הגלובלית), פטריוטיות (באשר לישראליות שלהם) וגיל (באשר לבני הנעורים).

באמצעות ראיונות, שאלונים וניתוחי פרסומות של המגזר הסלולרי אנו נחשפים לזהויות השונות של הישראלי וליחסים המורכבים בין רכיבי הזהות השונים. ניתוח זהיר של הממצאים חושף סתירות פנימיות מעניינות בין האופן שהישראלים מתארים את עצמם כפרטים ובין אופן ההתנהגות שלהם, או אולי אופן התיאור שלהם את ה"ישראלים" כקולקטיב. כאשר מרואיינים כה רבים מתארים את הישראלים (האחרים) כמשתמשי סלולרי כפייתיים, רועשים ובלתי מתחשבים, תמהים המחברים אם יש כאן דוגמה נוספת לווריאציה על "אפקט האדם השלישי".

בחלק החמישי והאחרון מתארחים שלושה חוקרים (היאם חיג'אזי-עומרי, רבקה ריב"ק ודוד לוי), המציגים שתי ויניטות לקינוח הספר. בוויניטה הראשונה מתארות חיג'אזי-עומרי וריב"ק את השימוש של נערות פלסטיניות-ישראליות בטלפון הסלולרי המשמש ערוץ לתקשורת עם מחזריהן. מצד אחד ערוץ זה פותח בפני הנערות אפשרויות חדשות ומשחררות לכאורה; מצד אחר המחברות מתארות כיצד מבחינות רבות אין חדש תחת השמש, במובן זה שהשימוש של הנערות בטלפון הסלולרי משכפל תבניות חברתיות עתיקות יומין של יחסים בין גברים ונשים ובין הורים וילדיהם בחברה פטריארכלית שמרנית. הוויניטה השנייה מציגה את מקומו המרכזי של הטלפון הסלולרי בחייהם של חיילי המילואים בישראל. לוי בוחן כיצד השימוש בטלפון הסלולרי מביא לשינוי באופי החברתי של שירות המילואים בכך שהוא מונע מן המילואימניק את ההתנתקות ממקום העבודה, מבת הזוג ומן המשפחה. ההשלכות של החידוש הזה משמעותיות, והן משתלבות במגמות חברתיות רחבות היקף של שינוי ביחס אל השירות הצבאי בכלל ואל שירות המילואים בפרט.

מצאתי עניין רב בהשוואה שיוצר החלק החמישי בין עולמן של נערות פלסטיניות-ישראליות, הספונות בחדרן ומשוחחות בלחש, מתחת לשמיכות, עם מחזור מכפרן או מן היישוב השכן, ובין עולמם של מילואימניקים ישראלים המדברים בקולי קולות בסלולרי המשוכלל, השייך למקום העבודה, במאמץ מוסווה קלות ליצור רושם של חשיבות ומרכזיות. הניגוד בין שני עולמות כה מרוחקים בא לביטוי מובהק באופן השימוש באותו אמצעי תקשורת.

עד כאן תיארתי על קצה המזלג מעט מן העושר המתואר בספר. יש יתרונות רבים לספר מסוג זה, המציג לקוראים פסיפס תמונות המקפאות רגע בזמן. כיוון שרוב הפרקים עומדים בפני עצמם, הקוראים יכולים לבחור לקרוא פרק בודד או מספר קטן של פרקים. כיוון שהפרקים מגוונים מאוד, הקהל הפוטנציאלי של הספר רחב ביותר; בספר ימצאו עניין לא רק חוקרי תקשורת אלא גם חוקרי חברה, מדעי המדינה ומדעי ההתנהגות, כמו גם אנשי תעשיית התקשורת ואזרחים מן השורה. כיוון שהספר נכתב באנגלית, הוא נגיש גם לקהל זר המעוניין להכיר לעומק הן את הטלפוניה הפלאית (כשמו של הספר) הן את ארץ הנסים ואת תושביה.

אולם למבנה הזה של פסיפס תמונות יש גם חסרונות, ובסקירה זו אתייחס לשניים מהם: חוסר אחידות בין הפרקים וניתוק מהקשר. חוסר האחידות בין הפרקים השונים בא לידי ביטוי במספר אופנים. לדוגמה, חלק מן הפרקים נפתח במבוא תאורטי המציג לקוראים רקע מקיף ועשיר, ואילו פרקים אחרים נגשים היישר למחקר עצמו; חלק מן הפרקים מסתיים בדיון בממצאים ובשיטות, ואילו פרקים אחרים מציגים את הממצאים ומותירים לקוראים להסיק את מסקנותיהם.

הפרקים גם נבדלים במידת הפרשנות המוגשת לקוראים שאינם מצויים בנבכי החברה הישראלית.

הניתוק מן ההקשר בא לביטוי בעיקר בהתייחסותם של רוב המחקרים בעיקר להווה, ולא לעבר או לעתיד. לדוגמה, כמעט אין בספר התייחסות למסורת מחקרית ארוכה בנושאי אימוץ טכנולוגיה ו-1. *social construction of technology*. אמנם אפשר להתרשם שמחברי הספר מכירים את המסורת הזו ואף שואבים ממנה, ואף על פי כן אין בפרקים התייחסות מסודרת לעבודות קודמות על אימוץ טכנולוגיות תקשורת באוכלוסיות שונות, כגון עבודות על אימוץ הטלפוניה הקווית אצל בני האמיש בארצות הברית או, קרוב יותר לבית, בקיבוצים (Umble). לעומת זאת, הן הפרקים הבודדים הן הספר בכללותו מהווים כר מצוין לדיון באימוץ טכנולוגיות בכלל וטכנולוגיות תקשורת בפרט, ואני משוכנע שספרות מחקרית עתידית בתחומים אלו תצטט את הספר בהרחבה.

בספר המנסה לטפל בנושא נרחב כמו הטלפוניה הסלולרית בישראל, בלתי נמנע שתחומים מסוימים יזכו לכיסוי מעמיק מתחומים אחרים. כחוקר המתעניין במגוון בין תקשורת בין-אישית ובין טכנולוגיה הייתי סקורן לפגוש גם מחקרים הבודקים את ההשפעה של הטלפון הסלולרי, בעיקר כדי לשלוח מסרונים, על לשונם הכתובה והדבורה של המשתמשים. האילוצים של העברית והערבית הפועלים ביחס לכתיבת מסרונים חמורים אף יותר מאלה שבאותיות לטיניות, ומסקרן לראות את הפתרונות הלשוניים לאילוצים אלו.

היה מעניין להרחיב את המחקר גם על ההשלכות של הטלפוניה הסלולרית על העיתונות. החלק השלישי מתאר את השפעות הטלפון הסלולרי על הדיווח מזירות הפיגוע ומבתי החולים ומגרה את הקוראים להרחיב ולהבין את ההשפעות של הטלפון הסלולרי על העיתונות בכלל ועל עיתונות האזרחים בפרט.

כמו כן היה מסקרן ללמוד עוד על הפרופיל של אותו מיעוט של ישראלים שבחרו לא להחזיק בטלפון סלולרי. המחקר מוזכר בראשית הספר, אך אינו זוכה לפירוט בהמשך. מתודולוגית, היה מעניין לראות גם מחקרים המבוססים על ניסויים, לדוגמה סביב שאלות הנוגעות להחלטות הקשורות לבחירה שהטלפון הסלולרי מאפשר בין תגובה מידית ותקשורת סינכרונית ובין תגובה א-סינכרונית ואטית יותר, או אפילו אי-מענה והתעלמות.

נושאים נוספים שהספר נוגע בהם ברפרוף הם הקרינה המייננת הנפלטת ממכשירי הטלפון ומן האנטנות וכן נושאים הנגזרים מיכולתם של המכשירים הסלולריים לספק מידע על מיקומו של המשתמש. נושאים אלו, הקשורים לפרטיות ולבטיחות השימוש בטכנולוגיה הסלולרית, גופים רבים מעוניינים שהם

לא יעלו כלל לדיון ציבורי מעמיק, ועובדה זו רק מגבירה את הצורך במחקר יסודי ובלתי תלוי.

נקודה אחרונה של ביקורת מתייחסת לנושא טכני לחלוטין, והוא האיות הוויזואלי של הגרפים ושל הצילומים בספר. הרזולוציה של הגרפים ושל הצילומים נמוכה, והדבר מונע מן הקוראים לבחון את הצירים, את הגרפים ואת הדוגמאות מן העיתונות. עד שתודפס מהדורה נוספת של הספר, אני יוצא כאן בקריאה למחברי הספר להקים אתר אינטרנט פשוט (אפילו מבוסס על טכנולוגיית ויקי) שבו יופיעו הגרפים והצילומים ברזולוציה גבוהה. אם יוקם אתר כזה, הוא יוכל גם לשמש מקור לקוראים המעוניינים לגשת לנתוני המחקר הגולמיים שנאספו במחקרים הכמותיים. ברבים מן המחקרים נותחו רק אספקטים מסוימים של הנתונים שנאספו, ונראה שאותם נתונים יכולים לשמש חומר גלם לשורה נוספת של מחקרים. במאמץ נוסף, אתר כזה יכול להפוך למרכז של מידע מקוון על טלפוניה סלולרית בישראל ולמאגר המרכז עבודות מחקר עתידיות על הנושא, מאגר שאין לי ספק שכל קוראי הספר ירצו לעקוב אחריו בשנים הקרובות.

לסיכום, אני מאמין שכל חוקר תקשורת ימצא עניין בספר זה, הנוגע בפנים רבות של התקשורת בישראל ברמות הפרט, המשפחה והחברה. הספר מקיף מגוון גדול של קבוצות אוכלוסייה ומיישם מגוון שיטות מחקר כמותיות ואיכותניות, מתערבות ובלתי מתערבות. התוצאה היא תמונה רב-גונית ומורכבת של אופן האימוץ של הטלפון הסלולרי בישראל ושל השימוש בו וכן של ההתייחסויות החברתיות של החברה הישראלית בכללה ושל קבוצות בתוך החברה כלפי טכנולוגיית תקשורת אישית, שרמת חדירתה בחברה הישראלית היא כמעט ללא תקדים.

רשימת המקורות

- Ribak, R. & Rosenthal, M. (2006). From the field phone to the mobile phone: A cultural biography of the telephone in Kibbutz Y. *New Media & Society*, 8, 551-572.
- Umble, D. Z. (1996). *Holding the line: The telephone in Old Order Mennonite and Amish life*. Baltimore: Johns Hopkins.

סקירת ספרים

The wonder phone in the land of miracles: Mobile telephony in Israel

Akiba A. Cohen, Dafna Lemish, & Amit M. Schejter, Cresskill, NJ: Hampton Press, 2008, 230 pages

ריץ' לינג*

תרגום: יונה קרנץ

The wonder phone in the land of miracles: Mobile telephony in Israel בספרם ("טלפון הפלא בארץ הנסים: הטלפוניה הניידת בישראל") מעניקים לנו כהן, למיש ושכטר פנינה אמתית. רוחב היריעה הוא הדבר הראשון המדהים את הקורא בספר זה, המביא תיעוד רב ערך על אודות השימוש בטלפוניה הסלולרית בישראל. בהעמקה מרשימה, אך לא יתרה, מנתחים המחברים את תולדות הטלפוניה הסלולרית, את הסוגיות הנבחרות של מדיניות התעשייה הטלפונית הסלולרית ואת ההשלכות החברתיות של השימוש בטלפונים ניידים בישראל. חיבורם של כהן, למיש ושכטר ממחיש בפנינו כיצד הפך הטלפון הנייד ממוצר מותרות למכשיר שכדברי אחד המרואיינים "הנו חלק מחיי [...] כלי המשרת אותי, חלק בלתי נפרד ממני" (עמ' 70). הספר מחולק לחמישה חלקים שכל אחד ואחד מהם כולל מספר פרקים. החלקים הם אלה:

1. מבוא: בחלק זה מסרטטים המחברים את קווי המתאר של הנושא תוך כדי דיון במחקרים, בתולדות הטלפון הנייד ובסוגיות מדיניות באשר לתעשיית הטלפוניה הסלולרית;

* ד"ר ריץ' לינג הוא סוציולוג במכון המחקר של Telenor באוסלו, נורווגיה, ומרצה אורח ב-IT University of Copenhagen (richard.ling@telenor.com).

2. השימוש בטלפון הנייד: בחלק זה יש ניתוח כללי של גישותיהם ושל דרכי התנהגותם של המשתמשים בטלפון הנייד בהקשר המשפחתי, ולבסוף דיון באופן השימוש במכשיר בקרב תלמידי ישיבה ועובדים זרים;

3. הטלפון הנייד בעקבות פיגועי טרור: בחלק זה יש ניתוח של העלייה התלולה בתעבורת השיחות מיד לאחר התרחשות פיגוע טרור, תיאור תפקידו של הטלפון הנייד בשירותי החירום ועיון במשמעותו של המכשיר בעבור הנפגעים ובני משפחותיהם כאחד;

4. הטלפון הנייד ככלי להבניית זהות: בחלק זה יש עיון במישור המגדרי והלאומי;

5. שתי ויניטות: בחלק זה יש תיאור של אופן השימוש בטלפון הנייד בקרב צעירות ערביות ישראליות (מאת היאם חיג'זי-עומרי ורבקה ריב"ק) ובקרב חיילי מילואים (מאת דוד לוי).

הקריאה בכל אחד ואחד מן החלקים בספר מעניינת ביותר, בין השאר הודות לאבחנות מועילות רבות הזרועות בו לכל אורכו. מבחינה זו, פרקים מסוימים בולטים במיוחד, וככל שהתקדמתי בקריאת הספר קיפלתי "אוזני חמור" בדפים שבהם מצאתי תובנות ייחודיות. על פי מדר זה, הדבר שריתק אותי במיוחד היה הדיון בחלקה של התקשורת הסלולרית במהלך אירועי טרור ובעקבותיהם (חלק 3, פרקים 7, 8, 9). כמעט בכל דף ודף אפשר למצוא תובנה חדשה הראויה ל"אוזן חמור". אכן, לא תהא זו גוזמה לומר שניתוח זה הנו אחת העבודות החשובות ביותר שנכתבו בתחום עד כה.

המחברים משתמשים במגוון טכניקות כדי לעזור לקורא להבין כיצד הציבור הישראלי משתמש בטלפון הסלולרי במהלך אירועים עגומים אלה, והם מתעדים את חשיבותו הבלתי תיאמן של המגע הבין-אישי בעקבותיהם. עבודתם של המחברים חלוצית בכך שהם מתחקים אחרי היקף התעבורה ברשתות התקשורת לאחר פיגוע התאבדות (פרק 7) ומצליחים לעקוב אחר השימוש בפועל בטלפונים סלולריים באזור האירוע (ברדיוס של 2 ק"מ), במרחק מה ממנו (2 עד 10 ק"מ) ובשאר אזורי המדינה. הנתונים מצביעים על עלייה תלולה ביותר בשימוש בטלפונים סלולריים בקרבה המידית למקום הפיגוע ומיד אחרי התרחשותו. עקומת השימוש בטלפונים הסלולריים מתמתנת ככל שמתרחקים ממקום האירוע. בפרק הבא (פרק 8) הקורא לומד כיצד הטלפון הסלולרי משמש להזעקת שירותי ההצלה בפיגוע טרור או במצב חירום אחר ומסייע בארגון ההתנהלות באירועים כאלה. אפשר לראות כיצד הטלפון הסלולרי משנה בהדרגה את מה

שאפשר לכנותו "האקולוגיה החברתית של הפצת מידע": הוא הפך את תגובתנו החברתית לאירועי חירום ולממוקדת יותר מבעבר.

בפרק האחרון של חלק זה בספר (פרק 9) אנו חוזרים לסוגיית משמעותו הרגשית של הטלפון הסלולרי. לעומת פרק 7, שבו היה הדגש במעקב אחר התעבורה ברשת הטלפוניה הניידת, פרק 9 מביא ניתוח איכותני יותר של אופן השימוש של אנשים במכשיר כדי לתקשר עם קרובות פיגוע טרור ושל הדרכים שהם נוקטים כדי להשיג באמצעותו מידע אישי חשוב ביותר כאשר לגורל יקיריהם. הממצאים וניתוחם מדגישים את עוצמת התגובה הרגשית של האנשים לאפשרות ליצור קשר עם יקיריהם ולמידת חדירתו של הטלפון הסלולרי לחיינו והפיכתו ל"חלק בלתי נפרד" מאתנו, כדברי המרואיין המצוטט לעיל.

העבודה בפרקים אלה ייחודית, והיא מרימה תרומה חשובה ביותר לא רק להבנת אופן השימוש שלנו בטלפון הסלולרי אלא גם לאופן ההסתייעות שלנו באמצעי תיווך שונים כדי לשמור על הקשרים החברתיים עם בני משפחתנו ועם חברינו הקרובים. על אופיו החיוני של קשר זה נכתב כבר במחקרים אחרים העוסקים בתקשורת הניידת (Dobashi, 2005; Kim, 2006; Ling, 2008; Matsuda, 2005; Smoreda & Thomas, 2001). תרומה זו של כהן, למיש ושכטר משתלבת היטב בקו מחשבה זה ועוזרת לנו להבין עד כמה, יותר מכל דבר אחר, הטלפון הסלולרי מהווה חפץ אינטימי ממש.

למרבה העניין, נושא הטלפון הסלולרי כחפץ אינטימי עולה גם בחלק האחרון של הספר, ובאופן ספציפי – בוויניטות על אודות השימוש בטלפון הסלולרי בקרב צעירות ערביות ישראליות. בסיפורים אלה מתחקים המחברים אחרי ההחזקה בטלפונים סלולריים בידי צעירות אלה, שפעמים רבות הנה בחזקת "אסורה", ואחרי השימוש שהן עושות במכשיר כדי לנסות לאזן בין האיסורים המוטלים עליהן בבתיהן, בשליטתו המוחלטת של האב, ובין "פרויקטים של אהבה" כפי שכינה אותם (Prøitz 2006). הנשים הצעירות שרואיינו בפרק זה מתארות את המאמצים הנחושים של ההורים הערביים למנוע מבנותיהם להחזיק טלפון סלולרי ואת מאמציהן, הנחושים לא פחות ואולי אף רבי תושייה יותר, להצטייד במכשיר. המתח נוצר כנראה בין רצונן של הצעירות לטפח קשרים רומנטיים ובין נחישותם של ההורים לשמור על בנותיהם מפני מה שהם רואים כהשפעות משחיתות. אנו קוראים על גברים צעירים הרוכשים טלפונים בעבור חברותיהם, על המאמצים העקשניים של הללו להסתיר את המכשירים מהוריהן ועל זעם ההורים בהשמירם את המכשירים, אם הם מגלים אותם ברשות בנותיהם. כל זה מבליט את העובדה שהטלפון הסלולרי איננו חפץ ניטרלי אלא כלי שמיוחסת לו ערכיות תרבותית ורגשית רבת עוצמה.

המדור שבו רצוי היה לפרט מידע איכותני רב יותר הוא זה המוקדש לתלמידי ישיבה (עמ' 98-99). אפשר להבחין בבירור שבעבור אוכלוסייה זו הטלפון הסלולרי טומן בחובו סוגיות אידאולוגיות טעונות עד כדי כך שקיימים טלפונים "כשרים" מיוחדים. מעניין לחשוב על תהליך אימוץ המכשירים האלה בקרב תלמידי ישיבה בהשוואה למאמיני הכנסייה המנוניטית (Mennonite) ולאנשי קהילת האיימיש (Amish) בארה"ב (Umble, 2000). עלה בידי המחברים לאסוף מתלמידי ישיבה אלה שורה של שאלונים, והמידע שאלה מספקים לנו כולל תובנות מעניינות באשר לאופן אימוצה של התקשורת הניידת ובאשר לשימוש בה בקרב קבוצה ייחודית זו. יחד עם זאת, מעניין היה ללמוד קצת יותר על אופני השימוש בטלפון הסלולרי בקרב תלמידי ישיבה ועל דרכי ההתמודדות שלהם עם הסוגיות האידאולוגיות וההלכתיות השונות הקשורות בכך.

הטלפון הסלולרי מקדם את התקשורת בין בני האדם, ואחת מהשפעותיו היא הנמכתו של סף פעילות הגומלין ביניהם. את הפוטנציאל הזה אפשר לממש בשיגורם של מסרונים אהבה וביכולתו של המכשיר לאפשר תקשורת המאיימת על יחסי הכוח המסורתיים (Ling & Yttri, 2006). בכוחו של הטלפון הנייד לידע אותנו שהכול כשורה כאשר מתרחש אירוע חריג ומאיים, ובאותה מידה הוא עלול לבשר לנו דברים שהיינו מעדיפים לא לשמוע. לסיכום, ספר זה הוא בגדר פנינה המהווה תרומה חשובה לתחום, וכך ימשיך להיות גם בעתיד. כהן, למיש ושכטר הם מקור גאוה בעבורנו.

רשימת המקורות

- Dobashi, S. (2005). The gendered use of *keitai* in domestic contexts. In M. Ito, D. Okabe, & M. Matsuda (Eds.), *Personal, portable, pedestrian: Mobile phones in Japanese life*. Cambridge, MA: MIT Press, pp. 219-236.
- Kim, H. (2006). The configurations of social relationships in communication channels: F2F, email, messenger, mobile phone, and SMS. Paper presented at the 2006 ICA Pre-conference on mobile communication. Erfert/Dresden, Germany.
- Ling, R. (2008). The role of mobile communication in the maintenance of the intimate sphere. Paper presented at the 2008 ICA pre-conference on mobile communication. Toronto, Canada.

- Ling, R. & Yttri, B. (2006). Control, emancipation and status: The mobile telephone in teen's parental and peer relationships. In R. Kraut, M. Brynin, & S. Kiesler (Eds.), *Computers, phones and the internet: Domesticating information technology*. Oxford: Oxford University Press, pp. 219-234.
- Matsuda, M. (2005). Mobile communication and selective sociality. In I. Mizuko, D. Okabe, & M. Matsuda (Eds.), *Personal, portable, pedestrian: Mobile phones in Japanese life*. Cambridge/London: MIT Press, pp. 123-142.
- Prøitz, L. (2006). Cute boys or game boys? The embodiment of femininity and masculinity in young Norwegian's text message love-projects. *Fibreculture* (retrieved on October 6, 2006):
http://journal.fibreculture.org/issue6/issue6_proitz.html
- Smoreda, Z. & Thomas, F. (2001). Social networks and residential ICT adoption and use. Paper presented at the *EURESCOM Summit 2001 3G technologies and applications*. Heidelberg, Germany.
- Umble, D. (2000). *Holding the line: The telephone in old order Mennonite and Amish Life*. Baltimore, MI: Johns Hopkins.

An experimental exploration of the effects of humiliation on enjoyment of reality shows

Gabriel Weimann, Jonathan Cohen and Inbal Bar-Sinai*

Abstract

Reality shows have been received with great popular success in Israel as in the rest of the world. These shows feature tough, sometimes fierce, competitions over prizes, titles or desired jobs, during which participants are often required to reveal their private feelings and thoughts. Winners are celebrated and losers are publicly humiliated. The frequency and centrality of humiliation in reality shows can be gleaned from the many public complaints of angry viewers who find fault with such behavior. The humiliation takes on many forms: It includes personal insults and harsh criticisms by judges, exposing the agony of defeat, the public airings of people's troubles and defects, making people survive by eating otherwise inedible foods, etc. The present study questions the underlying assumption held by the producers of reality shows that humiliation serves to enhance audience enjoyment. The study was designed to experimentally test the association between perceived humiliation in reality shows and the enjoyment derived from them. The design included a between-subject factor manipulating the type of humiliation (insult and degradation), a within subject factor manipulating the level of humiliation of the scenes (presented in either an escalating or decreasing order), and the measurement of enjoyment of the various scenes as a dependent variable. The findings were contrary to the theoretical expectations and the common assumptions: As humiliation increases enjoyment decreases. Furthermore, as humiliation increases displeasure increases. From a closer look at the data it seems that this relationship is not linear and it is only the intense humiliation that harms enjoyment.

* Dr. Gabriel Weimann is a professor of communication at the University of Haifa (rsso343@soc.haifa.ac.il), Dr. Jonathan Cohen is a senior lecturer in communication at the University of Haifa (jcohen@com.haifa.ac.il), and Inbal Bar-Sinai was a student at the University of Haifa (InbalZa@justice.gov.il).

Textual mechanisms for rich the representation of Israeli identity in the "*Sof Ha-Derech* 2" (End of the Road 2) reality show

Michal Hamo*

Abstract

Reality television is a popular televisual forum for the exploration of identity. Previous research on this genre has revealed an inherent tension between the representation of diverse identities, which may promote pluralism, and the reliance on stereotypes, which limits this positive potential. The present study examines the negotiation of this tension in a unique case study: "*Sof Ha-Derech* 2" (Channel 2, Reshet, 2005), a reality gamedoc produced in cooperation with an organization explicitly dedicated to promoting tolerance and dialogue within the Jewish-Israeli society. Each team included two participants, one religious and one secular. Textual analysis revealed three mechanisms for rich identity representation on the show: (a) emphasizing diversity among religious contestants, thus demonstrating the complexity and flexibility of religious identity; (b) structuring events using a narrative formula of gradually moving from a simplistic starting point to a more complex understanding; and (c) highlighting the importance of the intersection between religiosity and other identity components, most notably gender. The application of these mechanisms is paradoxical: on one hand, it allows at times the complex representation of Israeli identity, and religious-Jewish identity in particular; on the other, it often involves drawing on stereotypes as an easily available and effective textual resource. However, this reliance sometimes forms the basis for reversing stereotypes or presenting them humorously. This pattern demonstrates the centrality of playfulness and reflection as practices for identity construction in contemporary culture and for rich identity representation which complies with the popular entertainment context of reality television.

* Dr. Michal Hamo is a lecturer in the School of Communication at the Netanya Academic College (michal.hamo@gmail.com).

Trapped between police drama and cultural melodrama

Michal Pick Hamou*

Abstract

The article discusses an Israeli police blunder that quickly became a media event. On a Friday morning in November 2006 Israeli radio stations and television channels broke the news about the escape of a sadistic serial rapist from his jailors as he was being brought for a hearing in the central Tel Aviv court building. The depiction of the event evolved according to the terms of popular culture and as such, not only dictated how information should be provided to viewers, but also that events changed the clock from calendar time to time based on the expected progression of the event. And then, during prime time on a Friday night, following two weeks that focused almost entirely on this single event, the media broadcasted the long anticipated news that the criminal had been caught in a town close to the Lebanese border. During those moments, the relief changed the image of the police from losers into heroes, while at the same time live images of the rapist in humiliating positions were aired with no criticism. Pierre Bourdieu's critique as well as the theoretical approach to the analysis of "disaster marathons" were used to explain not only the long and continuous public anxiety and interest in the incident, but also the interest dictated the immoral ending and the ethical dilemmas it created.

* Michal Pick Hamou is a doctoral student at Tel Aviv University
(hamo-pick@homeil.com).

The right to know vs. the need for solace – Journalists and physicians between professionalism and patriotism: Covering Prime Minister Sharon's illness in the Israeli press

Amit Lavi Dinur and Yuval Karnier*

Abstract

This study of Israel's Prime Minister Ariel Sharon's hospitalization in 2006, first due to a minor stroke and subsequently a debilitating stroke that left him comatose, demonstrates how Israel's media, and its written press in particular, react to national crises involving medical issues of its leaders and not the usual political, economic and public policy topics. The study examines how, in this case, the media were quick to abandon the role of the purveyor of accurate reporting and truth in order to convey and reflect the more emotional messages of sympathy and concern over the fate of this previously seemingly indestructible leader. Pretty much ignoring all rational medical concerns during Sharon's first hospitalization, and largely influenced by Sharon's personal advisors, the printed media focused on conveying a message of reassurance to the Israeli public that everything was alright, back to normal and functioning as usual. The use by the media of medical experts, who normally shy away from the limelight, transformed doctors into media stars even when no real medical information was being provided. Instead of focusing on these events as the advent of a political crisis of tremendous proportion, the media focused almost exclusively on the personal nature of the incident and seemingly ignored the more lasting ramifications of losing a national leader.

* Dr. Amit Lavi Dinur is a lecturer in the Sammy Ofer School of Communications at the Interdisciplinary Center Herzliya (amitld@idc.ac.il), and Dr. Yuval Karniel is a senior lecturer at the Interdisciplinary Center Herzliya (ykarniel@idc.ac.il).

